

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

M.YO‘LDOSHEV, S.MUHAMEDOVA, M.SAPARNIYAZOVA

MATN LINGVISTIKASI

5611600 – Noshirlik ishi ta’lim yo‘nalishi uchun
o‘quv qo‘llanma

**TOSHKENT
«ISHONCHLI HAMKOR»
2021**

UO‘K 811.512.133'1(075)

KBK 81.2O'zb-5

Y 64

Yo‘ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M.

Matn lingvistikasi [Matn]: o‘quv qo‘llanma /

M. Yo‘ldoshev, S. Muhamedova, M. Saparniyazova.

-Toshkent: «ISHONCHLI HAMKOR», 2021. - 188 b.

O‘quv qo‘llanma A-OT -2019 -10- raqamli “O‘zbek tilida neyning:
me‘yoriy-huquqiy asoslarini yaratish” nomli amaliy loyihasi
doirasida tayyorlangan.

Ushbu o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta
maxsus ta‘lim vazirligining 2020-yil 28-dekabrdagi 676 - son
buyrug‘i bilan nashrga tavsiya qilingan.

Taqrizchilar:

I.Azimov - Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek
tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tili asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi rahbari, filologiya fanlari
nomzodi, dotsent

B.Umurqulov - Termiz davlat universiteti O‘zbek tilshu-
nosligi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ISBN 978-9943-7477-5-3

O'quv qo'llanma 5611600 –Noshirlik ishi ta'lim yo'nalishi uchun mo'ljallangan.

Mazkur o'quv qo'llanmada matn lingvistikasining ilmiy-nazariy masalalari, matnning tilshunoslikda o'rganilishi, matn birliklari, matn tiplari, matnda parsellyatsiya hodisasi, matnning tarkibiy qismlarini bog'lovchi vositalar, matnning lingvostatistik tahlili hamda matnning kommunikativ-pragmatik mazmuni, o'zbek tilshunosligida matnni tahlil etishdagi lingvopoetik yondashuv, badiiy matnning fonetik-fonologik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.

O'quv qo'llanmada keltirilgan adabiyotlar qaysi yozuvda nashr qilingan bo'lsa, shu yozuvda keltirildi.

Учебное пособие предназначено для бакалавров направления 5611600 – Издательское дело.

В данном учебном пособии приводятся теоретические и практические материалы по изучению проблемы текста в языкознании, проблеме интерпретации текста, единицы текста, типы текста, явление парцелляции в тексте, средства, связывающие составных частей текста художественный текст и средства, формирующие художественный текст, изучение текста лингвостатистическими методами, когнитивно-дискурсивные особенности текста, коммуникативно-прагматический смысл текста, фонетико-фонологические, лексико-семантические, морфологические, синтактические особенности художественного текста.

The manual is intended for undergraduate directions 5611600 - Publishing.

This tutorial describes the theoretical and practical materials to study the problem of text in linguistics, the problem of interpretation of the text, units of text, text types, the phenomenon of parceling in the text, means connecting the component parts of a literary text, and text tools, forming an artistic text, text study Lingvostatistic methods cognitive-discursive features of the text, communicative and pragmatic meaning of the text, phonetic-phonological, lexical-semantic, morphological, syntactic features of a literary text.

MATN LINGVISTIKASI FANINING MAQSADI, VAZIFASI, OBYEKTI VA PREDMETI

Ma'lumki, «Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”¹da so‘ziga quyidagicha ta’rif beriladi: [*a. — yelka; nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst*] **1** Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. **2** Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi. Bu ta’rifda matnning asosiy xususiyatlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan. Faqat axborot-kommunikatsiya vositalarining taraqqiy etishi natijasida *matn* so‘zi anglatadigan ma’no yanada ortganligini ko‘rishimiz mumkin. *Kompyutyerda terilgan matn formati Word, RTF matn, oddiy matn, formatlangan matn, gipermatn* kabilar ham iste’molda faollashdi.

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obyekti sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so‘z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o‘z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos M.X.Hakimov ilmiy matn tadqiqiga bag‘ishlangan dissertatsion ishida bu haqda shunday yozadi: “*Matn* so‘zining lug‘aviy ma’nosida birikish, bog‘lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o‘zaro qaysidir bog‘lovchilar yordamida birikishini o‘rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo‘lib qoldi. Matn birliklarining o‘zaro bog‘lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko‘rinishi, olmosh turkumiga oid ba’zi so‘zlar, gapning so‘roq shakliga xos bo‘lgan ko‘rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o‘rin tutadi.”² Mazkur ishda muallif «matn» atamasini «nutq», «kontekst» kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta’kidlaydi. Nutq og‘zaki va yozma shakllarda namoyon bo‘ladi. Nutqning yozma shakli matn atamasi ifodalaydigan mazmunga muvofiq keladi. «Nutq subyektdan adresatga yo‘naltiriluvchi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Matn esa faqat obyektiv informatsiyadan iborat bo‘lmay, balki o‘ziga pragmatik

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 2-жилд. —Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 587-б.

² Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол.фан.номз...дис. -Тошкент, 1993, 7-б.

mazmunni ham qamrab olgan nutqning material ko‘rinishidir».³ Tilshunos olim M.Arriv «Diskurs, ifoda (recit) va bular orasidagi aloqani maydonga keltiradigan butunlikka matn deyiladi»⁴ deydi. Ilmiy adabiyotlarda kontekst atamasi nutqiy vaziyat mahsuli deb ko‘rsatiladi. «Kontekst – bu bir leksik yoki grammatik birlik asosida ifodalangan ma’no yoki tushunchani oydinlashtirish uchun keltirilgan, tuzilgan minimal nutq birligi. Qoida bo‘yicha bu – so‘z birikmasi, ba‘zan gap, kamdan-kam abzas yoki yaxlit matnga teng keladi».⁵ Masalan, *tuyoq* so‘zi hayvonga aloqador a‘zo hisoblanadi: *Loyi ko‘pirib yotgan yo‘lda ot taqalari, mol tuyoqlaridan hosil bo‘lgan chuqurchalarni limmo-lim to‘ldirgan sariq zardoblar jimirlab, yoni-veridan sirqib yotardi* (P.Tursun). Mazkur so‘z insonga nisbatan qo‘llanilganda salbiy ottanka birinchi planga chiqadi: *Obro‘ying borida tuyog‘ingni shiqillatib qol*. Kontekst so‘zlarning semantik ma’nosi reallashadigan o‘ziga xos maydon, nutqiy vaziyat hisoblanadi. Bu o‘rinda S.D.Katsnelsonning quyidagi fikrini keltirib o‘tish o‘rinli: «Borliqning mavjud dalillari lug‘atlarda berilganidek alohida so‘zlarda emas, balki nutqiy aloqalarda, tugal xabarlarida, matnlarda, ularning minimal bo‘lagi bo‘lgan gaplarda aks etadi... So‘zlar va ular ma’nolarining ong va borliqqa munosabati gap orqali bog‘langan, gapdan tashqarida ular faqat potensial birlikdir, xolos. Ularni mexanizmning detallariga qiyoslash mumkin, ularning vazifasi faqatgina butun bir mexanizm bilan aloqada tushuniladi».⁶

Tilshunos E.Qilichev «Matnning lingvistik tahlili» deb nomlangan kitobida «Matn – hamma elementlari o‘zaro zich aloqada bo‘lgan va avtor nuqtayi nazaridan ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan nominativ – estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma» degan ta’rifni keltiradi. I.R.Galperin matnning ma’lumot berish, bo‘linuvchanlik, kogeziya (aloqalar sistemasi), kontinium (vaqt va makon izchilligi), qismlar avtosemantiyasi, retrospeksiya va prospeksiya, modallik, yaxlitlik va tugallanganlik kabi sakkiz kategoriyasi mavjudligi haqida ma’lumot beradi. Umuman matn, deyilganda nutqiy jarayon mahsuli bo‘lgan, tugallangan, yozma

³ Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий.—Свердловск, 1990, с.5.

⁴ Қаранг: Şerif Aktaş Edebiyatta üslup ve problemleri. —Ankara, «Akçağ», 1993,46.s

⁵ Зильберман Л.И. Лингвистика текста и обучение чтению английской научной литературы. —М., 1988, с. 29.

⁶ Шамсиддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол.фан.докт...дис.-Тошкент,1999, 187-б.

shaklda mavjud bo'lgan, adabiy shakllangan, superfrazali birliklardan tuzilgan, leksik, grammatik, logik, stilistik aloqalar bilan bog'langan, aniq maqsadli va pragmatik qurilmali nutqiy asarni tushunmoq kerak. Tilshunos I.Rasulovning fikricha, gapdan katta birlik murakkab sintaktik butunlik bo'lib, u fikran va sintaktik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan gaplar birlashmasidan iborat. Unda fikr gapga nisbatan ancha to'liq bo'ladi. Hozirgi davrda matn turlari va ularga xos bo'lgan belgi-xususiyatlarni aniqlash davom etmoqda. Biz matnning o'ziga xos belgilari sifatida axborot berish, mustaqil gaplar yoki murakkab sintaktik butunlikdan tashkil topishi, tarkibiy qismlar orasida mazmuniy va sintaktik aloqalarning mavjudligi, makon va zamon izchilligi, yaxlitligi va tugallanganligi, bir umumiy mavzuga egaligi kabilarni tushunamiz. Matn ana shunday belgilarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab kommunikativ - sintaktik butunlikdir.⁷ Y.M.Lotman «matn ifodalilik (ma'lum bir fikr ifodalangan bo'lishi), chegaralanganlik (mazmun va ifodadagi me'yoriylikning bo'lishi) va struktural butunlik belgilariga ega bo'lishi lozim»⁸ ligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, badiiy matn uchun mazkur belgilar favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunga ko'ra tilshunoslikda o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab matn lingvistikasi yo'nalishi tez sur'atlarda rivojlana boshladi. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida matn lingvistikasi bo'yicha davriy nashrlar, ilmiy maqolalar to'plami, monografiya, o'quv qo'llanmalari, darsliklar nashr qilindi. Rus tilshunosligida matn lingvistikasining shakllanishi va rivojlanishida I.R.Galperin, K.Kojevnikova, E.A.Referovskaya, G.Y.Solganik, V.G.Gak, M.V.Lyapon, O.I.Moskalskaya, A.A.Metsler, O.L.Kamenskaya kabi olimlarning xizmati katta bo'ldi.

O'zbek tilshunosligiga matn nazariyasining olib kirilishi va yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishida N.M.Turniyozov, B.Yo'ldoshev, A.Mamajonov, E.Qilichev, M.Hakimov, M.Yo'ldoshev, S.Boymirzayevaning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etdi. Shu tariqa o'zbek tilshunosligida ham matn har tomonlama turli aspektlarda tadqiq qilindi va bu boradagi tadqiqotlar davom etmoqda.

⁷ **Хакимова М.К.** Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Филол.фан.номз...дис. -Фарғона, 2004, 103-б.

⁸ **Лотман Ю.М.** Структура художественного текста. -Москва, 1970, с.67.

Mazkur fanni o‘qitishdan asosiy maqsad bo‘lajak noshirlarga matn lingvistikasi fanining ilmiy-nazariy hamda amaliy masalalari bo‘yicha atroflicha bilim berish bilan birga ularning kelajakdagi ish faoliyatlarida amaliy ahamiyat kasb etuvchi lingvistik bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Mazkur fanning vazifasi - matn lingvistikasining ilmiy-nazariy va amaliy masalalari, matnning tilshunoslikda o‘rganilishi, matn birliklari, matn tiplari, matnda parsellyatsiya hodisasi, matnning tarkibiy qismlarini bog‘lovchi vositalar, matnning lingvostatistik tahlili hamda matnning kommunikativ-pragmatik mazmuni bo‘yicha bilimlarga o‘rgatishdan iborat. Ushbu fan talabalarni nazariy jihatdan yetuk mutaxassis bo‘lishlari uchun xizmat qiladi.

Matn lingvistikasi fanining obyekti – matn (ilmiy, badiiy, publitsistik matn va b).

Matn lingvistikasi fanining predmeti – matnning turli jihatlarini tadqiq qilish, ya’ni matnni lingvistik, sotsiolingvistik, psixolingvistik, lingvos-tatistik, kognitiv-diskursiv va b. jihatlarini o‘rganishdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. *Matn* so‘ziga «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da qanday ta’rif berilgan?
2. I.R.Galperin tavsiya etgan matnning sakkiz kategoriyasi haqida ma’lumot bering.
3. Nutqning yozma va og‘zaki shakllari haqida ma’lumot bering.
4. Kontekst deb nimaga aytiladi?
5. Matn deb nimaga aytiladi?
6. Matn lingvistikasi fanining maqsadi, vazifasi, obyekti va predmeti nimalardan iborat?

TILSHUNOSLIKDA MATN MUAMMOSINING O‘RGANILISHI

Insonlarning kishilik jamiyati sifatidagi alohida-alohida qavmlar tarzida birlashishi va birlikda ne-ne mushkulotlarni bartaraf etib, tamaddun deyiladigan taraqqiyot yo‘llarida muntazam odim

otmog'ida ular o'rtasidagi kommunikatsiya, muloqotning o'zni, shubhasiz, benihoya muhim. Kommunikativ faoliyatdan tamoman xoli bo'lgan, a'zolari o'zaro muloqot imkoniyatidan butunlay mahrum bo'lgan kishilik jamiyatini tasavvur ham etib bo'lmaydi.

Necha ming yillardir, odam bolasi o'rganadi, o'rgatadi, tajribalarini to'playdi, saqlaydi va boshqalarga yetkazadi. Albatta, bu faoliyatlarning, hech bir istisnosiz, barchasi – o'rganish va o'rgatish ham, tajriba-axborotlarni to'plash va saqlash ham, ularni boshqalardan olish va boshqalarga berish ham til vositasidagi muloqot (og'zaki va yozma) orqali amalga oshadi. Zotan, tilning mohiyatiga daxldor bo'lgan bosh vazifasining kommunikativ vazifa ekanligi bugun faqat mutaxassisgagina emas, balki barchaga besh qo'lday ma'lum bir haqiqat. Ammo mazkur kommunikativ aloqaning, nutqiy muloqotning lisoniy-mantiqiy, ijtimoiy-ruhiy, tarixiy-estetik mexanizmlari, ular bilan bog'liq qoida-qonuniyatlar, o'ziga xosliklar tegishli fanlar (tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, sotsiologiya, estetika kabi) tomonidan to'raligicha o'rganib bo'lingan emas. Bu boradagi juda ko'plab muammolar hamma zamonlarda olimlarning e'tiborida bo'lib kelganligiga qaramay, hamon bahs-u munozaralarga sabab bo'ladi, ilgari surilgan turli fikrlar goh birovlar tomonidan e'tirof etilsa, goh jiddiy e'tirozlarni tug'dirib keladi.

Tabiiyki, har qanday nutqiy kommunikatsiyaning yuzaga kelishi, voqelanishida uch asosiy unurning ishtiroki majburiydir, ya'ni so'zlovchi (yozuvchi) – axborot (matn) – tinglovchi (o'quvchi). To'g'ri, nutqiy kommunikatsiyada nutqiy sharoit, axborot kanali (ovoz, yozuv, magnit yozuvi, telefon kabi), muloqot a'zolarining maqomi, yoshi va boshqa belgilari, shuningdek, boshqa turli g'ayrilisoniy vositalarning ham o'zni benihoya muhim va hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lekin mazkur uch unsur nutqiy kommunikatsiyaning asosiy ustunlaridir, ularning birortasisiz muloqot jarayoni voqe bo'lolmaydi.

Tilshunoslik ayni kommunikatsiya jarayonida ikki tomon (so'zlovchi, tinglovchi) o'rtasidagi "berish-olish"ning asosiy predmeti bo'lgan axborotning lisoniy ifodalanishi va anglanishi masalasiga mutlaqo tabiiy ravishda birinchi darajali diqqatni qaratdi. Zotan, har qanday kommunikatsiyaning pirovard va bosh maqsadi ayni shu axborotning "harakati"dir, bu "harakat" esa til vositasida bo'ladi. Shuning uchun ham tilshunoslik xuddi shu "harakatdagi axborot"ning

asosiy va yirik birligini izladi, natijada gapni ana shunday yirik birlik sifatida uzoq davrlar e'tirof etib keldi.

Ma'lumki, tilshunoslik o'z o'rganish obyektni alohida-alohida bo'limlarga ajratgan, ya'ni fonetika-fonologiyada tovush (fonema)lar, morfologiyada morfemalar, leksikologiyada leksemalar, sintaksisda esa sodda va qo'shma gaplar o'rganiladi. Aytish mumkinki, an'anaviy tilshunoslikda tilning eng yuqori sathidagi eng oliy va oxirgi birlik gap deb qarab kelinadi. Polyak tilshunosi M.R.Mayenovaning ta'biri bilan aytganda, "Gap tugagan joyda tilshunoslik o'z kuzatishlarini tugatadi" degan hukm yaqin davrlargacha ochiq haqiqat hisoblangan. Ko'p gaplardan tarkib topgan matnlar keng ma'nodagi grammatika doirasi bilan batamom va to'laligicha chegaralanuvchi bu fan sohasi kuzatishlaridan chetda qoladi".⁹

Aslida agar "gap tugagan joyda tilshunoslik o'z kuzatishlarini tugatsa", ya'ni faqat gapni kommunikativ birlik deb hisoblasa, bunday tilshunoslik gapning semantik-kommunikativ mohiyatining ichiga bemalol va to'la kirib borishga qiynaladi. Har qanday alohida olingan gapning lisoniy-mantiqiy mag'zini chaqib bo'lmaydi. Har qanday so'zning ma'nosi aniq bir kontekstda reallik kasb etgani kabi gapning ham boshqa gaplar bilan munosabatidan tashqarida mazmunini xolis baholash mushkul. Eng odiiy bir misolni ko'raylik: *Sayyohlar ertaga o'sha shaharga boradilar* gapidagi mazmunni anglash uchun undan oldin qo'llangan (yoki qo'llanishi mumkin bo'lgan), aytaylik, *Samarqand shahrining tarixiy obidalari haqidagi film namoyish etildi* qabilidagi qandaydir gap bo'lishi lozim. Ko'rinadiki, birinchi gapni mutlaqo mustaqil kommunikativ birlik deb bo'lmaydi, demakki, tilshunoslikning chegarasi bu yyerda tugamasligi, undan tashqariga chiqishi kerak. Sintaksisni faqat gap (va so'z birikmasi) haqidagi ta'limot tarzida talqin qilish mazkur chegaraning ustuni bo'lib kelganligi ma'lum. Holbuki, sintaksisga "nutq tuzish haqidagi fan" sifatida qarash juda ko'p muammolarga oydinlik kiritishi idrok etila boshlaganiga ham ancha bo'ldi.¹⁰

Bog'li nutq, yaxlit nutqiy asar, matnni o'rganish, ya'ni matnga gap – period – yanada yirikroq parcha – yaxlit butunlik tarzidagi

⁹ Янус Э. Обзор польских работ по структуре текста / Синтаксис текста. –М.: Наука, 1979, с. 325.

¹⁰ Долгова О.В. Синтаксис как наука о построении речи. –М.: Высшая школа, 1980.

darajalanishda yondashish antik davrdan – Aristotel va uning izdoshlaridan boshlangan.¹¹

Rus tilshunosligida matn (“tekst”) tushunchasining rivoji o‘tgan asrning 40-yillariga to‘g‘ri keladi. 1947- yilda A.I.Belich o‘zining tilshunoslik fanlarining tasnifiga bag‘ishlangan maqolasida til faktlarining grammatik tavsifida ma’no umumiyligi asosida bog‘langan va muayyan sintaktik-semantik yaxlitlik tarzida namoyon bo‘ladigan gaplarning butun zanjiriga alohida o‘rin berilishi lozimligiga va bu “matn” tushunchasining yuzaga kelishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga molik ekanligiga e’tiborni qaratgan, ana shunday gaplar zanjiridagi o‘zaro munosabat va aloqalarni tilshunoslikning sintaksis bo‘limida o‘rganishning maqsadga muvofiqligini ta’kidlagan.¹²

Gapdan katta birliklar, ya’ni “gaplarning hamkorligi” masalasi nemis tilshunosligida ham 1949- yilda ko‘tarilgan. Gaplar o‘rtasidagi aloqalarni struktural shakllantiruvchi leksik takror, artikl, olmoshlar, ellipsis, fe’l zamonlari, takror bog‘lovchilar, so‘roq so‘zlar kabi eng muhim vositalarni tadqiq etgan ishida K.Boost shunday yozadi: “Bir gapdan boshqasiga tortilgan iplar shu qadar ko‘p va shunday pishiq to‘rni hosil qiladiki, gaplarning chatishishi, ularning yagona to‘r sifatida o‘rib to‘qilganligi haqida gapirish mumkin, chunki har bir alohida gap boshqalari bilan chambarchas bog‘langan”.¹³

O‘tgan asr 60-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab “matn lingvistikasi” degan yo‘nalish katta sur‘at bilan rivojlanish pallasiga kirdi. Yaxlit nutqiy butunlik sifatidagi matn va uni tashkil etuvchi unsurlar, omillar, xususiyatlari turli nuqtayi nazarlardan tadqiq etila boshlandi. Bu soha atrofida o‘ziga xos, aytish mumkin bo‘lsa, juda katta “shov-shuv” paydo bo‘ldi. Hatto ayrim mutaxassislar matn lingvistikasini tilshunoslikning alohida sohasi emas, balki umuman, tilshunoslikning poydevori, bazasi deb hisobladilar. G‘arbiy YEvropa mamlakatlarida matn lingvistikasi bo‘yicha davriy nashrlar va ilmiy to‘plamlar nashr etildi, maxsus ilmiy jamoalar tuzildi,

¹¹ Барт Р. Лингвистика текста / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. - М.: Прогресс, 1978, с. 444-445.

¹² Белич А.И. К вопросу о распределении грамматического материала по главным грамматическим дисциплинам / Вестник МГУ, 1947, N 7, с. 22.

¹³ Москальская О.И. Грамматика текста. –М.: Высшая школа, 1981, с. 5-6.

monografiyalar bosildi, darsliklar, hatto maktablar uchun darsliklar chiqarildi.¹⁴

Matn nazariyasi, matn lingvistikasining umumiy shakllanishi va rivojida chex (Praga lingvistik to'garagi vakillari), nemis, fransuz, ingliz, Amerika, golland, polyak va boshqa tilshunoslik maktablari vakillarining xizmatlari dunyo tilshunosligida e'tirof etilgan va doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarda tilga olinadi.¹⁵ Rus tilshunosligida ham matn nazariyasi va lingvistikasi muammolari V.V.Odinov, I.R.Galperin, O.I.Moskalskaya, L.M.Loseva, Y.M.Lotman, Z.Y.Turaeva, N.D.Zarubina, E.V.Sidorov, O.L.Kamenskaya, A.I.Gorshkov, N.S.Valgina kabi ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganib kelinadi.¹⁶

Tilshunoslikdagi bu yo'nalishdagi tadqiqotlarni atroflicha tahlil qilgan O.I.Moskalskaya o'tgan asrning 60-70-yillariga kelib matnni lingvistik o'rganishga bo'lgan qiziqish benihoya ortganligini, dunyo tilshunosligida matn lingvistikasi bo'yicha misli ko'rilmagan miqdorda tadqiqotlar yuzaga kelganligini va matn lingvistikasi mustaqil tilshunoslik fani sifatida to'la e'tirof etilganligini ta'kidlar ekan, tadqiqotlardagi bu e'tirofga tamal bo'lgan asosiy qoidalarni quyidagicha guruhlariga bo'lib umumlashtiradi:

1. Nutqning tugallangan fikr bildiradigan asosiy birligi gap emas, balki matndir; gap-fikr esa faqat xususiy holat, matnning alohida turidir. Matn sintaktik sathning oliy birligi hisoblanadi.

2. Konkret nutqiy asarlar – matnlarning asosida matn tuzishning umumiy tamoyillari yotadi; bu tamoyillar nutq sohasiga emas, balki til sistemasiga yoki til vakolatiga daxldordir. Bu jihatlar hisobga olinsa, shulardan kelib chiqilsa, matnni faqat nutq birligi emas, balki til birligi deb ham hisoblash kerak.

¹⁴ Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. –М.: Прогресс, 1978, с. 5-39.

¹⁵ Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. –М.: Прогресс, 1978; Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. –М.: Наука, 1981, с. 5-7; Дейк ван Т.А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. –М.: Прогресс, 1988, с.153-211 ва бошқ.

¹⁶ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. –М.: Искусство, 1970; Лингвистика текста. Материалы научной конференции. Ч. I, II. –М., 1974; Loseva Л.М. Как строится текст. –М.: Просвещение, 1980; Одинцов В.В. Стилистика текста. –М.: Наука, 1980; Москальская О.И. Курсатилган асар; Гальперин И.Р. Курсатилган асар; Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. –М.: Русский язык, 1981; Тураева З.Я. Лингвистика текста. –М.: Просвещение, 1986; Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности. –М.: Наука, 1987; Каменская О.Л. Текст и коммуникация. –М.: Высшая школа, 1990; Горшков А.И. Русская стилистика. –М.: Астрель –АСТ, 2001, с. 53-258; Валгина Н.С. Теория текста. –М.: Логос, 2004 ва бошқ.

3. Boshqa til birliklari kabi matn lisoniy belgilar sistemasining qismidir.

4. Matnni alohida sathning nutqiy va lisoniy birligi sifatida har tomonlama o'rganish tilshunoslik doirasidagi maxsus fan – matn lingvistikasini yaratishni taqozo etadi.

O.M.Moskalskaya mazkur qoidalar, ayniqsa, birinchi banddagi qoidalar turli shakllarda o'sha davrdagi tadqiqotlarda takrorlanib, “yangi lingvistik yo'nalishning jangovar shiori sifatida jaranglagani”ga e'tiborni qaratadi va g'arb olimlarining ana shunday fikrlaridan namunalar keltiradi: “Biz odatda alohida so'zlar bilan emas, gaplar va matnlar bilan gapiramiz” (X.Vaynrix). “Agar biz gapirsak, faqat matnlar bilan gapiramiz” (P.Xartman). “Til faqat matnlar shaklida va matn tuzish vazifasida kishilar o'rtasidagi aloqa vositasidir” (P.Xartman). “Biz tildan foydalanganimizda asosiy birlik so'z yoki gap emas, balki matndir” (M.A.K.Xellidey). “Bizning kunlarimizda tilning oliy va eng mustaqil birligi gap emas, balki matn ekanligi umum e'tirofiga sazovor bo'lib bormoqda” (V.Dressler).¹⁷

Matn lingvistikasi shu tarzda shakllanib, rivojlanib bormoqda. Ammo rus tilshunosligida matn lingvistikasi o'zining o'rganish doirasiga keragidan ortiq ko'p masalalarni qamraganligi, boshqa fan sohalarining muammolariga aralashayotganligi, gap tushunchasini go'yoki inkor etayotganligi kabi da'volar bilan aytilgan tanqidiy fikrlar ham yo'q emas. Masalan, taniqli rus filologi R.A.Budagov dunyoning bir qator mutaxassislari tomonidan matn lingvistikasi bo'yicha yaratilgan tadqiqotlar jamlangan to'plamning nashr etilishi¹⁸ munosabati bilan yozgan “Matn lingvistikasi” qay darajada lingvistikadir?” deb nomlangan maqolasida matn lingvistikasi insonning matnni yaratish, tuzish, tushunish, tarkiblash, kompozitsion yaxlitligini idrok etish kabi qobiliyatlarni o'rganmoqchi bo'ladi, holbuki, bu boshqa fanlarning vazifalarini o'z zimmasiga olish bo'ladi qabilida e'tiroz bildiradi. Matnning hajmini chegaralash masalasida ham bu yo'nalishning yo'li to'g'ri emasligini aytadi.¹⁹ U shunday yozadi: “Matn lingvistikasi” yaratuvchilarining ilk niyatlari juda ham ezgu edi. Ilmiy-texnik taraqqiyotga, axborot asri talablariga javob berish. Tilda faqat kichik birliklarga emas, yirik birliklar ham

¹⁷ Москальская О.И. Курсатилган асар, 9-б.

¹⁸ Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. –М.: Прогресс, 1978

¹⁹ Будагов Р.А. Филология и культура. –М.: МГУ, 1980, с. 78-80.

mavjud ekanligini ko'rsatish. Matn oqimida gaplarning qo'shilish shakllari va vositalarini tadqiq etish. Bularning bari diqqatga sazovor va ularni qo'llab-quvvatlash kerak. Boshqa narsa – har jihatdan an'anaviy (deyiladigan) tilshunoslikka o'xshamaslikka intilish - prinsipial e'tiroz tug'diradi... YAnada qaltis, zaif joyi tilning yirik va kichik birliklarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yishdir. Ayni paytda gapning, so'z yoki so'z birikmasining strukturasini nafaqat tadqiq etmasdan, balki hatto u bilan qiziqib ko'rmasdan turib, gaplarning qo'shilish tamoyillarini o'rganish mumkin emas..."²⁰

Bunday e'tirozlarga qo'shib bo'lmaydi, chunki matn lingvistikasi matnni asosiy birlik deb hisoblar ekan, gaplar yoki so'z birikmalarining mavjudligini, ularning o'ziga xosliklarini, matn tarkibidagi o'rnini, umuman, an'anaviy tilshunoslik yutuqlari sifatida tan olingan qoidalarni aslo inkor etmaydi. Bu e'tiroz va tanqidiy fikrlarni mavjud muammolarga yanada sinchkovlik va hushyorlik bilan yondashish zaruriyatini unutmaslikka da'vat tarzida tushunish maqsadga muvofiq.

Turkiyshunoslikda matn masalasi birinchi o'laroq o'tgan asr 70-yillarining boshida taniqli tatar tilshunosi M.Zakiyev tomonidan qo'yilgan. Dastlab u bog'li nutqni mustaqil gaplar o'rtasidagi aloqani o'rganmasdan tadqiq etib bo'lmashligini, chunki bog'li nutq hamisha turli usullar bilan o'zaro bog'langan gaplar zanjiridan iborat bo'lishini, shunga ko'ra bog'li nutqda gapdan yirik va murakkab bo'lgan "murakkab sintaktik butunlik" deb ataladigan birliklar ajratilishini (ular abzasning qismi, abzas, yaxlit bob, ba'zan hatto yaxlit asar va sh.k.ga teng bo'lishini) ta'kidlaydi va yozadi: "Bog'li nutqda murakkab sintaktik butunlikni ajratish sof metodik maqsadni nazarda tutadi; u nutqning asosiy birligi bo'la olmaydi va boz ustiga gapga qarama-qarshi qo'yilishi mumkin emas".²¹ 1974-yilda nashr etilgan darsligida esa murakkab sintaktik butunliklarni "sintaktik butunliklar" ("sintaksik bōtennār") deb nomlaydi va quyidagilarni yozadi: "Sintaktik butunliklar, ya'ni mustaqil jumlalarning bog'lanishini o'rganish turkiy tillarda hali to'la yo'lga qo'yilgani yo'q. Holbuki, bu masala til ilmi uchungina emas, balki adabiyot ilmi uchun ham juda ahamiyatlidir. Chunki mustaqil jumlalarning bog'lanishini bilmasdan turib, matnni, asarni, uning ayrim

²⁰ Будагов Р.А. Shu kitob. 85-b.

²¹ Современный татарский язык. –М.: Наука, 1971, с. 237.

bo‘laklarini, abzaslarini tugal uyushgan bir butun qilib tuzish juda qiyin”.²² 1984-yilda bosilgan o‘quv qo‘llanmasida olim matn lingvistikasi muammolarini atroflicha yoritgan va matnning yaxlit birlik ekanligini e‘tirof etgan. Kitobga “Matn sintaksisi” nomi bilan maxsus bo‘lim kiritgan va unda matn turlari, matnning mazmuniy, kommunikativ, struktur, grammatik butunligi, matn kompozitsiyasi, matn sintaksisi va lingvistik kategoriyalar kabi masalalar bo‘yicha fikrlar bayon qilingan.²³

Ozərbayjon tilshunosligida matn sintaksisi va uning o‘ziga xosliklari masalasi K.M.Abdullayev tomonidan atroflicha monografik planda tadqiq etilgan. Ozərbayjon tilidagi matn, uning kommunikativ, struktur-semantik xususiyatlari, matn birliklari mavjud qarashlar va original kuzatishlar asosida tahlil etilgan.²⁴

O‘zbek tilshunosligida ham matn va uning tadqiqi borasida ancha-muncha ishlar qilingan. O‘zbek til ilmida birinchilardan bo‘lib akademik G‘.Abdurahmonov 1980-yilning 10-12-sentyabrida Toshkentda bo‘lib o‘tgan sobiq Ittifoq turkiyshunoslarining III konferensiyasida matn nazariyasiga bag‘ishlangan ma‘ruza qilib, muammoning mohiyati va yechimlari haqida o‘z fikrlarini bildirgan, bir qator matn turlarini ajratib ko‘rsatgan edi.²⁵

Ulkan tilshunos A.G‘ulomov matnning mohiyati bo‘yicha o‘zining qimmatli fikrlarini bayon qilgan. U dunyo tilshunosligida kechayotgan jarayonlardan muttasil boxabar keng qamrovli olim sifatida “Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis” darsligi (M.Asqarova bilan hamkorlikda) ni qayta ishlab, to‘ldirib, uchinchi nashrini tayyorlar ekan, matn masalasini chetlab o‘tolmaydi, ixcham bir tarzda bo‘lsa-da, matn haqidagi qarashlarini kitobga kiritadi. A.G‘ulomov gapdagi fikr tugalligining nisbiy ekanligini, asarda mazmun to‘liqligi butun matndan anglashilishini ta’kidlab, uch abzasdan tashkil topgan yaxlit matnni misol qilib keltiradi va undan kelib chiqib, quyidagilarni yozadi: “1. Fikr bayon qilish gap (sodda gap va qo‘shma gap) doirasi bilangina chegaralanmaydi. To‘liq fikrni, odatda, gapdan yirik bo‘lgan sintaktik butunlik beradi. Gap bu butunlik sostavida uning bir

²² **Зәкиев М.З.** Хәзерге татар әдәби теле (Синтаксис). -Казан, 1974, 257-бит.

²³ **Зәкиев М.З.** Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы һәм пунктуациясе. -Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1984, 199-226-битләp.

²⁴ **Абдуллаев К.М.** Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. –Баку, 1984, с. 33-43.

²⁵ III Всесоюзная тюркологическая конференция // Советская тюркология. -Баку, 1981, №1, с.93.

komponenti sanaladi. 2. Bu komponent shu butunlikdagi boshqa komponentlar bilan har jihatdan (mazmun, grammatik) turli vositalar orqali bog‘langan bo‘ladi. Uning o‘z kompozitsiyasi va stilistik xususiyatlari saqlangan bo‘ladi. 3. Sodda gap butunlik sostavida ma’lum sharoitlarda o‘zicha bir abzasni tashkil qilishi mumkin... 4. Bunday sintaktik butunlik, sintaktik konstruksiya tekst sanaladi. Ayrim - uzuq gap nisbiy tugal fikrni ifodalaydi, tekst butun bir kompleksning mundarijasini bildiradi. 5. Tekst bir butunlik bo‘lganligidan, u o‘z mundarijasiga mos keladigan ayrim sarlavhalarga ega bo‘lishi ham mumkin. Tekst ayrim segmentlarga – qismlarga (ayrim parchalarga, abzaslarga, gaplarga) bo‘linadi). Demak, tilning aloqa-aralashuv vositasi ekanligini tekst yana ham aniq ko‘rsatadi. Nutq tekst tusida namoyon bo‘ladi. 6. Tekst – yirik nutq parchasi, abzas esa tekstning bo‘lagi. Tekstning hamma ko‘rinishlari (maksimal tekst va minimal tekst) ma’lum bir temani (mundarijani) tugal ifodalaydi. Demak, u – yuqori darajadagi sintaktik birlik.

Tekstning bu xususiyatlarini hisobga olib, ba’zi tekshiruvchilar uni lingvistikaning mustaqil bir sohasi sifatida (tekst grammatikasi, tekst lingvistikasi kabi nomlar bilan) ajratishni zarur deb biladilar. Ba’zilar esa uni tekst sintaksisi deb atab (so‘z birikmasi sintaksisi, sodda gap sintaksisi kabi), gap sintaksisining davomi sifatida qarab, bu bilan sintaksis terminining mazmunini kengaytirishni, asosiy sintaktik birlik sifatida gapdan ko‘ra katta sintaktik butunlik deb qarash kerakligini ta’kidlaydilar: bunda sintaksisning yuqori chegarasi qo‘shma gap sintaksisi emas, balki tekst sintaksisi bo‘ladi. Tekshiruvchilarning ko‘pchiligi bu sohani birinchi qarash bo‘yicha yoritmoqdalar.

Tekst sintaksisi o‘zbek tilshunosligida hali o‘rganilmagan.”²⁶

Ko‘rinadiki, A.G‘ulomov o‘zbek tili faktlaridan kelib chiqqan va dunyo tilshunosligidagi turli qarashlarni inobatga olgan holda matnning tabiati va mohiyatini aniq ko‘rsatib bergan. Mazkur olti badda birma-bir qayd etilgan qoidalar matnning asosiy umumiy xususiyatlarini o‘z ichiga olgan.

M.To‘xsonov o‘zining nomzodlik dissertatsiyasida makromatn va mikromatnni farqlagan holda o‘zbek tilidagi mikromatn tarkibidagi

²⁶ Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. -Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 6-7-б.

unsurlarni bog‘lovchi vositalar sistemasini tadqiq etgan.²⁷ Ammo ta’kidlash lozimki, garchi tadqiqotchi o‘z oldiga badiiy nutqdagi mikromatnni o‘rganishni maqsad qilib qo‘ygan bo‘lsa-da, ishda mikromatnning kogerentligi umumiy tarzda tekshirilgan, ya’ni aynan badiiy nutqdagi matnning bu boradagi o‘ziga xosligi bilan bog‘liq jihatlariga e’tibor qaratilgan emas. Lekin shunga qaramasdan, bu ish o‘zbek tilshunosligidagi mikromatn va uning kogeziyasini monografik aspektda o‘rganishga bag‘ishlangan dastlabki tadqiqotlardan ekanligi bilan diqqatga sazovordir.

O‘zbek tilshunosligida matn lingvistikasi bo‘yicha umumlashtiruvchi, ta’limiy xaraktyerdagi ilk ishlardan biri A.Mamajonov tomonidan yaratilgan. Uning filolog-talabalar uchun mo‘ljallangan “Tekst lingvistikasi” nomli maxsus kursida matn haqidagi ilmiy qarashlar tahlil etilgan, matn tushunchasining mohiyati, tiplari va birliklari, bu birliklarning bog‘lanishi va bog‘lovchi vositalari, matn birliklariaro sinonimiya, sintaktik-stilistik figuralar masalalari bayon qilingan.²⁸ Keyinroq shogirdi M.Abdupattoyev bilan hamkorlikda nashr yettirgan “Matn sintaksisi” nomli o‘quv qo‘llanmasida matnning struktur-semantik va stilistik jihatlarini, matn birliklaridagi tema-rematik munosabat atroflicha tahlil qilingan, tegishli xulosalar umumlashtirilgan.²⁹

N.Turniyozovning “Matn lingvistikasi” nomli qo‘llanmasi ham ana shunday ta’limiy xaraktyerdagi ishlardan bo‘lib, unda tegishli o‘quv rejasiga muvofiq matn haqida umumiy ma’lumot, mikro- va makromatn tushunchalari, matn uzvlari orasidagi turli munosabatlar kabi mavzular bo‘yicha ilmiy ma’lumotlar berilgan.³⁰

Matn muammolari bilan jiddiy shug‘ullangan o‘zbek tilshunoslaridan yana biri M.Hakimovdir. U asosiy maqsadi “ilmiy matn va uning birliklari orasidagi mazmuniy munosabatni ifoda etuvchi bog‘lovchilar, ularning o‘ziga xos xususiyatlari va vazifalarini aniqlashga yo‘naltirilgan ishlarga hissa qo‘shish, ilmiy matnda muallifning xususiy munosabati hamda uning turlarini belgilash”dan iborat bo‘lgan nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek ilmiy matnining

²⁷ **Тухсанов М.** Микротекст и система выражения его когерентности в узбекской художественной речи: Автореф. дисс. ...к-та филол. наук. -Ташкент, 1987.

²⁸ **Мамажонов А.** Текст лингвистикаси. –Тошкент, 1989.

²⁹ **Мамажонов А., Абдупаттоев М.** Матн синтаксиси. -Фарғона, 2002.

³⁰ **Турниёзов Н.** Матн лингвистикаси (маърузалар матни). -Самарқанд, 2004.

синтагматик ва прагматик хусусиятларини бой фактик материаллари асосида батафсил tadqiq etgan.³¹

M.Hakimov o'zbek tilidagi matnning pragmatik talqiniga bag'ishlangan doktorlik dissertasiyasida esa matnni lingvistik pragmatika, G'arb falsafiy tilshunosligida shakllangan nutqiy akt nazariyasidan kelib chiqqan holda o'rgangan va matnda ochiq va yashirin ifodalanadigan mazmunlarning o'ziga xos qonuniyatlarini ko'rsatib bergan, ularning semantik, sintaktik, presuppozitsional va pragmatik mexanizmlariga daxldor qoidalarni konkretlashtirgan.³² Dissertasiyada o'zbek tilidagi matn lingvistikasi muammolariga nazariy jihatdan oydinlik kiritilgan, bir qator tamoman yangi fikrlar ilgari surilgan. Ammo g'arbcha yoki g'arb falsafiy tilshunosligi talqinida qo'llangan o'zbekcha atamalar shunchalik ko'p va ularni birdaniga anglab olish biroz qiyinki, muallif dissertatsiya oxirida "tadqiqot yo'nalishiga oid atamalar izohi"ni berishga majbur bo'lgan (257-260-b.).

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida matn masalasining u yoki bu jihati tadqiqiga daxldor bir qator ilmiy maqolalar ham e'lon qilindi.³³

Matn mummaolarini o'rganish va uning yaxlit ilmiy nazariyasini yaratishning xorijdagi faollaridan biri nemis tilshunosi R.Harveg 1974 -yilda matn lingvistikasining tilshunoslikda to'liq asoslanishi uchun kamida yuz yil kerak bo'lishini ta'kidlagan edi.³⁴ Ammo bugun bu gapning aytilganiga hali 40 yil ham bo'lgani yo'q. Lekin butun dunyoda muntazam va qizg'in olib borilgan jiddiy ilmiy izlanishlar, tadqiqotlarning tabiiy natijasi o'laroq "matn lingvistikasi" ("matn nazariyasi") nomi bilan bo'ladimi yoki "matn grammatikasi" ("matn sintaksisi") nomi bilan bo'ladimi, baribir, shunday bir yo'nalish alohida fan va o'quv predmeti sifatida shakllanganligi keng e'tirof etilgan va buni hech kim inkor qilmaydi.

³¹ **Ҳакимов М.** Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. н-ди ...дисс. –Тошкент, 1993.

³² **Ҳакимов М.** Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ...дисс. –Тошкент, 2001.

³³ **Тўхсанов М.** Микроматн ва унинг коммуникатив яхлитлиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, №5, 66-69-б.; **Шаҳобиддинова Ш., Исоқов З.** Матн ва уни боғловчи воситалардан бири // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №6, 75-76-б.; **Муҳамедова Д.** Микроматн кўринишида кесимларнинг тенг алоқага киришуви // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №6, 90-91-б.; **Муҳамедова Д.** Матн ва унинг турлари / Истиқлол ва тил. 3-қисм. -Тошкент, 2007, 17-19-б.

Demak, shunga ko'ra, tilshunoslikda matnga doir yaratilgan tadqiqotlarni uch katta guruhga bo'lish mumkin: a) matnning formal-grammatik va ma'no qurilishiga oid ishlar; b) matnni turlicha idrok qilishga sabab bo'ladigan matn qurilishining shakliy va konseptual xususiyatlari tahliliga bag'ishlangan ishlar; v) matnning o'zini idrok qilishga oid ishlar. Yana shuni ta'kidlab aytish mumkinki, bugungi kunga kelib matnni o'rganishning yigirmadan ortiq usullari, metodlari ishlab chiqilgan va ular tilshunoslik fanida keng qo'llanmoqda.

Ulardan biri o'zbekcha matnlarni statistik usulda o'rganishdir. Matnni o'rganishning bu usuli haqida B.Yo'ldoshevning "Matnni o'rganishning lingvostatistik metodlari" uslubi qo'llanmasida izchil fikrlar bildirilgan, ya'ni unda turli vazifaviy uslubdagi matnlarni statistik metodlar asosida o'rganish usullari, ko'rinishlari, chastotali lug'atlar va ularni yaratish tamoyillari bayon qilingan.³⁵ Matnni o'rganishning lingvostatistik metodlarini tahlil va tatbiq qilish ham matn lingvistikasining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu borada samarqandlik olimlar S.Karimov, B.Yo'ldoshev, D.O'rinboyevalarning tadqiqotlari e'tiborga sazovor.

Tilshunoslikda matnni psixolingvistik jihatdan o'rganish ham o'ziga xos tarixiga ega. Ayniqsa, tilshunoslar I.Lisakova, A.A.Leontyev, N.S.Yevchik, A.Shtern, T.A.Drozdovalarning bu boradagi tadqiqotlari diqqatga sazovor.³⁶ Bu yo'nalishdagi ishlarda matnning yaralishi va tushunilishi (persepsiyasi) bilan bog'liq jarayonlar, ya'ni inson psixologiyasi va matn yaratish qobiliyati o'rtasidagi bog'liqligi masalalari ko'rib chiqiladi. O'zbekistonda ham bu yo'nalishda ishlar yuzaga kelmoqda. Xususan, I.Azimovanning nomzodlik dissertasiyasida psixolingvistikadagi matnning mazmuniy persepsiyasiga oid umumnazariy qarashlar sharhi berilgan, matnni tushunishga ta'sir etuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni psixolingvistik tajribalar asosida aniqlanib, matnni tushunish jarayonining darajalari ko'rsatilgan, shuningdek, ishda matnning

³⁵ **Йўлдошев Б.** Матнни ўрганишнинг лингвостатистик методлари (услубий қўлланма). -Самарқанд, 2008.

³⁶ **Лысакова И.П.** Язык газеты: социопсихолингвистический аспект. -Л., 1981, **Леонтьев А.А.** Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания.-М., 1969, **Евчик Н.С.** Перцептивная база текста: теоретические и прикладные аспекты формирования. -Минск, 2001, **Штерн А.С.** Перцептивный аспект текста. -Л., 1990, **Дроздова Т.А.** Психологические особенности понимания текста как процесса // Психологические механизмы порождения и восприятия текста. Сборник научных трудов МГИИЯ. Вып.23.-М., 1985.-С.106-120.

mazmuniy persepsiyasidagi birliklar aniqlanib, ularning formal-semantik xususiyatlari tahlil qilingan.³⁷

Matn lingvistikasining yana bir muhim tarmog'i – badiiy matnni tadqiq qilish yo'nalishi ham, aytish mumkinki, o'zbek tilshunosligida yuqori darajada taraqqiy qilgan. 2009-yilda M.Yo'ldoshev badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Mazkur doktorlik ishida badiiy matnda tilning estetik vazifasining namoyon bo'lish tarzi o'zbek adabiyotining eng sara asarlari misolida tahlil qilingan, badiiy matnning mazmuniy turlari hamda intertekstuallik muammosi faktik materiallar asosida tasnif va tavsif qilingan, badiiy matnning lingvopoetik tahlil tamoyillari ishlab chiqilgan, shuningdek, badiiy matnning shakllanish tarzi va unda ishtirok etuvchi lisoniy omillar o'rganilib, badiiy matnda fonografik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning poetik aktuallashish mexanizmlari aniqlangan.

38

2010- yilda himoya qilingan S.Boymirzayevaning doktorlik ishi matn hodisasi mazmuniy tuzilishining kognitiv mohiyatini monografik tadqiq qilishga bag'ishlangan.³⁹ Ishda matn hodisasining kommunikativ-pragmatik xususiyatlari tadqiq etilgan, uning mazmunini shakllantirishga xizmat qiluvchi modallik va temporallik kategoriyalarining matn mohiyati bilan uzviy aloqadorligi ko'rsatib berilgan hamda matn mazmuni shakllanishining ijtimoiy hodisa ekanligi, uning muallif va retsipient ishtirokida kechadigan lisoniy kognitiv faoliyat mahsuli ekanligi ochib berilgan.

Sh.Turniyazovaning nomzodlik ishi matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan bo'lib, unda mikromatn va uning turlari haqida mulohaza bildirilib, unda oddiy grafema (nutqda tovush), so'z va so'z birikmalari ham matn maqomida kelishi mumkinligi dalillangan, mikro-va makromatnlar voqelanishining derivatsion xususiyatlari ilmiy talqini berilgan, matn komponentlarining va umumiy matn strukturasining derivatsion xususiyatlari yoritildi va bunda derivatsiya operatori vazifasida

³⁷ Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи. Филол.фан.номз...дис.-Тошкент, 2008.

³⁸ Юлдашев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол.фан.докт...дис.-Тошкент, 2009.

³⁹ Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол.фан.докт...дис.-Тошкент, 2010.

keluvchi semantik omil hamda leksik vositalar, matn komponentlarining pog‘onali munosabati xususida fikrlar bildirilgan.⁴⁰

2011-yilda himoya qilingan Sh.Haydarovning “Badiiy matnda parsellyativ konstruksiyalarning qo‘llanilishi” mavzusidagi nomzodlik ishi ham matn lingvistikasining tarkibiy qismi, o‘rganish obyektlaridan biri bo‘lgan parsellyativ konstruksiyalar tadqiqiga bag‘ishlangan.⁴¹ Ishda parsellyativ konstruksiyalar badiiy matn materiallari asosida lingvopoetik tadqiq qilingan, parsellyativ konstruksiyalarning mohiyati, ularning ilova va boshqa konstruksiyalardan farqli belgilari badiiy matndan olingan misollar asosida izohlanib, parsellyativ konstruksiyalarning og‘zaki va badiiy nutqqa xoslanishi, ularning o‘ziga xos tomonlari tahlil etilgan hamda parsellyativ konstruksiyalarning voqelanishiga ko‘ra tasnifi ishlab chiqilib, parsellyativ konstruksiyalar grammatik va lingvopoetik jihatdan tavsiflangan.

Keyingi yillarda, xususan, XXI asr boshlaridan matnni lingvokulturologik, pragmatik, sotsiolingvistik, kognitiv va psixolingvistik tamoyillar asosida tadqiq etish tendensiyasi kuchaydi. Matnga faqat semantik-sintaktik jihatdan bog‘langan gaplar yig‘indisi sifatida emas, balki ijtimoiy qimmatga ega bo‘lgan muloqot shakli, o‘zida muayyan til egalarining bilimlarini, lisoniy tafakkurini, milliy psixologiyasi va mentalitetini aks ettiruvchi mental qurilma sifatida qarala boshlandi⁴². D.Xudoyberganovanning doktorlik dissertatsiyasi mazkur masalaga - matnning antropotsentrik tadqiqiga bag‘ishlangan.

Tadqiqotda matn yaratilishi va mazmuniy idrokining kognitiv-semantik, psixolingvistik, lingvokulturologik jihatlarini tadqiq etish orqali o‘zbek tilida muloqot qiluvchi til egalarining lisoniy ongi, milliy-assotsiativ fikrlash tarzi, kognitiv va psixologik faoliyatiga doir muhim xulosalar ishlab chiqilgan.

Ko‘rinadiki, matn lingvistikasi yuzasidan turli yo‘nalish va aspektlarda tadqiqotlar olib borilgan va olib borilmoqda.

⁴⁰ Турниязова Ш. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. Филол.фан.номз...дис.-Тошкент, 2010.

⁴¹ Ҳайдаров Ш. Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши. Филол.фан.докт...дис.-Тошкент, 2011.

⁴² Худойберганова Д. Ўзбек тилида матннинг антропоцентриқ тадқиқи. Филол.фан.докт...дис.-Тошкент, 2014. 13-б.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Qaysi vaqtdan boshlab matn lingvistikasi alohida fan sifatida o'rganila boshlandi?
2. Rus tilshunosligida matn tadqiqi yuzasidan qanday tadqiqotlar yaratildi?
3. Turkologiyada matn tadqiqi bo'yicha qanday asarlar yuzaga kelgan?
4. O'zbek tilshunosligida matn lingvistikasiga oid qanday asarlar yaratilgan?
5. O'zbek tilshunosligida ilmiy matnni o'rgangan olim kim va u qanday g'oyalarni ilgari surgan?
6. O'zbek tilshunosligida badiiy matnni o'rgangan olim kim va u qanday g'oyalarni ilgari surgan?
7. O'zbek tilshunosligida matnning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini o'rgangan olim kim va u qanday g'oyalarni ilgari surgan?
8. Matnlarni psixolingvistik jihatdan o'rgangan olim kim va u qanday g'oyalarni ilgari surgan?
9. O'zbek tilida parsellyatsiya hodisasi kim tomonidan o'rganilgan?
10. Matnlarni antroposentrik jihatdan kim o'rgangan va unda qanday xulosalar bayon qilingan?

MATN TA'RIFI MASALASI

Matn ta'rifi masalasi matn lingvistikasining eng muhim va dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Chunki tilshunoslikda bu masalada yagona fikrning o'zi yo'q. Zero, "Ammo hayratlanarlisi shundaki, - deb yozadi rus tilshunosi E.S.Kubryakova, - bu fan sohasi o'zining bosh obyekti – matnning umume'tirof etilgan ta'rifiga ega emas va bu yo'nalishdagi deyarli har bir tadqiqot tekstning nima ekanligi va bu termin bilan ifodalanadigan hodisaning qanday belgi yoki xususiyatlar bilan xarakterlanishi haqidagi mulohazalar bilan

boshlanadi.”⁴³ Biz ham matn ta’rifi, uning asosiy belgi-xususiyatlariga to’xtalishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Avvalo, shuni ta’kidlash lozimki, matn tushunchasini material jihatdan tayin etish va ta’riflashda mutaxassislar o’rtasida yagona fikr yo’q, aksincha, bir-biriga qarama-qarshi bo’lgan ikki xil qarash mavjud. Ayrim tilshunoslar faqat yozma shakldagi yaxlit nutq yoki nutq parchasini matn deb hisoblaydilar. Masalan, rus tilshunosi L.M.Loseva “matn” tushunchasini aniqlashda barcha matnlar uchun xos bo’lgan belgilardan kelib chiqish lozimligini aytadi va bu belgilarning birinchisi sifatida uning yozma shaklda bo’lishini alohida qayd etadi.⁴⁴ Matnni lingvistik tadqiqot obyekti sifatida rus tilshunosligida batafsil o’rganganlardan biri I.R.Galperin “matnning ontologik va funksional belgilarini namoyon etadigan yyetakchi jihatlar”dan biri sifatida “yozma hujjat tarzida reallashadigan tugallanganlik”ni alohida ta’kidlab ko’rsatadi. Uningcha, matn yozuvda qayd etilgan nutqiy asardir.

Ammo matnning yozma yoki og’zakiligi uning ontologiyasi va funksiyasiga nechog’lik bog’liq yoki bog’liq emasligi muallif tomonidan aniq ko’rsatib berilmagan. Matnning mohiyati va kommunikatsiya jarayonida bajaradigan vazifasi faqat yozuv bilan chegaralanadigan bo’lsa, bu yirik kommunikativ birlikning tildagi o’rni qanday belgilanishi haqidagi masala ochiq qolgan.

Aytish kerakki, matn lingvistikasi muammolari bilan jiddiy shug’ullangan juda ko’pchilik tilshunoslar matnning ham yozma, ham og’zaki shaklda bo’lishi mumkinligini aytadilar.⁴⁵ Chindan ham, ayni shu fikr ilmiy-mantiqiy jihatdan to’la asosga ega va u matnning mavjud mohiyatini to’g’ri aks ettiradi.

Z.Y.Turayeva matn lingvistikasining umumiy nazariyasiga ko’ra uning predmeti sifatida og’zaki yoki yozma nutq mahsuli bo’lgan matnni olish mumkinligini aytadi, ammo matnni tor ma’noda,

⁴³ **Кубрякова Е.С.** О тексте и критериях его определения / Текст. Структура и семантика. Т. 1. –М., 2001, с.72-81.

⁴⁴ **Лосева Л.М.** Ko’rsatilgan asar, 4-b.

⁴⁵ **Гаузенблас К.** О характеристике и классификации речевых произведений / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. –М.: Прогресс, 1978, с. 63-64; **Михель Г.** Основы теории стиля / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 9. Лингвистика. –М.: Прогресс, 1979, с. 271; **Николаева Т.М.** Текст / Русский язык. Энциклопедия. –М.: Сов. энциклопедия, 1979, с. 348; **Хожиев А.** Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1985, 88-б.; **Мамажонов А.** Текст лингвистикаси. –Тошкент, 1989, 8-б., **Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж.** Бадий матннинг лингвистик таҳлили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990, 8-б.; **Лапасов Ж.** Бадий матн ва лисоний таҳлил. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 5-б.

ya'ni faqat yozma nutq mahsuli sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi. U I.R.Galperin tomonidan ilgari surilgan yozma matn talqinini ma'qullaydi va quyidagicha yozadi: "Agar og'zaki nutqqa tovushlar orqali namoyon bo'lish xos bo'lsa, matn uchun grafik gavdalanish xarakterlidir. Agar og'zaki nutqni bir yo'nalishlilik ("lineynost") farqlab tursa, matnga ko'p o'lchovlilik xosdir. Og'zaki nutq bir yo'nalishlidir, chunki u faqat tovush orqali gavdalana oladi. Yozuv (grafik yoki magnit tasmaidagi) uning sifatini o'zgartiradi. Shunday qilib, og'zaki nutq qaytishsizdir, ya'ni aytildimi, uning biror parchasiga qaytish mumkin emas. Matn ko'p o'lchovlidir, chunki uning istalgan bo'lagiga ko'p marta qaytish mumkin. Agar nutq harakat, jarayon bo'lsa, matn ikkiyoqlama tabiatga ega, ya'ni u ham tinch holatda, ham harakatda bo'la oladi. Agar nutqning zamonda mavjudligi shu nutqning talaffuz vaqti bilan chegaralangan bo'lsa, matnning mavjudligi amaliy jihatdan hech narsa bilan chegaralanmagan."⁴⁶

O'zbek tilshunosligidagi bu yo'nalishdagi ishlarga e'tibor qilinsa, ularda ham yuqoridagiga o'xshash mulohazalar yo'q emas. Masalan, M.Hakimovning nomzodlik dissertasiyasida mana bunday fikrlarni o'qish mumkin: "...Nutq – bu so'zlovchining nutqiy jarayoni bilan aloqador bo'lgan hodisa sifatida ifoda etilsa, matn (tekst) ham ana shu nutqiy hodisaning yozilgan ("bosma harf orqali aks etgan") parchasidir... "Nutq" o'zining yozma shaklida "matn" atamasiga teng keladi... Har qanday nutqning yozma shakli matn tushunchasi mohiyatini ifoda etadi... Tekst – og'zaki nutq, kontekstga nisbatan stabillashgan, ma'lum qoida, qonuniyatlar va adabiy til me'yorlari asosida shakllangan yozma nutq... Matn bir vaqtning o'zida emas, balki bir necha asr avvalgi va keyingi shaxslar o'rtasidagi aloqa munosabatini yuzaga chiqaruvchi vositadir."⁴⁷

Tabiiyki, bunday anchayin keskin fikrlar munozaralidir. Avvalo, aytish joizki, kishilar o'rtasidagi aloqa – kommunikatsiya matnlar vositasida amalga oshar ekan (va bu hol matn lingvistikasining yaratuvchilari, umuman, matn tadqiqotchilarining aksariyati tarafidan e'tirof etilgan ekan), matnni faqat yozma shakl bilan chegaralash shakllanib ulgurgan mavjud matn nazariyasi

⁴⁶ Тураева З.Я. Лингвистика текста. –М.: Просвещение, 1986, с. 12.

⁴⁷ Ҳакимов М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. н-ди ...дисс. –Тошкент, 1993.

qoidalariga zid bo'lishi turgan gap. Axir, kishilar o'rtasidagi har qanday kommunikatsiya faqat va faqat yozma shaklda amalga oshishini tasavvur etib bo'lmaydi.

Sintaksisning asosiy birligi gap ekanligi hamisha e'tirof etilgan, matn yoki uning birliklari gapdan yirik, oliy sintaktik-kommunikativ birliklar hisoblanishi lozimligi bugungi matn lingvistikasining asosiy qoidalaridan biriga aylanib ulgurdi. Shunday ekan, faqat yozuvda aks etgan gapnigina gap deb, og'zaki nutqdagi gapni gap bo'lolmaydi deyish to'g'ri bo'lmasligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q, albatta. Agar faqat yozuvda ifodalangan yaxlit nutqnigina matn deyiladigan bo'lsa, mantiq gapni ham faqat yozuvdagisiginigina tan olish kerakligini taqozo etadi. Ammo buning mumkin emasligi tabiiy.

Og'zaki nutqning bir yo'nalishliligi, yozma (harflar yoki magnit tasmasida) nutq (matn)ning ko'p yo'nalishliligi, og'zaki nutqning "qaytishsizligi", yozma nutqning esa "qaytishliligi", ya'ni uning istalgan bo'lagiga har qachon qaytish mumkinligi haqidagi da'vo-dalil ham asosli emas. Chunki bu "qaytish" tushunchasi faqat vizual-amaliy mohiyatga ega, nutqiy asar (matn)ning mohiyatiga aslo daxldor emas. Agar faqat yozma nutqdagina oldingi qismlarga qaytish mumkin-u og'zaki nutqiy yaxlitlikda uning oldingi qismlariga qaytishning imkoni bo'lmasa, unda hech qanday og'zaki nutqni tushunish, demakki, og'zaki nutqiy kommunikatsiya mutlaqo mumkin bo'lmasdi. Chunki so'zlovchi muayyan yaxlit bir fikr, mavzuni og'zaki bayon qilar ekan, ayni bayon jarayonining har bir onida uning o'zi ham, xuddi shuningdek, tinglovchi ham mazkur nutqning oldingi istalgan parchasiga qayta oladi, nafaqat qayta oladi, balki oldingi qismlar ularning xotirasida turadi. Agar shunday bo'lmasa, ya'ni nutq butunicha ham so'zlovchining, ham tinglovchining xotirasida turmasa, nutqni tuzish ham, uni mazmunan anglash ham imkonsiz bo'ladi. Tabiiyki, so'zlovchi ayni talaffuz jarayonidagina o'z nutqiga hokim bo'lsa, tinglovchi nutqning ayni eshitib turgan onidagi parchasinigina tushunsa, nutqning oldingi qismlari ularning har ikkichining ham "esidan chiqib qolaversa", ular bir-birlarini tushunish imkoniyatidan tamomila mahrum bo'lib qolaveradi. To'g'ri, og'zaki nutqning so'zlangan paytidagina mavjud ekanligini, yozma nutqning esa zamon nuqtayi nazaridan chegaralanmaganligini hech kim inkor etmaydi, ammo bu og'zaki nutqni eslash, xotirada saqlash, umuman, uni yoki uning muayyan parchalarini tiklash ilojsiz degani emas. Yaxlit og'zaki

nutq faqat yozma shaklga olingandagina matn yuzaga keladi tarzidagi hukm daryoda oqib turgan suv suv emas, balki bu “modda” faqat shishaga solingandagina suv paydo bo‘ladi deganday bir gapdir.

Dunyoda biron-bir, kattadir-kichikdir, xalq yoki qavm yo‘qki, uning necha asrlardan beri og‘zaki shaklda avloddan avlodga o‘tib yashab kelayotgan rang-barang so‘z san’ati durdonalari bo‘lmasin. Masalan, bir qo‘shiq yoki ertakni faqat qog‘ozga yoki magnit tasmasiga (yoki multimedia shakliga) tushirilganda matn, ammo og‘zaki shaklida matn bo‘la olmaydi deyish matn tushunchasini til doirasidan tashqariga chiqarib yuborishi tayin. Og‘zaki nutqiy asarni muayyan vositalar (yozuv, magnit tasmasi, multimedia kabi) yordamida qayd etish axborotning zamon va makonda saqlanishini ta’minlash imkoniyatlaridir, lekin, garchi yozma nutq muayyan tayyorgarlik bilan amalga oshiriladi, shuning uchun u ravon va ishlangan nutq deyilsa-da, buning til birliklarining tabiatiga bevosita jiddiy o‘zgartirish kiritadigan ta’siri to‘g‘risida gapirib bo‘lmaydi.

Aytish lozimki, tayyorgarliksiz spontan og‘zaki nutq va tayyorgarlik bilan ishlangan yozma nutq o‘rtasida muayyan struktur-uslubiy farqlar, o‘ziga xosliklarning mavjudligi tabiiy, ammo bu o‘ziga xosliklar birining mahsulini matn emas, ikkinchisining mahsulini esa matn deyishga hech bir asos bo‘lolmaydi.

Matnning semantik-struktur tuzilishini rus tilidagi og‘zaki va yozma nutq misolida batafsil tadqiq etgan R.A.Karimova doktorlik diisertatsiyasida matn faqat grafik, yozma shakldagina emas, balki og‘zaki shaklda ham namoyon bo‘ladigan nutqiy asar ekanligini, bunda og‘zaki shakl genetik asos ekanligini alohida ta’kidlaydi va tahlillardan kelib chiqqan holda “bir qarashda matn makonining qarama-qarshi nuqtalarida joylashganday ko‘rinadigan og‘zaki spontan matn va yozma matn (badiiy matn) umumiy xususiyat – muayyan tuzilishga ega” degan nazariy xulosaga keladi.⁴⁸

Shubhasiz, og‘zaki nutq birlamchi, yozma nutq esa ikkilamchidir, shuning uchun ham yozma matn uchun og‘zaki nutqning “genetik asos” bo‘lishi aksiomadir. Bu o‘rinda O.V.Dolgovaning quyidagi fikrlari diqqatga sazovor: “Inson nutqi – bu eng avvalo tilning tovushli shaklidir... Filolog uchun tovushli nutqni o‘rganish zarurligi haqidagi fikrning barqarorlashuvi og‘zaki

⁴⁸ **Каримова Р.А** Семантико-структурная организация текста (на материале устных спонтанных и письменных текстов): Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук. –М., 1992.–С. 6- 27.

va yozma nutq munosabati muammosini hal qilishdaagi birinchi qadam bo'lgan. Til yashash shaklining faqat bir, ya'ni yozma shaklini tadqiq etish bilan obyektни cheklash mumkin emas... Fanning istiqboldagi muvaffaqiyatli taraqqiyoti uchun rivojlangan adabiy tilda yozma va og'zaki shakllar bir butunlikdaligini va ular ichki nutq orqali bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanligini aniqlashtirib olish muhimdir. Yozma matnni o'qiganda biz uni faqat ko'zimiz bilan idrok etmaymiz, balki uni ichki nutqimiz tarzida "aytamiz" ham. Yozuvda bir qator eng sodda sintaktik munosabatlar punktuatsiya orqali ifodalanadi. Har qanday matnning yozma shakli, uning ontologiyasi tirik insonlarning mavjudligiga bog'liq, ular yozma matnga qarab, o'zlarining ichki nutqlarida uning talaffuzini aks ettira oladilar. Ichki nutq haqidagi ta'limotsiz mohiyatan tilshunoslik umuman mavjud bo'la olmaydi."⁴⁹ Demakki, tovushli nutq (ichki va tashqi) diqqat markazida turmas ekan, matnni ilmiy o'rganish, matn nazariyasini tasavvur etish, matn lingvistikasini rivojlantirish mumkin emas.

Dunyo tilshunosligida matn muammolari tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning ko'pchiligida "diskurs" termini bot-bot qo'llanadi. V.Xegay

haqli ravishda ta'kidlaganidek, bu termin matn lingvistikasi bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fan sohalarida keng ishlatilib kelinayotgan bo'lsa-da, matn lingvistikasining o'zida ham yagona, ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan talqini, ma'nosi yo'q, xilma-xil farqli tushunchalar ifodasi uchun istifoda qilinadi. Dastlab "diskurs" va "matn" terminlari ayni bir tushuncha uchun qo'llangan bo'lsa, keyinroq "matn" yozma kommunikatsiyaga nisbatan, "diskurs" esa og'zaki kommunikatsiyaga nisbatan ishlatilgan.⁵⁰ Masalan, golland tilshunoslari T.A. Van Deyk va V.Kinchlar "keyingi yillarda bir qator gumanitar va ijtimoiy fanlarda bog'li nutq yoki diskursni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortgan"ligini ta'kidlar ekan, "diskurs"ni "bog'li nutq"ning sinonimi sifatida qo'llaydi. Bog'li nutq deganda, albatta, matn tushuniladi, ko'rinadiki, "matn" va "diskurs" terminlari teng ma'noli so'zlar sifatida ishlatilgan. "Matn" va "diskurs" terminlarini bir-biridan farqli tushunchalar ifodasi uchun qo'llash ham keng tarqalganligini kuzatish mumkin. Tadqiqotchilar fransuz filologiyasida

⁴⁹ Долгова О.В. Синтаксис как наука о построении речи. –М.: Высшая школа, 1980.-С. 40-41.

⁵⁰ Хегай В. О понятии дискурс // Филология масалалари, 2006, N 2 (11), 63-66-б.

“diskurs” termini bir-biridan farqli to‘rt xil ma’noda qo‘llanishini aytadilar.⁵¹

A.I.Gorshkov alohida ko‘rsatib o‘tganidek, lingvistik adabiyotlarda “diskurs” terminining qat’iy bir ma’nosi yo‘q, u ifodalaydigan hodisalar diapazoni juda keng, ya’ni “matnning qismi”dan yaxlit “nutq”qacha bo‘lgan hodisalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Bu so‘zning ma’nosi fransuzcha discours – “nutq”, “so‘zlash” demakdir.⁵² Uning qayd etishicha, “diskurs” so‘zi “matnning qismi” ma’nosida termin bo‘la oladi, ammo u matn muammosi turlicha nuqtayi nazarlardan turib tadqiq etilgan juda ko‘p lingvistik adabiyotlarda “frazadan katta birlik”, “murakkab sintaktik butunlik”, “matn komponenti”, “registr”, “jumla”, “prozaik strofa”, “sintaktik kompleks”, “monologik jumla”, “kommunikativ blok” kabilar bilan sinonim bo‘lar ekan, “diskurs” terminiga ehtiyoj yo‘qligini ta’kidlaydi.⁵³ Biz ham shunday deb hisoblaymiz. “Diskurs” termini haqidagi mazkur mulohazalardan maqsad bu so‘zning asl ma’nosi “nutq”, “so‘zlash” ekanligini, adabiyotlarda bu terminning “matn”ga sinonim sifatida qo‘llanganligini ta’kidlash va shu tarzda matnning yozma ham, og‘zaki ham bo‘laverishiga yana bir marta urg‘u berishdan iborat edi. Demak, matn og‘zaki yoki yozma shakldagi yaxlit nutqiy asardir.

Matnning ham til, ham nutq birligi ekanligi haqidagi qarash, yuqorida ta’kidlab o‘tganimiz kabi, tadqiqotchilarning asosiy ko‘pchiligi tomonidan tan olingan. Gap qoliplari tilda mavjud bo‘lgani va bu qoliplarning bevosita realizatsiyasi nutqda voqe bo‘lgani singari til sistemasida matn yaratishning ham umumiy qoidalari, qoliplari, “formulalari”⁵⁴ bor. Mazkur qoliplar asosida nutqda matn yaratiladi. Shuning uchun ham gap qanchalik ham til, ham nutq hodisasi bo‘lsa, matn ham shunchalik ham til, ham nutq hodisasidir. To‘g‘ri, gapga xos qonuniyatlar, qoidalar, kategoriyalarni matnga bevosita tatbiq etish mumkin emas. Chunki aytilganiday, matn gapdan yirik, oliy kommunikativ birlik va uning yaratilishida mutlaqo farqli qonuniyatlar amal qiladi. O.L.Kamenskaya juda o‘rinli

⁵¹ **Хованская З.И.** Анализ литературного произведения в современной французской филологии. –М.: Высшая школа, 1980.- С.143-144.

⁵² **Миловидов В.А.** Текст, контекст, интертекст: Введение в проблематику сравнительного литературоведения. – Тверь: ТвГУ, 1998, с. 39.

⁵³ **Горшков А.И.** Кўрсатилган асар, 66-67-б.

⁵⁴ **Бархударов Л.С.** Текст как единица языка и единица перевода / Лингвистика текста. Материалы научной конференции. –М., 1974, с. 40-41.

ta'kidlaganidek, matn strukturasining til qonuniyatlari bilan chegaralanishi bir qadar kuchsiz, ayni shu xususiyat anchayin katta hajmdagi matnda eng murakkab fikr-g'oyani batafsil bayon qilishga imkoniyat beradi. Lekin matn strukturasining til qonuniyatlari bilan kuchsiz chegaralangan bo'lishiga qaramasdan, uning uzvlari o'rtasidagi aloqa majburiydir, ayni paytda bu aloqa o'ziga xos xaraktyerga ega. Matnlarni tuzishning umumiy qoidalari, albatta, bor, biroq bu qoidalarining tabiati gap tuzish qoidalaridan nisbatan kuchsiz qat'iyligi bilan farq qiladi. Ammo til va nutqqa munosabati masalasida gap va matn o'rtasida muayyan o'xshashlikning borligi tabiiy.

Nemis tilshunosi V.Dressler til sistemasining birligi bo'lgan matnni ("tekstema", "potensial matn", "emik matn") va nutq birligi bo'lgan matnni ("aktual matn", "konkret talaffuz qilingan matn", "etik matn") farqlash lozimligini alohida ta'kidlaydi. M.Xellidey tilning matn yaratuvchilik vazifasini tilning boshqa asosiy vazifalari qatorida unga organik xos bo'lgan vazifa sifatida qaraydi va uni faqat nutq doirasi bilan chegaralab bo'lmasligini aytadi.⁵⁵

Umuman, aytish mumkinki, matn ham til birligi, ham nutq birligidir degan qarash bugun anchayin keng tarqalgan.

Tilshunoslikda til strukturasining sathlari masalasi har qanday tadqiqot uchun muhim ekanligi ma'lum. Til tadqiqi jarayonida tahlilning turli bosqichlarida fonologik, morfologik, sintaktik va leksik-semantik sathlar farqlanadi.⁵⁶ Matn mazkur sathlar ierarxiyasida qayyerdan joy oladi? Umuman, matn til strukturasining alohida sathi bo'la oladimi?

Uzoq vaqlar, matn lingvistikasi keng rivoj topgunga qadar tilshunoslikda bu masalada bir fikr ustuvor edi, ya'ni til birliklarining ierarxik (pog'onali) strukturasida oliy birlik sifatida gap e'tirof etilgan. Masalan, mashhur fransuz tilshunosi E.Benvenist gapni segmentlash (bo'laklarga ajratish) mumkinligini, ammo uni biron-bir boshqa yuqori sath birligining tashkil etuvchisi sifatida qarab bo'lmasligini ta'kidlaydi va shunday deb yozadi: "Gap faqat biron-bir boshqa gapdan oldin yoki keyin kelishi, ular bilan ketma-ketlik munosabatida bo'lishi mumkin. Gaplar guruhi gap sathiga nisbatan

⁵⁵ Хэллiday М.А. Место "функциональной перспективы предложения" (ФФП) в системе лингвистического описания / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. -М.: Прогресс, 1978, с.143.

⁵⁶ Кодухов В.И. Уровни языка / Русский язык. Энциклопедия. -М.: Сов. энциклопедия, 1979. -С.359-360.

alohida sath birligini shakllantira olmaydi. Kategoremantik (gap) sathdan yuqorida joylashgan til sathi yo‘q.”⁵⁷

Rus tilshunosi M.Y.Blox til birliklari va til sathlari munosabatini yaxlit sistema tarzida tadqiq etar ekan, tilning eng kichik birligidan tortib, eng yirik birligi - matngacha bo‘lgan ierarxiyaning mohiyatiga alohida e‘tibor beradi. Ayniqsa, gap va matnning til sathlariga munosabati masalasida aniq va asosli fikrlarni bayon qiladi. U gapni sath shakllantiradigan birlik sifatida “propozema” deb nomlaydi (gapning semantik asosini ifodalovchi “propozitsiya” so‘zidan) va propozematik sath til belgisi segmentining oxirgi yuqori chegarasi emasligini, propozematik sath ustida mustaqil gaplarning sintaktik birikuvi natijasida shakllanadigan “cuprapropozematik sath” turishini aytadi.⁵⁸ Mazkur ikki sathni nomlashda (“propozematik” va “suprapropozematik”) muallifning umumlashtiruvchi jihat, ya’ni har ikkisida ham propozemani nazardan qochirmaganligi diqqatga sazovor.

Ba’zi tadqiqotchilar matnga alohida sath sifatida qarash mumkinligini aytadilar, ammo ayni paytda matn tilning emas, balki nutqning sathi bo‘la olishini ta’kidlaydilar. Bunda matnning nutq jarayoni hodisasi sifatida sistemaliligiga urg‘u beradilar. Bunday talqindan kelib chiqiladigan bo‘lsa, tabiiyki, mantiqan matnga til hodisasi emas, balki faqat nutq hodisasi sifatida qarash lozim. Holbuki, matnning mohiyatan, eng avvalo, til hodisasi ekanligi bugungi matn lingvistikasida deyarli e’tirof etib bo‘lingan bir haqiqatdir. Shuningdek, matnning asosiy va birlamchi til belgisi ekanligi haqidagi qarash ham tilshunoslikda turg‘unlashgan. Shuning uchun ham matn faqat nutq sathiga oiddir degan fikrga qo‘shilish qiyin.

Bu munosabat bilan O.L.Kamenskayaning “Matn va kommunikatsiya” nomli kitobida til sistemasida alohida matn sathining mavjudligini ko‘rsatish maqsadidagi bir qiyosini shu o‘rinda keltirish joiz. Uning fikricha, til birliklarining kommunikativ vazifani bajarishdagi ishtiroki darajasi ham til sistemasini pog‘onalashtirish (stratifikatsiya) uchun asos hisoblanadi. Ana shundan kelib chiqqan holda u til sistemasidagi sathlarni ajratish va asoslashning maqbul

⁵⁷ Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа / Новое в лингвистике. Вып.4. -М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1965.-С.446-447.

⁵⁸ Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. -М.: Высшая школа, 1986, с. 47.

tamoyillaridan biri til strukturasi bilan qiyoslash bo‘lishi mumkinligini aytadi. Uningcha, insoniyat to‘plagan bilimlarning hajmi favqulodda ulkan va bu bilim muayyan tarkiblanishga ega. Bilim strukturasi modelida eng yuqori umumlashgan sathni shartli ravishda “dunyo haqidagi jami bilim” deyish mumkin. Dunyo haqidagi jami bilim konkret fanlar bilim sohasiga (tilshunoslik, fizika kabi), shuningdek, kundalik turmush bilimlariga ajraladi, bu eng yuqoridan keyingi quyi sath bo‘ladi. Har qanday bilim sohasidagi konkret bilim hamisha tarkiblangan bo‘ladi. U ayrim ilmiy qoidalar (nazariyalar) va faktlar – mazkur modelda yana bir sathni tashkil etuvchi “bilim fragmentlari”dan tarkib topadi. Bilim fragmentlari, o‘z navbatida, mazkur modelda yana bir alohida sathni tashkil etuvchi ayrim hukmlar – muayyan obyektlar va ular o‘rtasidagi munosabatlar haqidagi bilimlardan tuziladi. Hukmlar esa bilimning yanada quyi sathini yuzaga keltiruvchi tushunchalar – obyektlar yoki ular o‘rtasidagi munosabatlar haqidagi elementar bilimlardan hosil bo‘ladi. Tushunchalar, o‘z navbatida, keyingi sath elementlarini yuzaga keltruvchi tugallanmagan tushunchalar – obyekt yoki munosabatlar haqidagi tugallanmagan bilimlardan tashkil topadi. Keyingi, aytish mumkin bo‘lsa, so‘nggi sath esa tushunchalarni farqlash sathidir.

Ana shu mulohazalardan keyin O.L.Kamenskaya til kommunikatsiya vositasi sifatida ayni paytda bilimni namoyon qilish (obyektivatsiya) usullaridan biri ekanligiga suyanan holda, “til sistemasi strukturasi muayyan darajada bilimning umumlashgan strukturasi bilan o‘xshash bo‘lishi tabiiy”ligini ta’kidlaydi. U shu asosda bilim strukturasi pog‘onalashtirish bilan til sistemasidagi pog‘onalashtirish o‘rtasida mutanosiblik borligini aniqlaydi. Buni u quyidagi jadval shaklida umumlashtirgan:

Sath N	Bilim sathlari	Til sathlari
6	Dunyo haqidagi jami bilim	Matnlarning butun jami
5	Bilim sohasi	Matnlar turkumi
4	Bilim fragmenti	Matn
3	Hukm	Gap
2	Tushuncha	Leksik
1	Tugallanmagan tushuncha	Morfologik

0	Tushunchalarni farqlash	Fonologik
---	-------------------------	-----------

Ko‘rinib turganiday, O.L.Kamenskaya tegishli bilim sathlariga mutanosib ravishda til sistemasida yyettita sathni farqlaydi. Ammo bu mulohazalarda muayyan mantiq mavjud bo‘lsa-da, “matnlarning butun jami” va “matnlar turkumi” ni alohida eng yuqori til sathlari sifatida ajratish munozaralidir. O‘ylab ko‘rilsa, “matnlarning butun jami” degani umuman til degani bo‘lib chiqadi, “matnlar turkumi” esa u yoki bu sohaning tili (uslubini) nazarda tutayotganini sezmaslik mumkin emas. Tilning sathlari haqida gap borar ekan, tilning o‘zini ham alohida, mustaqil pog‘ona tarzida talqin etish, har holda, muayyan bir sistema birliklarini pog‘onalashtirish mantig‘iga zid ekanligini isbotlashning hojati yo‘q.

Bu o‘rinda shuni ham eslab o‘tish mumkinki, Amerika deskriptiv tilshunosligining ba’zi vakillari ishlarida matn til strukturasi sathlari qatoriga kiritilmaydi, ularning ba’zi birlari esa matn strukturasi til strukturasi bilan tenglashtiradilar.⁵⁹ Albatta, bunday qarash ham munozaralidir, agar til strukturasi matn strukturasi bilan teng deb qaralsa, unda til deyiladigan benihoya murakkab va o‘ziga xos sistema juda jo‘n va kichik bir narsaga aylanib qolgan bo‘lardi. Matn har qanday nutqiy kommunikatsiyaning bosh, oliy birligi sifatida muayyan bir murakkab, ayni paytda to‘liq ma’nodagi belgidir. Yaxlit til sistemasini belgi bilan tenglashtirish jiddiy ilmiy-nazariy asosga ega bo‘lolmaydi.

O.L.Kamenskayaning o‘zi ham, ilgari aytib o‘tilganiday, boshqa tadqiqotchilar ham⁶⁰ har qanday nutqiy kommunikatsiyaning bosh, asosiy birligi matn ekanligini muntazam ta’kidlaydilar. Tugal axborot jarayoni matn shaklida namoyon bo‘ladi. Tilning boshqa quyi sathlari birliklari esa kommunikatsiyada bilvosita, ya’ni matn tarkibiga kirgan holdagina ishtirok etadi. Shuning uchun ham matnni til sathlari pog‘onalarining eng yuqori pog‘onasi birligi sifatida talqin etish tilshunoslikda barqarorlashib bormoqda.

Bu o‘rinda shunday savol ham tug‘ilishi mumkin: mazkur eng yuqori sathni matn sathi degan ma’qulmi yoki boshqacha nomlash

⁵⁹ Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. -М.: Высшая школа, 1979, с. 35.

⁶⁰ Колшанский Г.В. Контекстная семантика. -М.: Наука, 1980, с. 62; Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. -М.: Высшая школа, 1980, с. 49..

maqsadga muvofiqmi? Til sistemasining fonologik – morfologik – leksik – sintaktik sathlar tarzidagi ierarxiyasining davomi - yuqori pog‘onasi sifatida matn sathi ajratilsa, bu sath sintaktik sathdan tamomila farqli bir sath maqomida bo‘lib qoladi. Aslida bu sathda ham sintaktik mohiyat mavjud. Zotan, sintaksisning faqat gap doirasi bilan cheklanishi to‘g‘ri emasligi, umuman, “sintaksis nutq tuzish haqidagi fan” (O.V.Dolgova) ekanligi e’tirof etilar ekan, tabiiyki, matnni sintaksisdan tamoman tashqariga chiqarib bo‘lmaydi.

Rus tilshunosi G.A.Zolotova “Matn sintaksisi” ilmiy maqolalar to‘plamiga mas’ul muharrir sifatida yozgan kirish so‘zida shunday ta’kidlaydi: “Tabiiyki, sintaksis so‘zi matnga nisbatan tor grammatik ma’noda emas, balki anchayin keng ma’noda qo‘llanadi. Chunki bunda gap doirasidan tashqariga chiqadigan aloqalar ham, ayni paytda nutqiy butunliklar va ularni tashkil etuvchi qismlar konstruktivligi, bog‘langanligi belgilarining realizatsiyasi ham nazarda tutiladi. To‘plamda gap sintaksisining matn sintaksisi bilan munosabati masalalari ham ko‘tarilgan”.⁶¹

Ana shularni inobatga olganda, til sistemasining oliy sathi sifatida ajratiladigan sathni matn sathi deb emas, balki makrosintaktik sath deb nomlash maqsadga muvofiq ko‘rinadi. Demak, matn til strukturasida alohida – oliy sintaktik sath bo‘la oladi. Umuman, til sistemasidagi sathlarning pog‘onalanishini quyidagicha ko‘rsatish mumkin: fonologik sath – morfologik sath – leksik sath – mikrosintaktik sath – makrosintaktik sath. Matn ana shunday makrosintaktik sathga oid hodisa sifatida benihoya murakkab va o‘ziga xos butunlikdir. Shuning uchun ham matn lingvistikasi muammolari bilan shug‘ullangan olimlar tomonidan matnning turlicha ta’riflari ilgari surilgan. Benihoya katta miqdordagi lingvistik adabiyotlarda bir-biridan anchayin keskin farqlanadigan definitsiyalarni ham uchratish mumkin. Misol tariqasida yuqorida tahlil etib o‘tganimiz - matnning yozma yoki og‘zakiligi, uning tilga yoki nutqqa oidligi haqidagi bahslarni eslashning o‘zi kifoya. Mazkur ta’riflarda bu murakkab va serqatlam butunlikning barcha jihatlari to‘lasicha qamrab olingan, unga xos mohiyat har taraflama va xolis ochib berilgan, yagona, yaxlit umumlashmalar qilingan deyishga hali erta. Z.Y.Turayeva juda o‘rinli qiyoslaganidek, “so‘z” va “gap” tushunchalarini ta’riflashga urinish necha asrlardan beri davom etib

⁶¹ Синтаксис текста. -М.: Наука, 1979, с. 4.

kelayotgan bo'lsa, bugun ular qatoriga "matn" tushunchasi ta'rifini ham qo'shish mumkin.

Albatta, matn gapdan yirik sintaktik birlik, shuning uchun ham uning tarkibida birdan ortiq gapning bo'lishi tabiiy. Ammo bu birdan ortiq gaplarning bir-biri bilan munosabati qanday bo'ladi?

Amerika tilshunoslari Kats va Fodor konsepsiyasiga ko'ra, matn – bu, aslini olganda, "gap-yadro" tarzidagi qismlari o'zaro pronominal va bog'lovchi so'zlar yordamida bog'langan "uzun gap"dir.⁶²

Bu "uzun gap", ya'ni matn qismlari bo'lmish gaplar o'rtasida grammatik, mazmuniy-mantiqiy va yana bir qancha jihatlaridan bog'lanishlilikning mavjudligi matn tadqiqotchilarining deyarli barchasi tomonidan qayd etiladi. Masalan, chex tilshunosi K.Kojevnikova matn muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarda qarashlar qanchalik xilma-xil bo'lmasin, faqat bir masalada, ya'ni "matnni bog'lanishliliksiz tasavvur etib bo'lmasligi borasida mutlaq yakdillik kuzatilishi"ni ta'kidlaydi.⁶³

Yana bir chex tilshunosi D.Brchakova bog'lanishlilik kommunikatsiyaning alosiy shartlaridan biri ekanligini, muayyan qismi oldingi qismlardagi axborot oqimini o'z ichiga olgan, mavzuiy birlik namoyon bo'lgan matn bog'lanishli bo'lishini aytib quyidagilarni yozadi: "Bog'lanishlilik semiologik kategoriya sifatida matnning lingvistik tahliliga daxldor universalialar sirasiga kiradi. Uni birdan ortiq gapdan tashkil topgan matn parchasida ko'rish mumkin. Bog'lanishlilikning mohiyati bir mavzu haqidagi axborotni matnning bir segmentidan ikkinchisiga o'tkazishdir."⁶⁴ Albatta, bog'lanishlilikning bunday talqinida sintaktik jihat inkor etilmasa-da, har holda, mazmuniy-mantiqiy yondashuv birinchi planga chiqqan. Bu o'rinda matnning bog'lanishliliigi bilan bevosita aloqador matnning yaxlitligi masalasi ham alohida diqqatga molik. Zotan, muayyan butunlikni tashkil etadigan barcha unsurlar o'rtasida bog'lanishlilikning mavjudligi natijasi o'laroq bu butunlikning yaxlitligi yuzaga keladi.

⁶²Келеман Я. Текст и значение / Семиотика и художественное творчество. -М.: Наука, 1977, с.120.

⁶³ Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом / Синтаксис текста. -М.: 1979, с. 50.

⁶⁴ Брчакова Д. О связности в устных коммуникатах / Синтаксис текста. -М.: 1979. -С. 250- 260.

Vengriyalik olim Z.Kano nemis tilshunosi X.Izenbergning fikrlariga suyangan holda matnning chegaralanganligi, yopiqligi haqidagi masala matn nazariyasining asosiy masalalaridan biri ekanligini aytadi. Uningcha, agar matnning har ikki tomonidan qandaydir bir tarzda yopiq ekanligini isbotlab bo‘lmasa, maxsus til strukturasi bo‘lgan matn haqida gapirish mushkul.⁶⁵ Shubhasizki, matn alohida va mustaqil birlik bo‘la olishi uchun uning boshlanish va tugallanish chegarasi bo‘lishi shart, ana shu ikki tomondan bo‘ladigan chegaralar orasidagi qism yaxlit butun bo‘la oladi. Shuning uchun ham aksariyat matn tadqiqotchilari bog‘lanishlilik va yaxlitlikning matnning ontologik xususiyatlari sirasiga kiritishni ma’qul deb biladilar. Ayni paytda ular yaxlitlik, eng avvalo, mazmuniy kategoriya bo‘lsa-da, ham sintaktik, ham ma’noviy bog‘lanishlilikka asoslanishini ta’kidlaydilar.⁶⁶ Ammo shuni ham aytmoq kerakki, sintaktik bog‘lanishlilik ham ma’noviy-mazmuniy bog‘lanishliliksiz yuzaga chiqa olmaydi. Shunga ko‘ra bog‘lanishlilikni ham, yaxlitlikni ham matnning mazmuniy-sintaktik kategoriyasi sifatida baholash maqsadga muvofiq. O.I.Moskalskaya matnning yaxlitligi, uni tashkil etuvchi unsurlarning zich bog‘langanligi hozirgi tilshunoslikda matnning kogerentligi (lotincha cohaerens – bog‘li, o‘zaro bog‘langan) nomini olganligini, bu tushuncha molekulyar fizikadagi kogeziya (ya’ni molekulalarning jismda bir-biri bilan qo‘shilishi) termini bilan ham juda obrazli bir tarzda ifodalanishini aytadi va shunday yozadi: “Matnning kogerentligi faqat mazmuniy hodisa emas. U bir paytning o‘zida o‘zaro shakl, mazmun va funktsiya munosabatida bo‘luvchi struktur, mazmuniy va kommunikativ yaxlitliklar sifatida namoyon bo‘ladi”. Matnning alohida oliy kommunikativ birlik sifatida yashashi ham ana shunga ko‘radir. Bog‘lanishlilik va yaxlitlikni matnning ontologik, ya’ni mavjudlik belgisi deb ta’kidlanishi ham bejiz emas.

O‘zbek tilidagi matn muammolari bilan muntazam shug‘ullanib kelayotgan A.Mamajonov va M.Abdupattoyevlar ham matn tarkibidagi bog‘lanishlilikka, grammatik va mazmuniy umumiylikka ko‘ra uzvlarning birikuviga alohida urg‘u beradilar: “Matn -

⁶⁵ Каньо З. Заметки к вопросу о начале текста в литературном повествовании / Семиотика и художественное творчество. -М.: Наука, 1977, с. 229.

⁶⁶ Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. –М.: Наука, 1988, с. 137. Звегинцев В.А. О цельноформленности единиц текста // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и языка. 1980, N 1, с. 13-24.

sintaksisning tekshiruv obyekti. Sintaktik hodisa sifatida matn maxsus leksik-grammatik va umumiy mazmun talabi bilan birikkan birdan ortiq mustaqil gap turlarining yig'indisidan iborat. Matn o'ziga xos murakkab sintaktik strukturaga ega bo'lgan nutqning eng yirik ifodasidir".⁶⁷

Tilshunoslikda matnga berilgan juda ko'p va xilma-xil ta'riflarning deyarli barchasida ayni shu bog'lanishlilik va yaxlitlik belgisi u yoki bu tarzda o'z ifodasini topgan. Masalan, nemis tilshunosi V.Dressler "Matn sintaksisi" nomli maqolasiga X.Vaynrixning "Matn – bu, shubhasiz, shunday butunlikki, unda barcha narsa o'zaro bog'langandir" shaklidagi ta'rifini epigraf qilib olgan.⁶⁸ Yoki boshqa bir tadqiqotchining matnga bergan ta'rfi mana bunday: "Yaxlitlikni nazarda tutgan holda zamon yoki makonda joylashtirilgan gaplarning har qanday ketma-ketligi matn hisoblanadi".⁶⁹

V.A.Zveginsev bir-biri bilan hech qanday aloqasi bo'lmagan gaplarni bir butunlik tarzida birlashtirib bo'lmashligini, agar shunday holatdagi gaplar birlashtirilsa, mutlaqo sun'iy nutq yoki matn paydo bo'lishini, uning nutq mantig'idan tashqarida qolishini aytadi.⁷⁰ Zotan, ona tili ta'limida ham o'quvchilarda bog'li nutq tuzish malakasini shakllantirishda ana shu nutq mantig'iga ayricha ahamiyat berilishi tasodifiy emas.

Chindan ham, ta'kidlab o'tilganidek, struktur, mazmuniy va kommunikativ yaxlitliklarni o'zida mujassam etmagan nutq yoki nutq parchasi matn maqomini ola olmaydi. Quyidagi ikki parchani qiyoslaylik:⁷¹

I. Jon do'sting jonidan kechsa ham, mol do'sting molidan kechmas. Qurbon cholning gapini eshitib hayron qoldi. Ra'noning yerga qaragan ko'zi sekingina Anvarga ko'tarilib, yana yerga og'di. Hammaning ko'zi domlada ekan, Zebi chimmatini yuzidan oldi. Humoyun hamma dardini aytib ko'nglini bo'shatsin uchun Xonzoda begim uning so'zini bo'lmay toqat bilan jim tingladi. Chol podshoning oldiga borib, savoliga javob beribdi.

⁶⁷ Мамажонов А., Абдулаттеев М. Матн синтаксиси. –Фарғона, 2002, 4-б.

⁶⁸ Дресслер В. Синтаксис текста... с. 111.

⁶⁹ Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. -М.: Прогресс, 1978, с. 162.

⁷⁰ Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. –М.: МГУ, 1976, с.181.

⁷¹ Mahmudov N. va boshq. Ona tili. 7-sinf. -Toshkent: Ma'naviyat, 2005, 35, 37-b.

II. *Bobur ham bolaligi o'tgan Andijon osmonini esladi. Mana shu Yyetti Og'ayni yulduzlari o'sha yerda ham Oltin Qoziqni aylanib o'tib, g'arbga botib ketardi. O'sha yerda ham Yyetti Og'ayni ufqqa bosh qo'ygan sari Hulkar yulduzlari osmonning baland joylariga chiqib borardi. Bobur o'smirligida Hulkar yulduzlarini olmosdan yasalgan varrakka o'xshatardi. Dumini quvnoq silkitib uchadigan olmos varrak uning xayolini yana musaffo bolalik yillariga olib ketdi. Osmon dunyoning hamma joyida bir ekani, umrining boshlanishida Andijonda ko'rgan yulduzlari umrining oxirida Agrada ham chaqnab turgani unga so'nggi bir tasallidek tuyuldi. Bobur osmonga qarab yotganda yana yosh, sog'lom yigitga aylanib, Andijon chorbog'ining supasida yotganday bo'ldi. Bir lahزالik bu shirin his ketidan yana shafqatsiz bir qaltiroq bosib keldi-yu, yulduzli osmonni girdobiga olib, gir-gir aylantira boshladi (P.Qodirov).*

Birinchi parchada 6 ta, ikkinchi parchada esa 8 ta gap bor. Ko'rinib turganiday, har ikki parchadagi hech bir gap biron-bir jihatdan, na sintaktik, na semantik va na funksional jihatdan noqislikka ega emas. Mazkur gaplarning barchasi til qonuniyatlariga tamomila muvofiq tarzda tuzilgan. Bu gaplar alohida-alohida parchalarda ketma-ket joylashtirilgan. Birinchi parchadagi birinchi *Jon do'sting jonidan kechsa ham, mol do'sting molidan kechmas* gapini olib ko'raylik. Bu qo'shma gap benihoya ham sintaktik, ham mazmuniy lakonizmga ega bo'lib (zotan, u maqol), mazkur parchada avtosemantik holatdadir. Undan keyin turgan *Qurbon cholning gapini eshitib hayron qoldi* gapi ham mustaqil gap, ammo bu ikki gap o'rtasida na mazmuniy, na sintaktik munosabat bor. Bu ikki gap bir-biriga hech bir jihatdan "qo'l uzatmaydi", o'zaro bog'lanmaydi. Keyingi to'rt gap ham bu gaplar bilan ana shunday aloqasiz. Shunday ekan, mazkur 6 ta gapning ayni parchadagi ketma-ketligi tasodifiy, sun'iy (tabiiyki, darslikda metodik maqsad bilan bog'liq), ular yaxlit bir butunlikni yuzaga chiqara olmaydi.

Ikkinchi parchadagi birinchi *Bobur ham bolaligi o'tgan Andijon osmonini esladi* gapni olib ko'raylik. Avvalo, gapdagi *ham* yordamchisining presuppozitsiyasiga ko'ra bu gapdan oldin ifodalanayotgan fikrga daxldor boshqa fikr bayoni mavjudligi anglashiladi. Ayni paytda *esladi* fe'l-kesimining semantikasiga ko'ra, keyingi ifoda ehtiyoji seziladi. SHu tarzda bu gap nafaqat mazmunan,

balki grammatik jihatdan ham keyingi *Mana shu Yetti Og‘ayni yulduzlari o‘sha yerda ham Oltin Qoziqni aylanib o‘tib, g‘arbga botib ketardi* gapiga “qo‘l beradi”, uni taqozo etadi. Ayni shu keyingi gapdagi *o‘sha yerda, Yetti Og‘ayni yulduzlari, Oltin Qoziq* so‘zlari birinchi gapdagi *Andijon, osmon* so‘zlari bilan ham mazmunan, ham grammatik aloqalanadi. Keyingi oltita gap ham bu gaplar bilan ana shunday zich munosabatda bog‘langan, ya’ni sintaktik, semantik va kommunikativ yaxlit holatga kelgan. Demak, bu parchadagi 8 ta gapning ketma-ketligi mutlaqo tasodifiy emas, balki to‘liq qonuniydir. Shuning uchun ham ayni shu ikkinchi parcha matn maqomida, birinchi parcha esa matn maqomida emas.

Ana shu mulohazalardan kelib chiqib, **matnni gaplar ketma-ketligining bog‘lanishlilik asosida og‘zaki yoki yozma shaklda yuzaga keladigan struktur, mazmuniy va kommunikativ yaxlitligi tarzidagi butunlik sifatida, til sintaktik sathining oliy darajadagi birligi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq.** Bunday talqin, albatta, matnga xos boshqa turli xususiyatlar, belgilar, kategoriyalarning mavjudligini mutlaqo inkor etmaydi. Masalan, prospeksiya va retrospeksiya, konseptuallik, avtosemantiya va sinsemantiya, informativlik, modallik, tugallanganlik kabi bir qancha kategoriyalar mazkur ta’rifda ta’kidlangan bog‘lanishlilik va yaxlitlik tushunchalari bilan u yoki bu darajada bog‘liqdir. Bu kategoriyalar matnning mohiyatiga daxldor mazkur ikki o‘zak xususiyatning reallashuvida ishtirok etadi. Shuning uchun ham matn ta’rifida matnga xos bo‘lgan barcha xossalarni, kategoriyalarni birma-bir aks ettirish uchun alohida bir zaruriyat yo‘q. Zotan, har qanday ta’rifning bosh, asosiy maqsadi, qanday fanda bo‘lishidan qat’i nazar, muayyan hodisaning tamal mohiyati va umumiy tabiatini ko‘rsatib berishni nazarda tutadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. L.M.Losevaning matnga bergan ta’rifi qanday?
2. I.R.Galperinning matnga bergan ta’rifi qanday?
3. Z.Y.Turayevaning matnga bergan ta’rifi qanday?
4. M.Hakimovning matnga bergan ta’rifi qanday?
5. R.A.Karimovanning matnga bergan ta’rifi qanday?
6. O.V.Dolgovaning matnga bergan ta’rifi qanday?

7. Diskurs termini nimani anglatadi?
8. O.L.Kamenskayaning matnga bergan ta'rifi qanday?
9. Amerika tilshunoslari Kats va Fodor konsepsiyasiga ko'ra matn nima?
10. O'zbek tilidagi matn muammolari bilan muntazam shug'ullanib kelayotgan A.Mamajonov va M.Abdupattoyevlarning matnga bergan ta'rifi qanday?
11. M.Yo'ldoshevning matnga bergan ta'rifi qanday?

MATN BIRLIKLARI

Tabiiyki, har qanday butunlik kabi matn ham uni tarkib toptiruvchi unsurlardan, muayyan birliklardan iborat bo'ladi. Tilshunoslikda qanday birliklar matnni shakllantirishi yoki matnni bo'laklarga ajratganda qanday birliklar aynan matn birligi deb hisoblanishi borasida ancha-muncha munozaralar mavjud. Bir qarashda, matn birliklarini tayin etish, belgilash u qadar ham qiyin ish emasday tuyuladi. Ammo aslida unday emas, shuning uchun ham bu masalada matn lingvistikasi tadqiqotchilari orasida juda ko'p va farqli qarashlar mavjud.

Biz matnga ta'rif berganda, ikki asosiy belgiga, ya'ni bog'lanishlilik va yaxlitlikka alohida e'tibor berdik. Tabiiyki, bog'lanishlilik va yaxlitlik gaplar o'rtasida va gaplarning mazmuniy-grammatik birligi asosida yuzaga keladi. Deyarli barcha matn tadqiqotchilari bu ikki belgini hech vaqt nazardan qochirgan emas. Ayniqsa, g'arb tilshunoslari tomonidan matnga berilgan ta'riflarda gaplarning ketma-ket bog'lanishi, gaplar zanjiri matnda asosiy jihat ekanligi, busiz matn yuzaga kela olmasligi muntazam ta'kidlanadi. Masalan, golland tilshunosi S.Dik "gaplarning matniy zanjirida koordinatsiyaning oliy shakli"ni ko'radi.⁷² Boshqacha qilib aytganda, mustaqil gaplarning oliy darajadagi koordinatsiyasi (albatta, muayyan axborotni ifodalash maqsadi bilan) mahsuli o'laroq matn shakllanadi. Oliy darajadagi koordinatsiya, aniqki, ayni matn deyiladigan butunlik, yaxlitlikni paydo qiladigan gaplar o'rtasidagi barcha jihatlardan, ya'ni semantik, sintaktik, kommunikativ, estetik va yana boshqa barcha

⁷² Дресслер В. Синтаксис текста / Новое в зарубежной лингвистике. Вып.8. -М.: Прогресс, 1978, с.119.

jihatlardan uygʻunlikdir, muvofiqlashuvdir. Gaplarning ana shunday oʻzaro uygʻunligi, muvofiqlashuvining natijasi sifatida matn mavjud boʻladi. Ana shu bir-ikki mulohazadan kelib chiqib, matnning asosiy birligi gapdir degan xulosaga kelish mumkin. Ammo gapni matn birligi sifatida baholash tilshunoslikda u qadar keng tarqalgan emas. Aksincha, bu borada bahsli yondashuvlar anchagina.

Aksariyat tilshunoslar gapni matn birligi emas deb hisoblaydilar. Masalan, I.R.Galperin gap emas, balki bir qator gaplarni birlashtiradigan nisbatan yirik butunlik – frazadan katta butunlik matn birligi boʻla olishini aytadi. U gap ana shunday butunlikda konstituent sifatida ishtirok etishini, frazadan katta butunlikning tarkibiy qismi boʻlgan gap bir paytning oʻzida yaxlit matnning ham tarkibiy qismi boʻla olmasligini taʼkidlaydi.

Ayni shu frazadan katta butunlikni matnning asosiy birligi sifatida baholash deyarli barcha tilshunosliklarda keng tarqalganligini taʼkidlash mumkin.

Oʻzbek tilshunosligida ham mazkur tushunchani ifodalash uchun bir qator farqli terminlar qoʻllanmoqda. Masalan, A.Mamajonov dastlab “yirik sintaktik birlik”⁷³ terminini qoʻllagan boʻlsa, keyinroq muntazam ravishda “superfrazali sintaktik birlik”⁷⁴ terminidan foydalanadi. Matnning stilistik muammolariga alohida eʼtibor bilan qaragan I.Rasulov va H.Rustamovlar esa “murakkab sintaktik butunlik” terminini maʼqul koʻradilar.⁷⁵ Oʻzbek matnidagi ana shunday birliklarni monografik tarzda tadqiq etgan M.Abdupattoyev “supersintaktik butunliklar” terminini qoʻllashni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi.⁷⁶ Biz ham hodisa mohiyatini anchayin toʻgʻri va xolis aks ettiradigan atama sifatida ana shu “supersintaktik butunlik” terminini maʼqul koʻramiz.

M.Abdupattoyev mazkur nomzodlik dissertatsiyasida oʻzbek tilidagi matnda supersintaktik butunliklarning mohiyati, sintagmatik va semantik-uslubiy xususiyatlarini ilmiy asoslab bergan. Shuni ham aytish kerakki, tadqiqotchi supersintaktik butunliklarning matn tarkibidagi chegaralarini belgilash, ularni ajratish prinsiplarini

⁷³ **Мамажонов А.** Йирик синтактик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980, №5, 62-б.

⁷⁴ **Мамажонов А.** Текст лингвистикаси. –Тошкент, 1989, 27-б.

⁷⁵ **Расулов И.** Мураккаб синтактик бутунлик // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, №1, 22-б.; **Шомаксудов А., Расулов И.** Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983, 223-227-б.

⁷⁶ **Абдупаттоев М.Т.** Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар: Филол. фан. ном. ...дисс. автореф. –Тошкент, 1998.

(semantik, grammatik va kompozitsion-stilistik) ishlab chiqqan. Shu asosda matndagi bir kichik mavzuning tugallanib, yangi bir mavzuga o'tilishi supersintaktik butunlikning strukturasini belgilovchi omillardan biri ekanligini, bu butunlikni tashkil etuvchi nisbiy mustaqil gaplar orasida mustahkam semantik-grammatik aloqa mavjudligini, ayni shu aloqa supersintaktik butunlikning semantik-struktural yaxlitligini ta'minlashini juda to'g'ri ta'kidlagan.

Tabiiyki, supersintaktik butunlikning shakllanishida gaplar ishtirok etadi, buni hech kim inkor etmaydi. Lekin ikki yoki undan ortiq gapning o'zaro birikib, muayyan bir butunlikni shakllantirishi shunchaki bir oddiy jarayon emas, balki benihoya murakkab va serqatlam hodisadir. Ana shunday gaplar yig'indisini yaxlitlashtiradigan bir qator omillar mavjud. Ayni shu masala borasida fikr yuritgan tadqiqotchilarning aksariyati (I.R.Galperin, O.I.Moskalskaya, Z.Y.Turayeva, L.M.Loseva, A.Mamajonov, M.To'xsanov, M.Abdupattoyev va boshqalar) yagona kichik mavzuning mavjudligi, shu asosda gaplar mazmunining umumiyligi va o'zaro uyg'unligi, semantik-grammatik va kommunikativ yaxlitlik kabi jihatlarni ana shunday omillar sifatida qayd etadilar. Masalan, quyidagi parchada mazkur omillarning barchasi mavjud, shuning uchun ham uni alohida supersintaktik butunlik deyish mumkin: *Kishi ortiqcha qo'rqqanda gangib a'zosi harakatsiz va og'riq holga tushadirkim, albatta, buni biz qattiq qo'rqqandan deb bilamiz. Darhaqiqat, bizning qarshimizga yo'lbars chiqsa, biz qattiq qo'rqamiz, chunki bizni o'lim kutadir, inson uchun dunyoda o'limdan qo'rqinch narsa yo'q. Binoan alayhi biz bundagi qo'rquvni tabiiy hisoblaymiz. Ammo qizig'i shundakim, bizni dunyo baxti kutganda, bizga saodat bashorati berilganda nega biz o'lim kutgandagi holga tushamiz va uzviy tashkilotimiz birinchidagi holatni kechiradir* (A.Qodiriy, "O'tgan kunlar").

Aytish mumkinki, supersintaktik butunliklarning matn birligi ekanligi haqida hech bir munozara yo'q. Ular, shubhasiz, matning asosiy birligidir.

Ayrim tilshunoslar matnda supersintaktik butunliklar tarkibiga kirmaydigan yakka gaplar ham mavjudligini aytadilar va ularni "erkin" gaplar sifatida baholaydilar, shu asosda erkin gaplarni supersintaktik butunliklar qatorida matn birliklari deb hisoblaydilar. A.Mamajonov va M.Abdupattoyevlar ham bu fikrni qo'llab-

quvvatlaydi va o‘zbek tili matnidagi ana shunday erkin gaplarni tahlil qiladilar, Said Ahmadning “Ufq” romanidan olingan quyidagi misolni keltiradi:

Dala toshni kuydirgan saraton haroratini bag‘riga yashirgan o‘sha mash‘um tutzor, azamat yigitning pahlavon ko‘ksiga bosh qo‘ygan qoq tush pallasasi...

U damlar Dildorga katta baxt, tush kabi shirin hayot va‘da qilgandi. Aldangan qiz hamon tush pallasasi o‘zini unutgan daqiqalarning dardini tortardi.

Ayol kishiga vafo degan narsa qanchalar qimmatga tushishini ko‘plar hali bilmaydi.

Dildor hech kimni qoralay olmasdi. Faqat birgina o‘zim aybliman deb bilardi. Agar u Nizomjonga bevafoqlik qilmaganda, bu kunlar boshiga tushmasdi.

Mualliflar ostiga chizilgan gapni ikkita abzasdan iborat birinchi supersintaktik butunlikka ham, oxirgi abzas shaklidagi ikkinchi supersintaktik butunlikka ham kirmasligini, shuning uchun ham erkin gap ekanligini ta’kidlaydilar. Aytish mumkinki, matndagi bunday erkin gaplar mazmuniga ko‘ra ko‘proq muallif izohi, muayyan yaqin mavzuni eslatishi, lirik chekinishi kabilarni ifodalashga xizmat qiladi.

Ba’zi tilshunoslar gapni uzil-kesil “matnning minimal birligi” deb hisoblaydilar.⁷⁷

Bu munosabat bilan M.Y.Bloxning mulohazalari alohida e’tiborga molik. Uning fikricha, yaxlit tekst strukturasining bevosita elementi faqat frazadan katta birlik (bizningcha, supersintaktik butunlik), ya’ni gaplarning qo‘shilmasigina emas, balki ayni paytda matn tuzuvchi tomonidan mazmunan muhim maqomga qo‘yilgan alohida gaplar hamdir. Bunday gaplarning ayni maqomi monologik yozma nutqda ularni alohida abzas sifatida ajratishni taqozo etadi. Bu fikrida u yuqorida aytilgan erkin gaplarni nazarda tutganday tuyuladi. Ammo M.Y.Blox har qanday gapning matn tarkibidagi favqulodda ahamiyatiga e’tiborni qaratadi. U aynan matn qurilishi nuqtayi nazaridan gap ifodalashning eng muhim (kardinal) unsuri ekanligini turli shakl va maqsadlardagi nutq (og‘zaki, yozma, kundalik, professional, sokin, emotsional va sh.k.)ni kuzatish asosidagi

⁷⁷ Баранов М.Т., Костяева Т.А., Прудникова А.В. Русский язык. –М.: Просвещение, 1989, с. 263. Абрамова С.В. Выражение связного текста в научной литературе на испанском языке / Лингвостилистические особенности научного текста. –М.: Наука, 1981, с.67-68.

tadqiqotlar tasdiqlashini aytadi. U shunday deb yozadi: “Gap predikatsiyaning, ya’ni nutqning nominativ mazmunini real voqelikka nisbatlashning ifodachisi ekanligi haqidagi haqiqatni esga olishimiz bilan bu narsa oydin bo‘ladi-qo‘yadi. Matnning gapga alternativalar sifatida ko‘rsatilayotgan “haqiqiy” birliklaridan birontasi predikatsiyaning ifodalovchi o‘z vositalariga ega emas. Bu shuni bildiradiki, matn gapdan tashqarida hukm va xulosalarni ifodalay olmaydi, ya’ni matn olamni anglangan holda aks ettirishning to‘laqonli vositasi bo‘lib xizmat qilish qobiliyatidan mahrum bo‘ladi.”

Bunga o‘xshash fikrni boshqa tadqiqotchilarning ishlarida ham ko‘rish mumkin. Masalan, rus tilshunosi G.V.Kolshanskiy gap subyekt-predikat munosabatini ifodalashi bilan matnda mazmunning mantiqiy fikr sifatida shakllanishiga imkon beruvchi mazmuniy-struktur birlik bo‘lishini, gap “matnning asosiy (bazis) operativ unsuri” ekanligini alohida ta’kidlaydi.⁷⁸ Aytish mumkinki, matnning mazmuniy tarkibini, bu mazmunning obyektiv olam bilan nisbatlanishini, demakki, to‘g‘ri anglanishini gapsiz tasavvur etish mushkul.

Ko‘rinadiki, gapning matn sistemasidagi o‘rnini, ayniqsa, uning matn hosil qilish qobiliyatini aslo inkor etib bo‘lmaydi. Gapning matn hosil qilish xususiyati haqida gapirganda, mutaxassislar rus ritorikasi namoyandalaridan biri I.Davidovning “Gap dondir, undan butun asar unib chiqadi” tarzidagi juda obrazli qilib aytgan (1838 -yilda) gapini eslashadi.⁷⁹ Umuman aytganda, gap matn hosil bo‘lishida o‘ziga xos materialdir. Ana shular hisobga olinsa, matn birliklari sifatida supersintaktik butunliklar bilan bir qatorda erkin gaplarni tan olgan holda har qanday gapni ham ana shunday birliklar ichida qarash maqsadga muvofiq.

Matn lingvistikasi, xususan, matn birliklarini belgilashdagi eng munozarali va behad ko‘p tadqiq etilgan masalalardan biri abzasning mohiyati, tabiati va matn tarkibidagi maqomi masalasidir. Bu borada rus va Yevropa filologiyasida juda katta miqdordagi ilmiy ishlar yaratilgan. Ularning aksariyatida abzas va supersintaktik butunliklar o‘rtasidagi munosabat, umumiy va farqli jihatlar, ularning matndagi ahamiyatlilik darajasi kabi masalalar borasida bahs yuritiladi. Ammo

⁷⁸ Колшанский Г.В. От предложения к тексту / Сущность, развитие и функции языка. –М. Наука, 1987, с.40.

⁷⁹ Одинов В.В. Стилистика текста. –М.: 1980, с. 122.

oldindanoq alohida ta'kidlash zarurki, bizningcha, abzasni supersintaktik butunliklar bilan qiyoslash, ularni bir-biri bilan solishtirish ilmiy mantiq nuqtayi nazaridan unchalik asosli emas.

Tilshunoslikda abzas va uning mohiyati talqini masalasida bir-biridan farqli bir necha nuqtayi nazarni ko'rish mumkin.

O.I.Moskalskaya supersintaktik butunlik va abzasni solishtirar ekan, supersintaktik butunlikning sintaktik mohiyatga ega hodisaligini, abzas esa kompozitsion sath birligi ekanligini ta'kidlaydi. Abzasning matnda kompozitsion-stilistik birlik maqomida bo'lishiga boshqa tadqiqotchilar ham e'tiborni qaratadilar.⁸⁰

Bir qator tadqiqotchilar abzasning sintaktik struktura birligi bo'la olmasligini aytadilar. Ularning fikricha, abzas til sistemasining birligi emas, shuning uchun unda boshqa sintaktik birliklardan farqlanishga xizmat qiladigan grammatik belgilar yo'q, demakki, u alohida sintaktik birlik emas. Ana shundan kelib chiqib, ular abzasni sintaktik kategoriya deb hisoblamaydilar va shunday ta'kidlaydilar: "Matnning sintaktik strukturasida so'z birikmasi, so'zlar qo'shilmasi, gaplar, murakkab sintaktik butunliklardan boshqa hech qanday birlik yo'q."⁸¹ Ayni paytda ular abzasning yozma nutq amaliyotida fikr idrokini qulaylashtirish maqsadida yozuvchi tomonidan ongli ravishda ajratiluvchi birlik ekanligiga alohida urg'u beradilar.

Yana ayrim tilshunoslar supersintaktik butunlikni matnda sintaktik birlik sifatida qarash mumkin emasligini, faqat abzasgina matnda ana shunday maqom ola bilishini isbotlashga urinadilar. Masalan, ayni masalani nemis tili materialida o'rgangan L.G.Fridman murakkab sintaktik butunlik o'zining sintaktik birlik maqomini tayin etadigan tegishli ko'rsatkichlarga ega emas deb hisoblaydi, shuning uchun uni grammatik birlik tarzida emas, balki bir qator mustaqil gaplarning mazmuniy umumiyligi asosida shakllanadigan mantiqiy-semantik butunlik tarzida talqin qilish to'g'ri bo'lishini aytadi. Muallif abzas stilistik, adabiy-kompozitsion birlik sifatida tadqiq etilgan ishlarda uni sintaktik birlik maqomini tayin etadigan belgilar yo ikkinchi planga surib qo'yilishini, yoki umuman e'tibordan chetda

⁸⁰ Сильман Т.И. Структура абзаца и принципы его развертывания в художественном тексте / Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. -Л.: Наука, 1975, с.208-216.

⁸¹ Лосева Л.М. Межфразовая связь в тексте монологической речи. -Одесса, 1969, с. 24; Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики / Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. -Л.: Наука, 1975, с. 205-208.

qolishini tanqid qiladi. U abzasning mohiyati va maqomi haqida quyidagicha anchayin keskin fikrni ilgari suradi: “Nisbatan quyi sath birligi bo‘lmish gapdan farqlovchi relevant belgilar turkumiga ega bo‘lgan frazadan katta sintaktik birlik abzasdir deb hisoblaymiz... Abzasning kompozitsion birlik sifatidagi rolini inkor etmagan holda biz o‘ylaymizki, u eng avvalo sintaktik birlikdir, chunki abzasning aynan sintaktik tabiati uning adabiy-kompozitsion birlik sifatida qo‘llanishi uchun imkoniyat yaratadigan bazis, asosdir.”⁸² Ko‘rinadiki, tadqiqotchi abzasni xuddi gap kabi sintaktik hodisa sifatida talqin qiladi va matnning asosiy birligi abzasdir degan fikrni qat’iy asoslashga harakat qiladi.

Bunday qarash, bu qadar keskin bo‘lmasa-da, boshqa tilshunoslarda, ayniqsa, xorijiy tillarni o‘qitish metodikasi bilan shug‘ullangan mutaxassislarda ham bor. Masalan, ana shunday yo‘nalishdagi ishlardan birida matn yaratishning majburiy unsuri sifatida abzas alohida ajratib ko‘rsatiladi, uning matn lingvistikasida o‘ziga xos strukturaga ega bo‘lgan to‘laqonli birlik ekanligi ta’kidlanadi va shunga asoslangan holda abzas “katta matn” ichidagi “kichik matn” degan xulosaga kelinadi, uning “abzas-tahlil”, “abzas-tavsif”, “abzas-kontrast”, “abzas-analog”, “abzas-ta’rif” kabi mazmuniy turlari ajratiladi.⁸³

Abzasni sintaktik hodisa sifatida tushunish yoki abzas va supersintaktik butunlik tushunchalarini qorishtirish turli tilshunosliklarda ancha-muncha uchraydi. Hatto muayyan bir asarda abzasning bir necha farqli talqinlarini ham uchratish mumkin. Masalan, I.V.Arnoldning “Hozirgi ingliz tili stilistikasi” kitobidagi “Matniy sath - abzas” nomli paragraf shunday boshlanadi: “Yozma nutqning bir xatboshidan ikkinchi xatboshigacha bo‘lgan, murakkab sintaktik butunlik sifatida reallashgan va adabiy matnning nisbiy tugallangan qismini tashkil etuvchi bo‘lagi abzas deyiladi.”⁸⁴ Abzas nazariyasining ibtidosi A.M.Peshkovskiy ishlariga borib taqalishini, keyinchalik esa N.S.Pospelov, T.I.Silman va boshqa ko‘plab tilshunoslar tomonidan tadqiq etilganligini ta’kidlar ekan, muallif

⁸² Фридман Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единицах / Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. -Л.: Наука, 1975, с. 216-217.

⁸³ Малевич В.Г., Скалабан В.Ф. Анализ иноязычного текста с методических позиций / Вопросы семантики и методики преподавания иностранных языков. -Минск: Наука и техника, 1982, с. 155-163.

⁸⁴ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. -Л.: Просвещение, 1973, с. 244.

mazkur ta'rifidagi fikrlarini yanada oydinlashtiradi: "Abzas gapga nisbatan yuqori darajadagi sintaktik-intonatsion butunlikdir." Ammo bir sahifadan keyin bu fikridan qaytganday bo'ladi. U abzas tarkibidagi gaplarning grammatik va mazmuniy mustaqilligi turli yozuvchilarda, hatto bir yozuvchining turli janrdagi asarlarida ham turlicha bo'lishini va shuning uchun "abzasning tipik strukturasini uchun misol keltirish umuman mumkin emasligi"ni ta'kidlaydi. Bir-ikki sahifalik misollar tahlili asosida dastlabki fikriga zid bo'lgan mana bunday xulosaga keladi: "Shunday qilib, abzas jumlaning (fikir ifodasining) mantiqiy va emotsional strukturasini grafik aks ettirganligi uchun uni fikr ifodasining kitobxon tomonidan idrok qilinishini engillashtiruvchi kompozitsion usul sifatida talqin qilish mumkin."⁸⁵ Albatta, abzas bir paytning o'zida ham "gapdan katta sintaktik-intonatsion butunlik", ham "grafik-kompozitsion usul" bo'lishi mumkin emas, ya'ni butunlik-birlik bilan usul boshqa-boshqa tushuncha va hodisalardir.

Hozirgacha qarab chiqilgan abzas haqidagi mulohazalardagi asosiy nuqtalarni shunday guruhlashtirish mumkin: 1) abzas - sintaktik birlik, 2) abzas sintaktik birlik emas, balki 3) abzas – kompozitsion-stilistik birlik, 4) abzas – kompozitsion-grafik usul. Ko'rinib turganiday, bu qarashlarning har biri boshqasini inkor etadi yoki to'la e'tirof etmaydi. Abzasning sintaktik (umuman lingvistik) hodisa emasligini, u o'z mohiyatiga ko'ra bunday bo'la olmasligini aksar tilshunoslar ta'kidlaydilar.⁸⁶ Ammo shunga qaramasdan, abzas va supersintaktik birlik (murakkab sintaktik butunlik) munosabati masalasida bahs-munozaralarning intihosi ko'rinmaydi.

Bu o'rinda supersintaktik birlik va abzasning farqli mohiyatga egaligini ko'rsatib berishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar tilshunoslikda talaygina. Ammo ular orasida ikki maqola alohida diqqatga sazovor. Xususan, N.A.Levkovskayaning rus tili materiali va E.V.Referovskayaning fransuz tili materiali asosidagi maqolalarida bu

⁸⁵ **Талмацкая Л.М.** Экспрессивно-стилистическая функция членения на абзацы в предисловии к роману О.Уайльда "Портрет Дориана Грея" / Прагматико-функциональное исследование языков. – Кишинев: Штиинца, 1987, с. 131-138.

⁸⁶ **Мухин А.М.** Структура предложения и их модели. –Л.: Наука, с. 211; **Валгина Н.С.** Синтаксис современного русского языка. –М.: Высшая школа, 1973, с.380; **Лосева Л.М.** Как строится текст. –М.: Просвещение, 1980, с. 85.

muammoga o'ziga xos tarzda yondashilgan va masalaning mohiyatiga daxldor konkret farqlarni birma-bir belgilashga harakat qilingan.⁸⁷

N.A.Levkovskayaning ko'rsatishicha, matnni bo'laklarga ajratish - ko'p aspektli murakkab jarayon, bu jarayon, umuman, ikki tomonlama xaraktyerga ega, ya'ni, birinchidan, u matnning funksional yo'nalishi – matnning pragmatik maqsadi bilan bog'liq bo'lgan obyektiv jarayon. Ikkinchidan, u matn ijodkorining niyati – muallifning pragmatik maqsadiga bog'liq bo'lgan subyektiv jarayon. Matnni bo'laklashda ana shunday, ya'ni matnning pragmatik maqsadi – muallifning pragmatik maqsadi tarzidagi o'ziga xos dixotomiya mavjud bo'ladi. Matnni aynan matnning pragmatik maqsadiga muvofiq bo'laklash mahsuli sifatida supersintaktik birlik yuzaga keladi. Matnni muallifning pragmatik maqsadiga ko'ra bo'laklash mahsuli sifatida esa abzas yuzaga keladi. Ana shunga ko'ra, tadqiqotchi supersintaktik birlik matnni obyektiv bo'laklash birligi ekanligini, uning fikriy tugallikka, mantiqiy butunlikka egaligini aytadi. Abzas esa matnni subyektiv bo'laklash birligi bo'lganligidan hamisha ham fikriy tugallikka sohib bo'lolmasligiga, abzas aksar hollarda kitobxonga ta'sir qilish samaradorligini oshirishning sof emfatik vositasi sifatida namoyon bo'lishiga alohida urg'u beradi. Maqola muallifi abzas ilmiy matnda struktur, semantik va kommunikativ butunlik maqomida bo'lsa-da, badiiy matnda, asosan, emfatik vazifa bajaruvchi vosita sifatida ishtirok etishini ta'kidlaydi. Albatta, bu badiiy matnning o'ziga xos maqsad va vazifalari, xususiyatlari, umuman, yozuvchining kitobxonga estetik ta'sir qilishdan iborat pragmatik maqsadi bilan bog'liq ekanligi ma'lum. Badiiy matnda, tabiiyki, yozuvchining estetik niyati hal qiluvchi ahamiyatga molikdir.

E.A.Referovskayaning ilmiy kuzatishlarida ham abzas mohiyatidagi subyektivlikka asosiy e'tibor qaratilgan, uningcha, "abzas muallifning individual manerasiga muvofiq tarzda mavzuning mazmuniy rivojiga, supersintaktik birlik esa fikr ifodasining struktural shakllanishiga qaratilgan"dir.

Ko'rinadiki, supersintaktik birlik va abzas o'rtasidagi farqni tayin etishda matnni bo'laklashning obyektiv va subyektiv omillaridan

⁸⁷ Левковская И.А. В чем различие между сверхфразовым единством и абзацем // Филологические науки, 1980, №1. -С. 75-78; Реферовская Е.А. Сверхфразовое единство и абзац / Теория языка. Методы его исследования и преподавания. -Л.: Наука, 1981. -С. 225-228.

kelib chiqilsa, muammoning xolis yechimiga kelish mumkin. Chindan ham, matnni abzaslarga bo'lishda muallifning subyektiv maqsadi, fikr tarkibidagi nimani, qanday, qay tarzda ta'kidlash hal qiluvchi rol o'ynaydi. To'g'ri, ilmiy matnda fikrning mantiqiy oqimini tabiiy ifodalash muhim, shuning uchun supersintaktik birlik va abzas, asosan, mos keladi. Ammo hatto ilmiy matnda ham muayyan holatlarda tadqiqotchining fikrni bitta-bitta, "hijjalab", ta'kidlab ko'rsatish maqsadi bilan bir supersintaktik birlik bir necha abzaslarga bo'lingan holda ifoda qilinishi ham mumkinki, bu holat muallif fikrining anglanishini aslo qiyinlayshtirmaydi, aksincha, yanada qulaylashtiradi, xolos. Masalan, tilshunoslikka oid quyidagi ilmiy matn parchasiga e'tibor beraylik:

Semantik maydon nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, zid ma'noli so'zlarning funksional-semantik xususiyatlari bo'yicha qiziqarli ma'lumotlarga duch kelamiz.

Semantik maydon uzvlari o'rtasidagi zidlanishlar ko'lami antonimlar doirasiga qaraganda keng va ko'p qirralidir.

Shu ma'noda antonimlarga maydon uzvlari o'rtasidagi zidlanishning bir ko'rinishi sifatida qarash mumkin. Semantik maydonda leksemalararo zidlanishdan tashqari guruhlar, mikromaydonlar, hatto yirik qurilmalararo ziddiyatlarning ham mavjudligi kuzatiladi (Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish.- Toshkent: Ma'naviyat, 2004, 152-b.).

Parcha uch abzasdan iborat, ammo bitta supersintaktik birlik mavjud. Buni har uch abzasdagi gaplarning bir-biriga ham mazmuniy-sintaktik, ham mantiqiy bog'lanishini ta'minlagan mushtarak so'zlar va bog'lovchi vositalar hamda fikriy tugallanganlik ko'rsatib turibdi.

Rasmiy matnlarda, masalan, qonun hujjatlarida bir supersintaktik birlikkina emas, hatto ayrim gap ham bir necha abzaslarga bo'lingan holda berilishi mumkin. Bu ham, albatta, tegishli ta'kid, fikr bo'laklarini ajratib ko'rsatish maqsadi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan:

186-modda. Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish

Tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lsa - eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha

miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar odam o'lishiga sabab bo'lsa - uch yildan yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

a) odamlar o'limiga;

b) boshqacha og'ir oqibatlarining kelib chiqishiga sabab bo'lsa - yetti yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi (O'zbekiston Respublikasining jinoyat kodeksi. –Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2001, 99-b.).

Ko'rinib turganiday, matnda uchta gapdan iborat bitta supersintaktik birlik mavjud, ammo ular sakkizta abzasga ajratilgan holda berilgan.

Badiiy matnda esa abzaslarning bunday tuzilishi, bir supersintaktik birlikning bir necha abzaslarda ifodalanishi yozuvchining badiiy-estetik niyati bilan bog'liq holda juda ko'p kuzatiladi. Quyidagi misollarda buni ko'rish mumkin:

Otaqo'zi millioner raislarga xos viqor va dabdaba bilan qo'qqisdan "bostirib" keldi. Domla Shomurodov mashina ovozini eshitib ko'chaga chiqqanida darvoza oldida biri oq, biri havorang ikkita "Volga" qator turardi. Ketma-ket "Gazik" kelib to'xtadi.

Oq "Volga"dan oldin Otaqo'zi, uning ketidan sipogina kiyingan, xushbichim bir odam, havorang "Volga"dan esa Otaqo'zining qizi Tohira tushdi (O.Yoqubov, "Diyonat" romani).

...Hozir Mahkam Gavharning intilishlarini o'z intilishlariday tushunib, ko'ksida bir emas, ikki yurak urib turganday kuch, ishonch sezayotgan bir paytda ko'ngli ham g'ubordan tez tozalanardi.

Gavharda esa Mahkamning sevgan ishiga hurmat o'tgan yiliyoq paydo bo'lgandi. U Mahkamning kelajagiga qarab, bolalarga tarbiya beruvchi olijanob bir o'qituvchini ko'z oldiga keltirardi (P.Qodirov, "Uch ildiz" romani).

Keltirilgan har ikki parchada bittadan supersintaktik birlik mavjud, ammo bu birliklar ikki abzas tarzida ifoda qilingan. SHubhasizki, bu yozuvchining badiiy-estetik niyatiga uyg'un holatda tegishli fikr bo'laklarini ta'kidlashga, kuchaytirishga xizmat qilgan. Ana shu bir-ikki misolning o'ziyoq abzasni supersintaktik birlik bilan solishtirish maqsadga muvofiq emasligini yana bir marta ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida matn tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning aksariyatida matn birliklari haqida gap borganda, shunday birliklar sifatida, asosan, jumla, murakkab sintaktik butunlik va abzas sanab o'tiladi.

Ayrim tadqiqotchilar, masalan, nemis tilining yirik tadqiqotchisi V.G.Admoni abzasning eng avvalo grafik butunlik ekanligini ta'kidlaydi, chunki yozma matnda abzasni ajratib ko'rsatish uchun uning har ikki tomonidan biroz ochiq joy qoldiriladi, bu uning grafik chegarasi hisoblanadi. Olim keyingi yillardagi nemis nashrlarida abzasni ajratib ko'rsatuvchi mazkur ochiq joy o'rniga abzaslar o'rtasida (vertikal) bir qator tashlab ketish usulidan foydalanish ham kuzatilayotganini aytadi.⁸⁸

Rus tilshunosligida abzasni punktuatsion vositalar sistemasi ichida qarash an'anasi ham mavjud. Masalan, A.N.Gvozdev tinish belgilarini sharhlar ekan, shunday yozadi: "Vazifasiga ko'ra abzas tinish belgilari sirasiga kiradi... Abzas yangi fikrlar qatorining ko'rsatkichi sifatida xizmat qiladi; abzas ichida mustaqil gaplar bilan ifodalangan fikrlar baribir mazmunan birlashgan bo'ladi va muayyan kichik mavzuni rivojlantiradi... Bir necha gap yoki hatto bitta gapni alohida abzas sifatida ajratish bu gaplarga muayyan salmoq baxsh etadi, bunday ajratish muallif tomonidan o'z maqsadiga bog'liq tarzda amalga oshiriladi."⁸⁹

Matn lingvistikasining yirik tadqiqotchilaridan biri I.R.Galperin ham bundan ellik yillar burun nashr yettirgan bir kitobida abzas xuddi tinish belgilari kabi matndagi mantiqiy va emotsional jihatlarni alohida ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladigan vosita, kompozitsion-grafik usul ekanligini asoslagan.⁹⁰ Ta'kidlash joizki, I.R.Galperin ham, I.V.Arnold kabi (uning fikrini yuqorida keltirdik) abzasni matnda (albatta, yozma matnda) birlik emas, balki muayyan fikrni ta'kidlash, emotsionallikni kuchaytirish, muhim jihatni ajratib ko'rsatish usuli ekanligini ta'kidlaydi.

Bizningcha, abzasni matn birligi sifatida talqin qilish tegishli mantiqiy asosga ega emas. Bunday talqin aslida matnning mohiyatini

⁸⁸ Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. –Л.: Наука, 1973, с. 356.

⁸⁹ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч. II. Синтаксис. –М.: Просвещение, 1968, с. 331. **Современный русский литературный язык.** Синтаксис. Под ред. Д.Э. Розенталя. – М.: Высшая школа, 1976, с. 218; Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. –М.: Просвещение, 1979, с.260.

⁹⁰ Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. –М., 1958. –С. 226-230.

belgilashdagi bir yoqlamalik bilan bog‘liq bo‘lsa kerak. Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, bir qator mutaxassislar faqat yozma shakldagi nutqni matn deb hisoblaydilar. Ana shunga ko‘ra, yozma nutqqagina xos bo‘lgan abzas tushunchasi matn birliklari doirasiga olib o‘tilgan bo‘lishi tabiiy. Holbuki, matn og‘zaki ko‘rinishga ham ega bo‘laverishi mumkin. Shuning uchun ham abzasning lingvistik belgilarini izlashga urinishlar bor, ammo ilmiy asosli natijalar hali qo‘lga kiritilgani yo‘q.

Hatto yozma nutqda ham abzas mutlaqo obyektiv hodisa emas, balki ko‘proq subyektiv munosabat mahsuli ekanligi bu sohadagi adabiyotlarning yuqoridagi ancha batafsil sharhidan ma‘lum bo‘lib turibdi.

Ana shulardan kelib chiqilsa, abzasni matn birligi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq emasligi ayon bo‘ladi. Ammo yozma matnda abzas degan hodisa bor, uni o‘rganish kerak. Faqat abzasni yozma nutqdagi matn birligi sifatida emas, balki yozma matndagi o‘ziga xos kompozitsion-stilistik usul (aynan usul, birlik emas) tarzida tadqiq etish xolis ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Atoqli tilshunos Y.Tojiyev ham “Matnga yondashuv” maqolasida matn birliklari borasidagi fikrlarini bayon qiladi: ”Bizningcha, gap va super sintaktik butunlik parallel holda matn birligi bo‘lishi mumkin. Matn birligi sifatida yo gap yoki supersintaktik butunlikdan biri bo‘ladi, deyish to‘g‘ri emas, albatta. “Supersintaktik butunlik M.Yo‘ldoshevning qarashlari bo‘yicha talqin qilinsa (u to‘g‘ri belgilagan ko‘rinadi), abzaslardan ham tashkil topishi mumkin “. ⁹¹

Mazkur mulohazalarga asoslanib aytish mumkinki, **supersintaktik birlik va gapni matnning asosiy birliklari deb hisoblash maqsadga muvofiq.** ⁹²

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. I.R.Galperinning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo‘la oladi?
2. A.Mamajonovning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo‘la oladi?

⁹¹ Тожиёв Ё. Матнга ёндашув // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. -Тошкент: Академнашр, 2010. –Б.197-205.

⁹² Ёўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. –Тошкент:Фан, 2008.

3. M.Abdupattoyevning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
4. M.Y.Bloxning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
5. O.I.Moskalskayaning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
6. Nemis tilshunosi L.G.Fridmannning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
7. Ingliz tilshunosi I.V.Arnoldning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
8. Abzas matnning birligi bo'la oladimi?
9. Qaysi birliklarni matnning asosiy birliklari deb hisoblash maqsadga muvofiq?

MATN TIPLARI

Matn tiplarini ajratish, belgilash masalasi ham matn lingvistikasining markaziy muammolaridan hisoblanadi. Quyida buni alohida ko'rib chiqamiz.

Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1.Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari. 2.Ifoda maqsadi va mazmun belgisiga ko'ra matn tiplari.

1.Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari

Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Matnni hajm belgisiga ko'ra ikkiga ajratamiz: **Minimal matn** (mikromatn) va **maksimal matn** (makromatn). Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim adabiyotlarda matn hajm jihatidan uchga ajratilgan: kichik, o'rta va katta hajmli matnlar. «Telegramma, ma'lumotnoma, ariza, ishonch xati, tushuntirish xati hamda vaqtli matbuotda chiqadigan e'lon va kichik xabarlar kichik hajmdagi matnlar sanaladi. O'rta hajmdagi matnlarga hikoya, qissa, she'r, doston, poemalar kiradi. Katta hajmdagi matnlarga povest, roman, dramatik asarlar, trilogiyalar kiradi».⁹³ Lekin bu tarzda bo'linish ayrim chalkashliklarni yuzaga chiqaradi. Shunday dostonlar borki,

⁹³ Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. -Бухоро: Бухоро университети, 2000, 6-7-б.

hajm jihatidan romandan katta. Nafaqat hajm jihatidan balki, ichki mazmun, xarakterlar tasviri, ruhiyat talqini jihatidan ham unchamuncha romandan qolishmaydigan dostonlar bor. Masalan, «Alpomish», «Go‘ro‘g‘li» kabi go‘zal dostonlarimiz shakl va mazmun jihatidan yirik hajmli asar hisoblanadi. Yoki kichik hajmli she‘rlarni ham o‘rta matn hisoblaymizmi? Umuman bu tarzda tasnif jiddiy asosga ega emas. Shuning uchun matnni tilshunoslikda keng tarqalgan ikkiga ajratib tekshirish tamoyili asosida o‘rganishni ham mantiqan, ham amaliy jihatdan maqsadga muvofiq bo‘ladi deb hisoblaymiz.

Badiiy uslubda **minimal matn** deyilganda biror mavzuni yoritishga bag‘ishlangan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, matal va aforizmlar, miniatyuralar, hajviy asarlar, nomalar, she‘r va she‘riy parchalar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog‘lamalar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan:

Talantsiz yozuvchi tovuqqa o‘xshaydi. Yong‘oqdek tuxum tug‘adi-da, qaqog‘lab olamni buzadi! (O‘.Hoshimov)⁹⁴

Yoki: **Sevgi nima?** *Insoniyat paydo bo‘ptiki, shu savol ustida bosh qotiradi. Ammo javob topolmaydi. Agar inson sevgining barcha sir-asrorlarini bilganida edi, uning modeli – qolipini yaratgan bo‘lardi. Sevgi hech qanday qolipga sig‘magani uchun ham sirli va abadiydir* (O‘.Hoshimov).

Mikromatn deb atash mumkin bo‘lgan ikkita parchani keltirdik. Tarkiblanish jihatidan birinchisi ikkita gapdan tuzilgan. Mazmunni birlashtirishga xizmat qiladigan sarlavha berilmagan. Bu vazifa tovuq va u bilan bog‘liq so‘zlarga yuklatilgan (tovuq-tuxum-qaqog‘lamoq). Iste’dodsiz yozuvchi birinchi gapda tovuqqa o‘xshatilmoqda. Ikkinchi gap esa bu o‘xshatishni to‘laroq izohlash yoki sababini ko‘rsatish uchun keltirilgan. Ya’ni, iste’dodsiz yozuvchi tovuqqa o‘xshatildi, ammo tovuqning qaysi sifat va xususiyatiga? Muallif munosabati ikkinchi gapda tugal ifodasini topgan. Matn butunligini ta’minlashda tovuq-tuxum-qaqog‘lamoq so‘zlari **mazmunliy o‘q** vazifasini bajarmoqda. Keyingi kichik hajmli matnni oladigan bo‘lsak, ushbu matnning ichki mazmuni savol shaklidagi sarlavha orqali oshkor qilingan. Matn 4 ta gapdan tashkil topgan. Butunlikni ta’minlayotgan vositalar sirasiga izchil va tugal ohang, ammo bog‘lovchisi, agar

⁹⁴ Ўткир Ҳошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар. –Т.: Шарқ, 2005.

bog'lovchisi va matnning **mazmuniy o'qini** tashkil qiluvchi sevgi so'zi kiradi. Demak, masala savol shaklida qo'yilyapti va unga matn orqali javob berilyapti. Ya'ni, Sevgi nima? Sevgi - sirli va abadiy tushuncha.

O'tkir Hoshimovning "Daftar hoshiyasidagi Bitiklar" turkumiga kiritilgan **Sadoqat** deb nomlanuvchi lavhada boshqacharoq holatni ko'rishimiz mumkin.

Qadim zamonda bir yurt bor ekan. Xalqi mehnatkash, podshosi odil, hayoti tinch, turmushi farovon ekan. Boshqa bir mamlakatning shohi g'ayrligi kelib, o'sha yurtni bosib olmoqchi bo'pti. Biroq daf'atan hujum qilishga jur'at etolmay, o'sha yurtga o'z xufiyasini yuboribdi. «Qanday qilib bo'lmasin, podshoning ishonchiga kirasan, yurtning sir-asrorini bilib kelasan» debdi.

Xufiya o'sha yurtga boribdi. Vaqti kelib, chindan ham podshoning ishonchiga kiribdi, mulozimlaridan biriga aylanibdi. So'ng, o'z mamlakatiga qaytib borib, shohiga «Bu yurtni olib bo'lmaydi!» debdi. «Nima, qal'asi mustahkammi?»-deb so'rabdi shoh. «Gap qal'ada emas»,-debdi xufiya. «Bo'lmasa gap nimada o'zi?»-debdi shoh darg'azab bo'lib. Shunda xufiya o'zi guvoh bo'lgan bir voqeani aytib beribdi:

-Bir kuni o'sha podsho shikorga chiqdi. Yonida qirq nafar yigiti ham bor edi. Men ham ularga qo'shildim. Podsho uchqur bir kiyik ortidan ot qo'ydi. Hammamiz unga yergashdik. Kiyik cho'qqiga qarab yugurdi. Podsho ham uning ortidan ot surib ketaveradi. Bir mahal kiyik cho'qqi tepasiga yetganda tubsiz dara ustidan sakradi-da, narigi cho'qqiga o'tib ko'zdan g'oyib bo'ldi. Podsho noiloj jilov tortib, ortidan tushdi. Terlab ketgan edi. Yonidan ro'molcha chiqarib, peshonasini artmoqchi bo'lgan edi, nogahon shamol kelib, ro'molchani daraga uchirib ketdi. SHunda qirq yigitning hammasi o'zini tubsiz jarlikka otdi. Qanchasi parcha-parcha bo'lib ketdi. Qanchasi mayib-majruh bo'ldi. Omon qolgan bir yigit ro'molchani olib chiqib, podshoga topshirdi.

U yurtda bunaqa yigitlar ko'p. Bunaqa yurtni yengib bo'lmaydi...

Mazkur matn sadoqat haqida, Vatanga, yurtga vafodorlik haqida. Biz matnning nima haqda ekanligini dastlab sarlavhadan bilib olamiz. Bu so'z matn ichida boshqa qaytarilmaydi, lekin sarlavha sifatida kelgan shu so'z matnning ham **motivatsion yaxlitligini**, ham

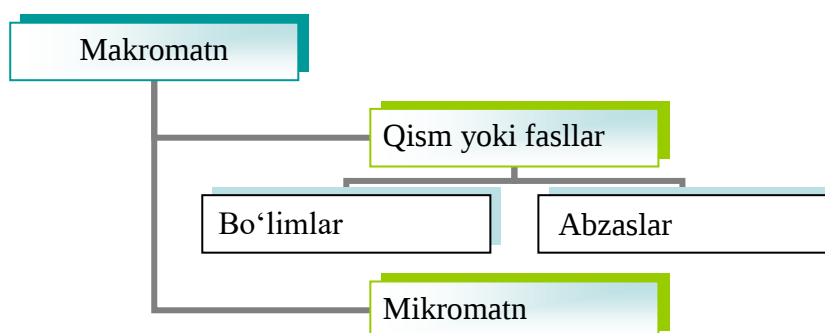
kompozitsion butunligini ta'minlashga xizmat qilyapti. Shunga ko'ra yozuvchi **mazmuniy o'qni** nom darajasiga ko'tarish orqali maqsadiga to'la erishgan deyishimiz mumkin. Spuni aytib o'tish kerakki, hamma nomlar ham bunday vazifani bajaravermaydi.

Mutaxassislar ba'zan bittagina gap ham mikromatn tushunchasiga teng kelishi mumkin degan fikrni ilgari surishgan. Masalan: Bahor... Bu jumlada «tabiatning jonlanishi», «hammayoqning ko'm-ko'k tusga kirishi», «atrof-muhitning go'zal tusga burkanishi» kabi yashirin mazmun mavjuddir. Lekin bu tipdagi ko'rinishlarni tom ma'noda matn deb atash mumkin emas. Chunki matn struktural jihatdan gapdan yirik sintaktik butunlik. Demak, gaplardan tashkil topadi. Yashirin mazmun sifatida havola qilinayotgan ma'nolar so'zning ma'no strukturasi bilan bog'liq. Mazkur gap o'zidan keyin keladigan izohlovchi yoki kengaytiruvchi gaplar bilan bir butunlik hosil qilgandagina matn deyish to'g'ri bo'ladi. Agar yashirin mazmunga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, istalgan so'zni matn deyishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, ona degan so'zni oladigan bo'lsak, bu so'zning ham moddiylashmagan yashirin ma'nolari mavjud va ular mazkur so'zni talaffuz qilishimiz bilanoq, ko'z oldimizda u yoki bu tarzda namoyon bo'ladi.

Maksimal matn deyilganda keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Maksimal matn mikromatnlardan tashkil topadi. Eng kichik butunlik abzasga, eng katta butunlik esa bob (qism yoki fasl)larga to'g'ri keladi. Bunday matn tarkibida epigraf, so'zboshi (muqaddima), so'ngso'z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g'oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo'shimcha izoh, sharh bo'lib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo'ladi. Masalan, F.M.Dostoyevskiyning jahon adabiyotining mumtoz namunasiga aylangan «Jinoyat va jazo» romanini olaylik. Roman 6 qism va epilogdan tashkil topgan. Har bir qism 5-7 bo'limni o'z ichiga olgan. Qism va bo'limlarga alohida nom berilmagan. Romanning umumiy hajmi 21 bosma taboq. Yoki, Pirimqul Qodirovning «Humoyun va Akbar» tarixiy romanini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, mazkur asar ikki mustaqil qismga ajratiladi. Har ikki qism alohida nomlanadi

(Humoyun. Akbar). Qismlar 9-10 tadan bo'limlarga bo'linadi va har bir bo'lim voqea bo'lib o'tayotgan joy hamda gap kim yoki nima haqida ketayotganligiga qarab nomlab boriladi (Masalan: 1.Agra. Hamida bonu arosatda... 2.Ganga. Ko'rgilik. v.h.). Romanning umumiy hajmi 30 bosma taboq.

Makromatnning tashkillanishini quyidagi sxema asosida yanada yaqqolroq ko'rishimiz mumkin:

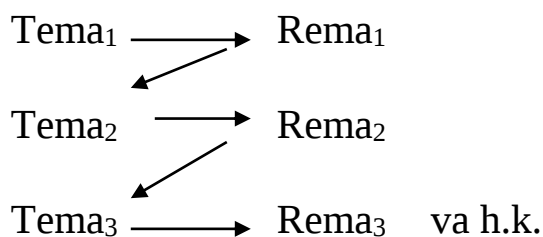

Makromatnning eng kichik birligi abzasdir. Abzas bir mazmuniy butunlik bo'lib «matnning bir xat boshidan keyingi xat boshigacha bo'lgan qismi» hisoblanadi. Abzas **qisqa xabar** (abzasda aytilmoqchi bo'lgan mavzu haqidagi dastlabki, qisqacha xabar), **oldingi xabar bilan keyingi xabarni bog'lovchi vositalar** (bog'lovchi vositalar abzasni o'zidan oldingi abzasga bog'laydi, shuningdek, abzas ichidagi xabar jumllalarini bir-biriga bog'laydi), **xabarning to'ldirilishi** (dastlabki xabar to'ldiriladi, izohlanadi, sharhlanadi) va **xulosa** (xabar yakunlanadi, natija aytiladi) qismlarni o'z ichiga oladigan butunlikdir. «Matn lingvistikasi» qo'llanmasida abzasni tashkil etgan gaplar o'zaro sinsemantik (sintaktik va leksik-semantik) hamda, avtosemantik (grammatik aloqalarsiz, faqat semantik) aloqa usulida birikishi aytiladi. Shuningdek, abzaslarning strukturasi ko'ra quyidagi ko'rinishlari mavjudligi sanab o'tiladi: 1) Sodda gapdan iborat bo'lgan abzaslar; 2) Qo'shma gapdan iborat bo'ladigan abzaslar; 3) Periodik nutq formasidan iborat bo'lgan abzaslar; 4) Superfrazali sintaktik butunlikdan iborat bo'lgan abzaslar; 5) Ko'chirma-o'zga gapli abzaslar.⁹⁵ Bunga aralash tipdagi nutq formalaridan tashkil topgan

⁹⁵ Мамажонов А. Текст лингвистикаси. –Тошкент: ТДПИ, 1989, 39-40-б.

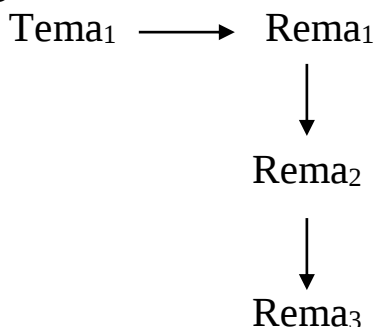
abzaslarni ham kiritish mumkin. Abzasdagi «xabar» tema-rematik munosabatdagi gaplarda ifodalanadi. Tema (yunoncha thema – asos bo‘lgan narsa) deb gapning aktual bo‘linishida so‘zlovchi va tinglovchi (o‘quvchi) uchun ma‘lum (tanish) bo‘lgan narsani ifodalovchi, yangi narsani ifodalashga o‘tish uchun asos xizmatini bajaruvchi qismga aytiladi. Rema (rheme-commentaire – ma‘lumot, sharh) esa temadan keyin kelib so‘zlovchi tinglovchiga (o‘quvchiga) bildirmoqchi, aytmoqchi bo‘lgan yangi xabar mazmunini ifodalovchi qism, gapning yangi ma‘lumot (axborot) qismi.⁹⁶ Odatda gapning ega sostavi tema, kesim sostavi esa rema vazifasida keladi: *Ahmad //darsga kelmadi. Sotvoldi // nima qilishini, qayoqqa borishini bilmay, hayron turardi. U // Sotvoldining dadasi To‘lagan edi.*

Lekin har doim ham ega sostavi tema bo‘lavermaydi. Buni quyidagi misolda ko‘rishimiz mumkin: *Do‘stim menga kitob sovg‘a qildi.* Bu gapda tema to‘ldiruvchi vazifasidagi so‘z bilan ifodalangan. Rema esa ega va kesim sostavidan iborat gap bilan ifodalangan. Yuqorida tema - rematik munosabatdagi gaplarning ketma-ket kelishi natijasida abzas yuzaga kelishini ta‘kidlagandik. Faqat bu ketma-ketlik qay tarzda namoyon bo‘ladi, degan tabiiy savol tug‘iladi. Buni quyidagi gaplar misolida ko‘rib chiqamiz. *Do‘stim menga kitob sovg‘a qildi.*(1). *Kitob samimiy va beg‘ubor muhabbat haqida edi.*(2). *Muhabbat hech kimni befarq qoldirmaydigan tuyg‘u.*(3). Birinchi gapda qo‘shninga so‘zi tema qolganlari rema ekanligini ko‘rib chiqdik. Ikkinchi gapda birinchi gapning remasi yangilik xususiyatini yo‘qotib, tema maqomiga o‘tadi. Uchinchi gapda ham shu jarayon ro‘y beradi. Bunday bog‘lanish tarzini **izchil tema-rematik bog‘lanish** deb ataymiz. Buni quyidagi chizma orqali yanada aniqroq tasavvur qilishimiz mumkin:

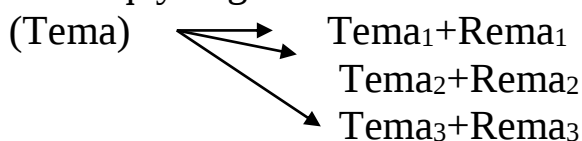
⁹⁶ **Хожиев А.** Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: ЎМЭ, 2002.

Ba'zan tema o'zgaras bo'ladi. Dastlabki tema bilan aloqador yangi xabarlar, ma'lumotlar keyingi gaplarda berib boriladi. Masalan: *Ahmad darsga kelmadi*(1). *Shanbalikda ham qatnashmadi* (2). *Bayram tantanasida ham, teatrdagi ham ko'rinmadi*(3). Bunday bog'lanishni **o'zgaras temali bog'lanish** deb ataymiz. Chizmada quyidagicha ifodalash mumkin:

Ba'zan dastlabki gapdagi temani keyingi gaplardagi temalar o'ziga aloqador remalar bilan birga to'ldirib keladi. Bunda dastlabki tema gipertemaga aylanadi.⁹⁷ Masalan: *Bu xotin butun kecha bo'yi juda tinch va xotirjam uxlaganga o'xshaydi. Bir oyog'i tizdan quyisi bukilib, so'richadan pastga osilibdi, bir oyog'i unisini quvlab borib so'richaning qirg'og'ida uxlab qolibdi. Uzun ko'ylagi butun badanini kam-ko'stsiz yopib turadi. Faqat bir yengi tirsakkacha shimarilib qolgan. Oppoq qo'llari va bilaklari o'z yonida – o'z onasining to'qlisiday – bir chiroylik uxlaydi* (Cho'lpon).

Bunday bog'lanishni **gipertemali bog'lanish** deb ataymiz. Chizmada quyidagicha ifodalanadi:

2. Ifoda maqsadi va mazmuniga ko'ra matn tiplari

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda har doim yangidan matn yaratmaymiz. Ehtiyojimizga ko'ra turli matn tiplaridan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan

⁹⁷ Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши. Филол.фан.номз...дис.автореф. -Фарғона, 2004, 12-б., Москальская О.И. Грамматика текста. –М.: Высшая школа,1981. -С.136.

voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihat qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir informatsiyani tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Shu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, ta'qiq va xitob jumllaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi yoki kitobxonni ta'sirlantirishni istaydi. Ana shunday hollarda ba'zan mubolag'a, ba'zan o'xshatish – qiyoslash kabi tasviriy vositalardan foydalanamiz.

Shundan kelib chiqib matnni, xususan, badiiy matnni quyidagi tiplarga bo'lib chiqish mumkin: 1.Hikoya mazmunli matn. 2.Tasviriy matn. 3.Izoh mazmunli matn. 4.Didaktik matn. 5.Xabar mazmunli matn. 6.Buyruq mazmunli matn. 7.Hissiy ifoda mazmunli matn.⁹⁸

1.Hikoya mazmunli matnlar (Le texte narratif - narrativ matn). Bunday matnda muallif yoki asar qahramoni o'zi boshidan o'tkazgan, eshitgan, o'qigan yoki guvoh bo'lgan biror bir voqeani hikoya qilib beradi. Xotiralar, esdaliklar, ertak va rivoyatlarni narrativ matn tipiga kiritish mumkin. Hikoya tarzi asosan o'tgan zamon shaklida, birinchi shaxs birlik yoki ko'plikda ifodalanadi. Hikoya qilinayotgan voqea – hodisa kichik yoki keng qamrovli bo'lishi mumkin. Sekin - asta ko'tarilib boruvchi izchil va yaxlitlovchi ohang kuzatiladi. Biryozlama ifoda uslubidan foydalaniladi. Ya'ni matn shakllanishida asosan, hikoya qiluvchi (roviy) yetakchi faktor hisoblanadi. Monologik nutq ko'rinishi bunday matnlar uchun juda mos va qulay bo'ladi. O'rni bilan dialogik nutq ko'rinishlariga murojaat qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Shunda ham hikoya matnining motivatsion butunligi roviyga bog'liq bo'ladi. Bu tip matnlarda tasviriy, izoh, xabar, hissiy ifoda mazmunli matnlar birdaniga ishtirok etishi mumkin.

⁹⁸ **Filizok R.** Metin tipleri. <http://www.ege.edebiyat.org>.

«**Duogo'y**». Said Ahmad aka boshchiligida bir guruh adiblar olis tog' qishlog'iga yetib bordik. Mehmonga chaqirishdi. Uy to'la odam. Davra boshida to'rvadek soqoli ko'ksiga tushgan qariya o'tiribdi. Hamma unga ta'zim bajo qiladi. Davraga kim kelib qo'shilmasin chol uzundan-uzoq duo o'qiydi. «Sen ham mening yoshimga yetib yurgin, bacham», deb fotiha tortadi.

Bir xil duo takrorlanavyergach, Said Ahmad aka so'radi:

-Necha yoshga chiqdingiz, taqsir?

-Menba?-dedi chol salmoqlab. -Ikkam jetmishga bordim.

-Voy bo'-o'-o'!-dedi Said Ahmad aka bosh chayqab. -Agar sening duoing mustajob bo'lsa, men sakkiz yil avval o'lib ketishim kerak ekan-da, ukam? Men yetmish oltiga chiqdim! Turaqol endi, joy almashamiz! (O'.Hoshimov).

Yo'li topildi. Erkin Vohidov universitetni endi bitirgan paytidayoq taniqli shoir edi. O'zingiz bilasiz, oliy o'quv yurtini bitirgan odam oldida uylanish muammosi ko'ndalang bo'ladi. Shu masala yuzasidan Erkin aka Said Ahmad akaga maslahat solibdi.

-Oqsoqol,-debdi. -Xabaringiz bor, bir-ikkita kitobim chiqdi. Uch ming so'mcha pulim ham bor (U paytda uch ming katta pul edi). Lekin qaysi biriga yetkazishni bilmayapman. Mashina olaymi, uy solaymi, xotin olaymi? Mashina olsam, uy sololmayman, uy solsam, uylanolmayman, uylansam, mashinaga pul qolmaydi... Nima qilay?

Said Ahmad aka peshanasini Rashid abzining garmoniday tirishtirib, chuqur va uzoq o'yg'a tolibdi. Oxiri chehrasi yorishib bunday debdi:

-Boram, men xo'p o'yladim. Hisoblab ko'rsam uch ming so'm puling hammasiga yetarkan. Maslahat shuki, sen avtobus sotib olgin! Avtobus degani mashina bo'ladi. Rulini qayoqqa bursang ketaveradi. Bu - birinchidan. Avtobusning ichi keng-mo'l bo'ladi. Ko'ch-ko'roningni olib kirsang, tayyor uy bo'ladi. Bu - ikkinchidan. Uchinchidan, rostki avtobus bo'lgandan keyin ichida konduktori ham bo'ladi. O'sha konduktorni xotin qilib olib qo'ya qolasan!..(O'.Hoshimov)

Bunday zotlarning har bir uchrashuvi bayram bo'lib ketadi, ular o'rtasidagi do'stlik afsonaga aylanib ketadi. Taniqli o'zbek adibi Nosir Fozilov qachonlardir Sobit Muqonov to'g'risidagi xotiralarini

«Mehribonlik» nomi bilan atagandi. O'sha xotiralarda qiziq bir voqea eslatib o'tiladi.

Toshkentdan Sobit Muqonovning uyiga mehmon bo'lib kelgan qadrdon do'sti Oybekni mashinaga o'tqazib, ko'm-ko'k o'tloq, bog'-rog' qoplagan Olatov etaklariga olib ketadi. Tabiat go'zalligidan bahramand bo'ladilar. Sip-silliq qizil qoyalar yonidan o'tayotib, mashinaga tormoz beradi. Xarsang toshlardan birini aylanib tomosha qiladi. Tabiatning o'zi obi-tobida sayqal bergan toshdan ko'zlarini uzolmasdan bosh chayqadi-da: «Go'zal! Mo'jiza!» deydi. Sobit esa sir boy bermasdan Oybekning yoniga yaqinlashadi-yu unga sinchkov razm solib:

-Xo'sh, yoqib qoldimi?-deb so'raydi.

-Bo'lmasam-chi!-deb to'lqinlanib javob beradi.

-Unday bo'lsa, buni men senga sovg'a qilaman. Faqat o'z nomimdan emas, butun qozoq xalqi nomidan sovg'a qilaman. An'anamiz bo'yicha arg'umoqqa ega bo'ldim deyaver.

Shunday qilib, Medeo chegarasida yotgan xarsang tosh mehmonga yoqib qoladi: Sobit uni sovg'a qiladi, Oybek qabul qilib oladi. Tez orada Oybek Toshkentga qaytib ketadi. Sobit esa keyin o'sha xarsang yoniga bitta toshtaroshni yollab boradi. Xarsang toshga hech o'chmaydigan so'zlar o'yib yoziladi:

«Bu silliq toshni men Muso Oybekka sovg'a qildim. Sobit Muqonuli. 1962- y. 3. VI».

O'sha kuni Sobit o'z hayotida bag'oyat mas'uliyatli vazifani ado etgan kishidek kayfiyati ko'tarinki holatda quvnoq qo'shiq aytib uyiga qaytadi.

-Men o'z hayotimda juda ko'p saxiy odatlarni ko'rganman. Lekin tog'da yotgan chaqirtoshni sovg'a qiladigan Sobitga o'xshash odamni aslo uchratmaganman, - deb tez-tez eslab yuradi Oybek.⁹⁹

Berilgan matnlarda uch xil holatni kuzatish mumkin. Birinchi matnda yozuvchi o'zi guvoh bo'lgan voqeani hikoya qilyapti, ikkinchi matnda muallif eshitgan voqeasini so'zlayapti. Uchinchi matnda esa muallif o'qib ta'sirlangan voqeasini aytib beryapti. Shunga ko'ra ifoda tarzi o'zgarib borgan. Hikoya mazmunli matn boshqalariga qaraganda murakkab tarkiblangan bo'ladi.

⁹⁹ Айтматов Ч., Шохонов М. Чўккида қолган овчининг охи-зори. –Тошкент: Шарк, 1998, 103-6.

2. Tasviriyy matnlar (Le texte descriptif - deskriptiv matn). Bunday matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo'ladi. Tasviriyy matnda ham monologik nutq ko'rinishi yetakchilik qiladi. Partonimik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi. Ya'ni, tasvirlanayotgan obyektning dastlab, birlamchi xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador xususiyatlar va qismlardan so'z yuritiladi. Masalan:

Yakan degan o'simlik bo'ladi. Nima uchundir san'atkorlar, aniqrog'i otarchilar pulni «yakan» deyishadi. Aslida esa yakan – qamishzorda o'suvchi o'simlik. Yakanni o'rib olib, quritib uzum osadilar yoki savat qalpoq to'qiydilar. Ma'lumki, qamish uzun, yakan esa, aksincha, pastak o'simlik. Shunday bo'libdiki, bir kuni yakan qamishga qarab:

-O', birodar, hadeb g'o'ddayaverma, salgina egil. Ollohning quyoshi nuridan biz ham bahramand bo'laylik,-debdi.

Qamish unga qaragisi ham kelmabdi, javob ham bermay burnini jiyirib qo'ya qolibdi. Vaqti-soati kelib avval qamishni, so'ng yakanni o'ribdilar. Tasodifni qarangki, o'sha qamishdan yasalgan bo'yroni bir uyga to'shabdilar. Tasodifni qarangki, shu uy to'sinlariga uzumlarni osibdilar, yakandan to'qilgan savat qalpoqlarni esa devordagi qoziqlarga ilibdilar. Oradan kunlar o'taveribdi. Qamish pastda, oyoq ostida, yakan esa tepada ekan. Oyoqosti bo'laverib xorlangan qamish axiyri yakanga qarab zorlanibdi:

-Meni o'rib olib quritdilar, tepkilab qovurg'alarimni sindirdilar, so'ng suvga bo'ktirdilar. So'ng qayirib-bukib mana shu bo'yron holiga keltirdilar. Endi esa tinimsiz, har kuni tepkilaydilar. Bu ham yetmaganday sal qayirib, ostimga noslarini tupuradilar.

Bu zorlanishni eshitib yakan debdikim:

-Siz bekorga g'o'ddaydingiz. G'o'ddayib o'saverdingiz. Ichingiz g'ovak ekanini unutdingiz. G'ovak bo'lganingiz uchun ham tepkilashdan bo'lak narsaga yaramadingiz. Hali ham kech emas, siz o'sgan yerda ildizingiz qolgan. Siz o'sajak qamishlarga yetkazing. Sizning holingizga tushmasinlar.

Qamishni ba'zan tomga ham to'shaydilar. Lekin baribir uning basharasiga loy chaplanadi...¹⁰⁰

Keltirilgan matnda yakan deb nomlanadigan bir o'simlik tasvirlanadi. Buni **tasvir obyekti** deymiz. Uning o'simlik ekanligi haqidagi axborot **birlamchi xususiyat** hisoblanadi. Uning qanday o'simlik ekanligi haqidagi axborot **aloqador xususiyat** hisoblanadi. Bu matnda aloqador xususiyat deb ataluvchi qism boshqa bir o'simlik bilan bog'liq tasvir fonida yanada ravshan ifodalangan.

Yoki Abdulla Qodiriy «O'tkan kunlar» romanini bir saroy tasviridan boshlaydi:

Darbozasi sharqi-janubiyga qaratib qurilg'an bu dong'dor saroyni Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi bir-ikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyni ko'kka ko'targudek.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora chirog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda.

*Og'ir tabi'atlik, ulug' gavdalik, ko'rkam va oq yuzlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit.*¹⁰¹

Bu parchada **tasvir obyekti** - saroy, bugungi til bilan aytadigan bo'lsak, mehmonxona. Uning Toshkent, Samarqand va Buxoro savdogarlari orasida mashhurligi haqidagi axborot **birlamchi xususiyat** bo'lsa, hujra va jihozlar haqidagi axborot **aloqador xususiyat** hisoblanadi. Bu matnda ham obyektning aloqador xususiyati u yerdagi insonlar tasviri fonida yanada aniq va tushunarli qilib tasvirlanyapti. Buni o'z navbatida **ikkilamchi xususiyat** u bilan bog'liq tasvirni esa **ikkilamchi aloqador xususiyat** deb atasak bo'ladi. Yakan haqidagi matnda qamish ikkilamchi xususiyat, u bilan bog'liq tasvir **ikkilamchi aloqador xususiyat** hisoblanadi. Mazkur matn o'sha xususiyatlar tasviriga asoslanib shakllantirilgan. Matnda

¹⁰⁰ Тоҳир Малик. Меҳмон туйғулар. –Тошкент: Шарқ, 2002, 19-б.

¹⁰¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. -Тошкент: Шарқ, 2000, 11-б.

bunday aloqadorlik bitta yoki bir necha bo'lishi mumkin. Bitta va ikkitalik turini tahlil qilish qulay. Agar ikkitadan ortiq bo'lsa tahlil murakkablashib ketadi. Bunday paytda eng xarakterlisi va matnning tashkillanishida yetakchilik qiladiganini olamiz. Buni quyidagicha formulalashtirishimiz mumkin:

1. $m=(bx-ax);$

2. $m=n \cdot (bx-ax)$

Bunda m -matn so'zining belgisi, « bx »-birlamchi xususiyat, « ax »-aloqador xususiyat, agar matn ikki va undan ortiq aloqadorliklardan tuzilgan bo'lsa « n » belgisi o'rniga ularning miqdorini ko'rsatamiz.

3. Izoh mazmunli matnlar (Le texte argumentatif – argumentli matn). Bunday matnda aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish argumentli matn tipining o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Fikr bilan keltirilgan dalil o'rtasida **mantiqiy bog'liqlik**ning (connecteurs logiques) bo'lishi muhim sanaladi. Bunday matnda chunki, zero, lekin, aslida, shuning uchun, to'g'risini (ochig'ini, rostini) aytganda, eshitishimga qaraganda, bilishimcha, taxminimcha kabi birliklar (le lexique apprèciatif) qo'llanilganligini ko'ramiz. Kitobxonni yoki tinglovchini ishontirish asosiy maqsad bo'lganligi uchun shunga mos ritorik uslub tanlanadi. Badiiy tasvir vositalaridan foydalaniladi. Gaplar o'zaro zich bog'langan va ta'kid ohangi sezilib turadigan matn tipi hisoblanadi.

4. Didaktik matnlar (Le texte explicatif – eksplikativ matn). Kimgadir pand-nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o'rgatish istagi asosida tuzilgan matn eksplikativ yoki didaktik matn deyiladi. Maqsadga erishish uchun maqol, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar, rivoyatlar, masallardan namuna sifatida foydalaniladi. Ularning matn ichiga singdirilish tarzi turlicha bo'ladi. Muallif bunday didaktik birliklarni matnga to'g'ridan to'g'ri olib kiradi va uning qaysi janrga taalluqli ekanligini aytib o'tadi. Didaktemalar matn tashqarisida avvaldan tayyor holda mavjud bo'ladi. Muallif yoki qahramon nutqida quyidagi ifoda shakllari ishlatiladi: shunday maqol bor, mashoyihlar demishlarki, ulug'lar(eskilar)da shunday gap bor,

derlarkim, shunday rivoyat (o'git, voqea, masal) eshitganman va hokazo.

Hudhudning Tovusga javobi. Hudhud unga javob berish uchun nafasini rostlab, shunday dedi:

- Ey jaholat ahli kabi har narsani havas qiluvchi! Sen shunday holatlarni bayon etdingki, bu ish faqat devonalar va yosh bolalar qo'lidangina kela oladi, xolos. Odam degan tashqi go'zallik haqida so'z aytmaydi. Kimki undan faxr etar ekan, uni odam qatoriga qo'shib bo'lmaydi! Noz va husn faqat dilbar qizlargagina yarashadi. Er kishi esa dard va mashaqqat chekishi bilan yaxshidir. Barcha shakl ahli uchun eng sharaflı ish ana shudirki, u shakldan ma'no tomon olib boradi. Sen o'z shaklingga bino qo'yding, buning uchun kishilar tomonidan masxara etilishga loyiqsan. Chunki, inson o'z tashqi go'zalligi bilan faxrlanmaydi, agar faxrlansa, u masxaralanishga sazovordir! (Alisher Navoiy)

Donishmand debdiki: har qanday yaxshi qonunning muqaddimasi, shuningdek, xotimasi ham shundan iboratkim, har bir inson bir burda nonini yaxshi mehnati bilan topa olsin va ayni choqda mehnatiga loyiq yaxshi non ola olsin (T.Malik).

Demishlar: moru qushni bir qafasda asratib bo'lmas,
Vatandin ayri ko'ngilni bilingki, yayratib bo'lmas.
Baayni bandi bulbulni chamansiz sayratib bo'lmas
(A.Oripov).¹⁰²

Didaktemalarni keltirishdan asosiy maqsad shu orqali pand-nasihat berish, muammoli masalani yechishga ko'maklashish, qandaydir murakkab vaziyatdan chiqish yo'llarini ko'rsatish, to'g'ri yo'lni topishda keltirilgan misoldan ibrat chiqarishga da'vat qilish yohud bo'lib o'tgan voqeaga munosabat bildirishdan iborat. Lingvopoetik tahlilda didaktemalarning estetik mohiyati muhim hisoblanadi.

5. Xabar mazmunli matnlar (Le texte informatif – informativ matn). Biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan yoki havola qilingan matn informativ matn hisoblanadi. Badiiy

¹⁰² Абдулла Орипов. Сайланма. –Тошкент:Шарк, 1996.

matnda informativlik o'ziga xos tarzda bo'ladi. Oddiy xabardan farq qiladi. Estetik maqsad yuklangan bo'ladi. Narrativ, deskriptiv, argumentli, didaktik kabi matn tiplari tarkibida keladi. Masalan, Abdulla Qodiriy «O'tkan kunlar» romani yakunida shunday bir xabarni keltiradi:

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o'g'ul qolibdir. O'g'ullaridan bittasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deyдилar.

Bu ham xabar mazmunli matn hisoblanadi. Lekin asar ichida emas balki, ilova sifatida keltirilgan. Asar qahramonlarining hayotdan olinganligini ta'kidlash, bunga kitobxonni ishontirish istagi bilan kiritilgan. Bu haqda asar avvalida ham yozuvchi alohida ta'kidlagan edi: «xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»lari, «Chor darvesh»lari, «Farhod-Shirin» va «Bahromgo'r»lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.» Balki, yozuvchi, ushbu qahramonlar taqdiri qanday kechganligi haqida kitobxonlarga xabar berishni xohlagandir, balki, romanni davom yettirajagini, agar davom ettirilsa, voqealar shu mazmunda bo'lishi mumkinligi haqida xabar berayotgandir. Bu bizga qorong'u, lekin keltirilgan matn xabar mazmuniga ega. Asar ichida yozuvchi tomonidan keltirilgan turli havolalar ham informativ xaraktyerda bo'lishi mumkin. «O'tkan kunlar»da muallif Musulmonqulning dovyurakligi haqida shunday havolani keltiradi:

Musulmonqulning o'zi ham favqulodda yuraklik edi. 1853 m. tarixida Musulmonqul qo'qonlilarga asir tushib, uni to'pdan otib o'ldirish uchun dordek bir narsaning ustiga o'tquzurlar. Ikkinchi tomondan to'pka o't berish kutiladir. Shu vaqtda kishilar Musulmonquldan so'raydilar: «Endi qalaysan, cho'loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulillah, hali ham sizlardan yuqori bir yerda o'ltiribman!»

6. Buyruq mazmunli matnlar (Le texte injonctif – injonktiv matn). Buyruq hamda maslahat ohangi yetakchilik qiladigan, buyruq maylidagi gaplardan tuzilgan, biror ishni bajartirish yoki turli ta'qiqlashlarni ifoda etadigan matn tipiga buyruq mazmunli matn deyiladi. Asosan qahramonlar nutqida kuzatiladi. Lekin muallif

nutqida maslahat yoki tavsiya ma'nosida qo'llanilishi ham ma'lum. Masalan:

Odat. Ishdan nega kech kelganingizni surishtirsa, xayron bo'lmang. Bo'yinbog'ingizni yechishga ko'maklashish bahonasida yoqangizni hidlab ko'rsa, hayron bo'lmang. Majlisda nima masala ko'rilganini so'rasa, hayron bo'lmang. Kimning yonida o'tirganingizni so'rasa, hayron bo'lmang. Telefoningiz rangi qanaqaligini so'rasa, hayron bo'lmang. Necha kishi qo'ng'iroq qilganini so'rasa hayron bo'lmang. Qayerda tushlik qilganingizni so'rasa, hayron bo'lmang. Bufet nechanchi qavatdaligini so'rasa, hayron bo'lmang. Nima ovqat yeganingizni so'rasa, hayron bo'lmang. Sizga choyni qaysi qo'li bilan uzatganini so'rasa, hayron bo'lmang! Boringki, oftob qaysi tomondan chiqqanini so'rasayam hayron bo'lmang. Qiziquvchanlik – ayolning tabiiy odati! (O'.Hoshimov)

Buzilgan nikoh. Uyni qonuniy bo'lashdingiz... Mol-mulkni qonuniy bo'lashdingiz... Muhabbat bo'laklandi... Sadoqat bo'laklandi... Bola-chi? Bolani qaysi qonun bilan bo'lashasiz? Onasi bilan bo'lsa, otasiz qolsa. Otasi bilan bo'lsa, onasiz qolsa... Yaxshisi, uniyam ikkiga bo'ling! Bir nimtasi-eriga! Bir nimtasi-xotinga! Qani ko'taring boltani, bolaning uvoli tutgurlar! (O'.Hoshimov)

Tiriklar va o'liklar. Vaqti-vaqti bilan qabristonga borasiz. Ajdodlaringiz boshida turib o'tganlar ruhini xotirlaysiz... Keyin... o'z yumushingiz bilan ketasiz.

Shoshilmang. Dunyo ishi bitganmas... Iloji bo'lsa, qabristonni osoyishta aylaning. Shunda... g'alati holat ro'y beradi. Marhumlar sizga ko'-o'-o'p narsalar aytadi...

Ishoning, o'liklar tiriklardan ko'ra teranroq fikrlaydi... (O'.Hoshimov)

7. Hissiy ifoda mazmunli matnlar (Le texte expressif - ekspressiv matnlar). Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini, o'ziga xos pafos bilan ifodalash maqsadida tuzilgan matnlar hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi.

Erta bahor – cheksiz sog'inchning ufqi. Muzga aylanishdan bosh tortgan isyonkor tomchilar yomg'ir bo'lib to'kilmoqda. Yomg'irning daraxtga, kurtakning tomchiga aytadigan «shiviri» yig'ilgan-ey-yig'ilgan. Ho'ngrab-ho'ngrab, bo'zlab-bo'zlab dil rozini aytayotgan

erta bahor buluti aslida osmon dardidan soʻz ochishga botingan asov gʻalayon. Nish urmish kurtakka nasib etgan yomgʻir tomchisi koʻkning beqiyos ehtirosi parchasi. YOmgʻir «shiviri» umidlarga toʻla daraxt taʼzimiga kutilmaganda duch kelsa, bu ajib bir shoyonlik tavalludi. Aslida bu «shivir-shivirlar» rishta xolos. Aslida ulkan osmonning jajji zaminga aytadigan dardi koʻp-ey... Zamin esa dil izhorini minnatdor tinglar ekan, jajji daraxtlari, endi unajak oʻt-oʻlaniyu, chambar gullari-la taʼzim etadi.

Yer-u osmon, daraxt-u yomgʻir, nish urish orzusidagi kurtagu, unga lab tegizgan tomchi, koʻkdagi bulutdan barqini kutgan maysalar, chechaklar yamoqchi sogʻinch dardida butun boʻladilar endi. Bilaman, zamin-u falak visoli xayoliy ufqdagina namoyon. Bilaman... Ammo... Qalbim zulflariga urilgan shivir-shivirlarni sezmaslikni eplay olmayapman. Sogʻinch – umrim yamogʻi... (Y.Akram)¹⁰³

Badiiy matnda sanab oʻtilgan matn tiplarining hammasi yoki ayrimlari ishtirok etgan boʻlishi mumkin. Yoxud butun boshli asar yuqorida zikr etilgan matn tiplaridan faqatgina bittasi asosida shakllangan boʻlishi ham mumkin.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matn hajm va mazmun belgisiga koʻra qanday tiplarga boʻlinadi?
2. Hajm belgisiga koʻra matn tiplari haqida maʼlumot bering.
3. Mazmuniy oʻq tushunchasini izohlang.
4. Motivatsion yaxlitlik va kompozitsion butunlik tushunchalarini izohlang.
5. Mikromatn va makromatn haqida maʼlumot bering.
6. Abzasning tashkiliy qismlari va struktural koʻrinishlari haqida maʼlumot bering.
7. Tema-rematik munosabat tushunchasini izohlang.
8. Ifoda maqsadiga koʻra matnning qanday tiplari mavjud?
9. Tasvirdagi birlamchi va aloqador xususiyatlar haqida maʼlumot bering.
10. Hissiy ifoda mazmunli matn deb nimaga aytiladi?

¹⁰³ Ёқутхон Акрам. Ёмғиркуй. –Тошкент: Шарқ, 1994, 45-б.

MATN TARKIBIY QISMLARINI BOG'LOVCHI VOSITALAR

Matn kamida ikkita gapdan tuzilgan murakkab sintaktik butunlik. Gaplar o'zaro turli sintaktik aloqa vositalari yordamida birikadi. Ularga takroriy bo'laklar, olmoshlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon shakllari, modal so'zlar kabi turli leksik-grammatik birliklar kiradi. Tilshunos olim A.Mamajonov matn komponentlari o'rtasida mustahkam sintaktik aloqa majudligini ta'kidlaydi va bu aloqaning o'ziga xosligini «Tekst lingvistikasi» deb nomlangan risolasida quyidagicha izohlaydi: «Bizningcha, sintaktik aloqaning bu turi qo'shma gap komponentlari orasidagi grammatik aloqaga o'xshab ketadi, faqat murakkabroq ko'rinishda yuzaga chiqadi. Ma'lumki, qo'shma gap komponentlari orasida biriktirish, qiyoslash, zidlash, sabab-natija, shart-payt, aniqlash, izohlash kabi mazmuniy munosabatlar ifodalanadi. Bu munosabatlar qo'shma gapning uch turi: bog'lovchisiz, bog'langan va yergash gapli qo'shma gaplarda komponentlarni o'zaro biriktiruvchi sintaktik aloqa vositalari: intonatsiya, bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi so'zlar, gap bo'laklari tartibi, olmoshlar, ayrim so'zlarning takrorlanishi, umumiy ikkinchi darajali bo'laklar, kesimlarning zamon munosabati kabilar orqali reallashadi. Ko'rinadiki, qo'shma gaplarda sintaktik aloqa predikatsiyalar orasida o'rnatiladi. Tekstda esa sintaktik aloqa bir butun gaplar, superfrazali sintaktik butunliklar, abzaslar, qismlar, bo'limlar, boblar o'rtasida yuzaga chiqib uning mazmuniy va struktural birligini ta'minlaydi».Demak, matn tarkibidagi gaplar faqat struktural jihatdan emas, balki mazmunan ham bir-birini taqazo qilishi kerak ekan. Matn butunligida **mazmuniy yaqinlik** qanchalik ahamiyatli bo'lsa, **mazmun izchilligi** ham shunchalik muhim. Masalan: 1.Hovli yog' tushsa yalagudek top-toza bo'ldi. 2.Ahmad bugun ham darsga kelmadimi? 3.Har qanday chuqurlikdan ham yuksaklikka ko'tarilish mumkin. 4.O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga orzu ulashishdan, orzu qilishni o'rgatishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Yuqorida to'rtta gap ketma-ket keltirildi. Lekin ularda mazmuniy yaqinlik yo'q. Quyidagi gaplar yig'inida esa mazmuniy yaqinlik ko'zga tashlanadi, lekin mazmun izchilligi yo'q: 1. *Qalamkashning So'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi.* 2. *Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir.* 3. *Maktab o'qituvchisining So'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.* 4. *Notiqning So'zi ming tinglovchiga yetib boradi.* 5. *Dorilfunun domlasining So'zi yuz talabaga yetib boradi.*

Yuqoridagi gaplardan matnning so'z va uning mas'uliyati haqida ekanligini payqash qiyin emas. Bu gaplar yig'inida mazmun yaqinligi bor, lekin izchil emas. Gaplarning ketma-ketligi buzilganligi tufayli mazmun izchilligiga ham putur etgan. Endi mazkur gaplarni qayta terib chiqamiz:

Maktab o'qituvchisining So'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.

Dorilfunun domlasining So'zi yuz talabaga yetib boradi.

Notiqning So'zi ming tinglovchiga yetib boradi.

Qalamkashning So'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi. Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir. (O'. Hoshimov)

Muallif aytmoqchi bo'lgan fikr, aslida, oxirgi gapda keltirilgan. Agar yozuvchi faqatgina oxirgi gapni keltirib qo'ya qolganida o'sha fikrning ta'sirchanligi bo'lmasligi mumkin edi. Adib maqsadini qiyoslash usulidan foydalanib to'la va aniq yetkazishga erishgan: **o'qituvchi** va bunga parallel ravishda **o'ttiz bola**, **domla - yuz talaba**, **notiq - ming tinglovchi**, **qalamkash - o'n ming, yuz ming kitobxon**. Bu matndagi qiyos pog'onama-pog'ona «kengayib boruvchi» leksik-semantik birliklar fonida yanada aniq ifodasini topgan:

1. Muassasalar: **maktab→dorilfunun→ijtimoiy-ijodiy maktab, ya'ni hayot;**

2. Kasb egalari: **o'qituvchi→domla→notiq→qalamkash;**

3. Miqdor: **o'ttiz→yuz→ming→o'n ming, yuz ming.** Ohang ham shunga muvofiq ko'tarilib boradi.

Matn komponentlari o'zaro **kontakt** va **distant aloqaga** kirishadi. *Oradan uch-to'rt kun vaqt o'tdi. Bolaga telefonimni bergan edim. Qo'ng'iroq qilmadi. Bir kuni yana uyushmaga kelsam, xuddi o'sha kitob do'koni oldida turibdi* (Sh.Xolmirzayev).¹⁰⁴ Bu matnda

¹⁰⁴ Шукур Холмирзаев. Сайланма. Ҳикоялар. 2-жилд. -Тошкент: Шарк, 2005.

birinchi va ikkinchi, ikkinchi va uchinchi, uchinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani «**kontakt aloqa**», birinchi va uchinchi, birinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani «**distant aloqa**» deymiz.

$$d=(a+b)+(b+c)+(c+d)$$

$$k=(a+c)+(a+d)$$

Bunday aloqani quyidagi leksik-grammatik vositalar yuzaga chiqaradi:

1. Kesimlik shakllari yordamida birikish. Fe'l-kesimlarning bir xil zamonda shakllanganligi matn butunligini ta'minlaydigan vositalardan hisoblanadi.

Olimlar hisoblab chiqishgan. Pushkin o'z asarlarida 21 ming 197 ta betakror so'z **ishlatgan**. Shekspir salkam 20 mingta, Servantes 18 mingga yaqin, Alisher Navoiy esa 1 million 378 ming 660 ta so'z, shu jumladan 26 mingta betakror so'z **ishlatgan**. Boisi, buyuk bobomiz faqat turkiy emas, forsiy, arabiy, urdu, xitoy, mo'g'ul va boshqa tillardagi so'zlardan ham mahorat bilan **foydalangan** (O'. Hoshimov).

2. Olmoshlar yordamida birikish. Bunda matnning birinchi komponenti tarkibidagi ot, sifat, son turkumidagi so'zning keyingi komponentlarda olmosh so'zlar bilan almashtirilishi tushuniladi.

Muhammad Rahimxonning Tozabog'dagi sayrgoh bog'i. Uning bir chekkasidan ikkinchi chekkasigacha aylanib chiqish amri mahol, kishi charchab qoladi. Katta hovlining orqasida qirg'oqlariga marmar o'rnatilgan xon hovuz. Undagi zog'ora baliq, cho'rtan baliq, laqqa baliqlar goh suv yuziga chiqib tashlangan nonlarni er, goh biltanglab o'ynab sho'ng'ib ketardi. Hovuzning to'rt tomonida yo'g'on – yo'g'on qayrag'ochlar, tanalari qulochga sig'maydi. Xorazmda hovuz desa, darhol ko'z oldingga katta – katta gujumlar – qayrag'ochlar keladi. Bu daraxtlar go'yo azamat dubni eslatadi. Hovuz labiga husn berib turganlar ham o'shalar. Ularning kichkina – kichkina barglari orasidan quyosh nurlari mo'ralaydi. Ammo ular quyosh haroratini o'zida singdirib, pastga tanga – tangaday oq shu'lalarini tushirardi. Ular kishiga orom beradi. (J.Sharipov).

Ushbu matn tarkibidagi komponentlar **zanjirli aloqa** usulida munosabatga kirishgan. Dastlabki komponentda bog' va uning kimga qarashli ekanligi haqidagi axborot keltiriladi. Keyin o'sha bog'ning kattaligi va hovuz haqidagi informatsiya. Hovuz ichi va atrofi tasviri.

Daraxtlar va ular bilan bog‘liq tafsilotlar. Mazkur tasvirdan butun-bo‘lak munosabati anglashiladi. Zanjirli aloqani quyidagi so‘z va shakllar ta‘minlaydi: bog‘ → uning, hovuz → undagi, gujumlar-qayrag‘ochlar → bu, o‘shalar, ularning, ular, ular. Ko‘rinadiki, olmoshlar o‘zidan oldin kelgan gaplardagi ot turkumiga mansub so‘zlarning o‘rniga qo‘llangan va matn komponentlari o‘rtasidagi aloqadorlikni mustahkamlashtirgan. Hamda ayni so‘z takrori bilan yuzaga chiqadigan uslubiy g‘alizlik oldi olingan.

3. Takrorlar yordamida birikish. Birinchi gapda qo‘llangan ayrim affikslar, so‘z, so‘z birikmasi yoki gaplarning keyingi komponentlar tarkibida takroran qo‘llanishi orqali matn shakllantirilishi mumkin. Takror usulidan aytilayotgan fikrni alohida ta‘kidlash, tasdiqlash, kengroq, batafsilroq ifodalash maqsadida foydalaniladi. Nutqning ta‘sirchanligi ortadi. «Leksik takrorlar, olmoshlar va sinonimlar yordamida hosil qilinadigan aloqa **zanjirli aloqa**, bir xil grammatik formalar bilan boshlanuvchi yoki tugallanuvchi komponentlar yig‘indisidan tashkil topadigan aloqa **parallel aloqa** deyiladi».

*-Janoblar, siz bu yerga turli mamlakatlardan kelgansiz. Siz turli millat, turli xalqlarning vakillarisiz. Bu yerda hech mamlakat, hech bir xalqning vakili bo‘lmagan yolg‘iz **men**. **Men** hamma xalqlarning, hamma mamlakatlarning vakiliman. **Men** she‘riyatman. **Men** butun olamga teng nur sochuvchi oftobman. **Men** hamma o‘lkalarga teng yog‘uvchi yomg‘irman. **Men** dunyoning hamma yerida teng gullaguvchi daraxtman (R.Hamzatov).*

Turmush tashvishlari,

Turmush tashvishlari,

Biz sendan balandroq tura olsaydik,

Biz sendek balandroq yura olsaydik,

Balki o‘ng‘ayardi dunyo ishlari,

Turmush tashvishlari,

Turmush tashvishlari. (A.Oripov)

Takrorning bir necha ko‘rinishlari bor, ular ham matn tashakkulida uslubiy vazifa bajaradi: Alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabilar. Alliteratsiya deb undosh tovushlarning uslubiy maqsadlarda takrorlanishiga aytiladi. Assonans esa unli tovushlarning takrorlanishidir. Anafora deganda so‘z yoki so‘z birikmalarining

she'riy misralar boshida takrorlanishi tushuniladi. Epiforada esa misralar oxiridagi so'z yoki qo'shimchalarning takrorlanishi nazarda tutiladi. Bularning bari matnning kompozitsion butunligi uchun xizmat qiladi.

Takrorlar qo'llanish o'rniga ko'ra **gorizontal** va **vertikal takror**larga bo'linadi. Bunday takrorlar ayniqsa, she'riy matnlarda o'ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Takrorlanuvchi birlikning qaysi turkumga mansubligiga ko'ra **ot takrori, sifat takrori, olmosh takrori, fe'l takrori** kabilarga bo'linadi. Sintaktik tabiatiga ko'ra **so'z birikmasi takrori** va **jumla takrori** ham farqlanadi. Mazkur birliklarning joylashish tartibiga ko'ra ham tasnif qilish mumkin: **simmetrik takror** va **asimmetrik takror**. Shuningdek, o'rtadagi masofasiga ko'ra ham guruhlashtirish mumkin: **yaqin o'rinli takror, uzoq o'rinli takror**. Badiiy asarlarda ma'lum bir fikrning turli shakllarda takrorlanishiga qarab **mazmuniy takror** turini ham kuzatishimiz mumkin.

4. Xiazmatik konstruksiyalar yordamida birikish. Xiazm asosan, ikkita gapdan tashkil topgan matn ko'rinishlarida uchraydi. Xiazm «X» harfi shaklida namoyon bo'luvchi uslubiy vositadir. Ikkinchi gap birinchi gap komponentlarining teskari tarzda joylashuvidir. Bunda yozuvchining asosiy maqsadi ikkinchi gapda berilgan bo'ladi. Birinchi gap ikkinchi gapdan anglashiladigan ma'noni bo'rttirib ifodalashga xizmat qiladi.

Masalan: *Shijoatli bo'l. Biroq andishasiz bo'lma.*

Andishali bo'l. Biroq shijoatsiz bo'lma. (O'. Hoshimov).

«Xiazm poetik nutqda quyidagi vazifalarni bajaradi: 1.Uslubiy-semantik vazifa. Bunda ikki komponent mazmuni o'zaro zidlik kasb etadi yoki aksincha, bir-birini mantiqan to'ldiradi. 2.Ekspressiv vazifa. Bunda o'quvchi yoki tinglovchiga zavq bag'ishlash, fikrni tez va uzoq vaqt esda saqlab qolishiga xizmat qilishi nazarda tutiladi. 3.Evfonik vazifa. Xiazmni yuzaga keltirayotgan bo'laklar o'zaro o'rin va vazifa jihatidan almashinganda ohang ham shunga mos ravishda almashinib boradi.»¹⁰⁵

5. Zamon va makon ifodalovchi birliklar yordamida ham matnni shakllantirish va uning komponentlarini bog'lash mumkin. Badiiy asardagi voqea-hodisalar muayyan vaqt asosida ro'yobga

¹⁰⁵ **Мамазияев О.Х.** Ўзбек поэтик нуткида хиазм ва градация. Филол.фан.номз...дис.автреф.-Фарғона, 2004.

chiqadi. Faqat badiiy asardagi vaqt tushunchasi real hayotdagi vaqt muntazamligidan farq qiladi. «Vaqt ma'noli leksemalar matn qismlarini distant (masofasiz, bilvosita) va kontakt (masofali, bevosita) bog'lash uchun xizmat qiladi. Ayrim temporal so'zlar leksik-grammatik bog'lovchi vazifasini bajarib, matndagi xronologik ketma-ketlik, izchillikni aks ettirib turadi».

Ertalab-chi, oyi, yomg'ir yog'di. Qattiq yomg'ir yog'di. Siz bahor yomg'irini yaxshi ko'rardingiz... Keyin oftob chiqib ketdi. Qarang, oftob charaqlab yotibdi...(O'.Hoshimov). Ushbu matnning shakllanishida vaqt ma'noli birliklarning alohida xizmati bor. Birinchi gapda **ertalab** leksemasi yordamida sutkaning shu qismida sodir bo'lgan tabiat hodisasi haqidagi informatsiya ifodalanyapti. Keyingi gaplarda ifodalangan hodisalar ham ayni vaqt birligida ketma-ketlikda ro'yobga chiqqan. Ya'ni: ertalab → yomg'ir yog'di → qattiq yog'di → oftob chiqdi → charaqlab ketdi.

Makonni bildiradigan leksemalar ham matnni shakllantiruvchi vosita bo'la oladi. Odatda yozuvchilar voqea sodir bo'layotgan makonni batafsil tasvirlashga harakat qiladilar. Makon ma'noli leksema keltirildimi, albatta, uning tavsifi ham beriladi. Shu tarzda matn yuzaga keladi. Gaplar o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi.

***Bog'** juda orasta, yo'laklarga oltinrang qumlar solingan, marmar ariqlardan tiniq suvlar jildirab oqadi. **Chorchamanlarda** mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib turibdi (P.Qodirov).*

6. Parselyatli tuzilmalar yordamida birikish. Og'zaki nutqda, matnda ba'zan muloqot talabiga ko'ra yaxlit bir jumlada uzilish sodir bo'ladi. So'zlovchi tinglovchiga biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi. Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda parsellyativ tuzilmalar - matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Masalan: **1.Hurriyat va adolat uchun kurashish kerak.** Yoki: **2. Kurashish kerak. Hurriyat uchun. Adolat uchun.** Birinchi gap odatdagi tartibda tuzilgan sodda gap hisoblanadi. Ikkinchi gap esa parselyatli tuzilma hisoblanadi. Uch komponentli bu qurilmada birinchi qism - **asos**, qolganlari esa

parselyat bo‘lak hisoblanadi. «Parselyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e‘tibori bilan ta’sirchan so‘z tartibi bo‘lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o‘rinlashtirish sifatida ro‘yobga chiqadi. Gap tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma’lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o‘ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funksional - semantik munosabatlar tarkib topadi».¹⁰⁶

Jalil aka deraza tagida yotardi(1). To ‘shakda (2). Bolishi baland (3). Unga suyanib, boshini ko ‘tarsa, bog ‘ni ko ‘radi (4). O ‘zi obod qilgan bog ‘ u (5). (Sh.Xolmirzayev).

Bu matn parchasi beshta gapdan tashkil topgan. 1-gap asos, 2-gap parselyat. Asosdagi o‘rin holi konkretlashtirilmaganligi uchun parselyat bo‘lak sifatida ajratilgan. 3-parselyat gap ham asosdagi o‘rin holini ta’kidlashga xizmat qilgan. Shuningdek, 4-gap bilan 1-gap o‘rtasidagi aloqani zichlashtirgan. Ya’ni, *qahramon deraza tagida yotibdi. To ‘shakda yotibdi. Baland bolishli to ‘shakda yotibdi. Unga suyansa o ‘zi obod qilgan bog ‘ni ko ‘radi.* 5-gap 4-gapning parselyati hisoblanadi. Ya’ni asos (4) dagi to‘ldiruvchi (*bog ‘*)ni aniqlashga xizmat qilgan.

7. Nominativ (atov) va infinitiv gaplar ham matnni shakllantiruvchi sintaktik birliklar hisoblanadi. Atov gaplar bosh kelishikdagi ot orqali ifodalangan grammatik asos yordamida ifodalangan narsa-buyumning mavjudligini anglatadi. Atov gaplar matnda yolg‘iz qo‘llanmaydi, ulardan keyin atov gap mazmunini ochuvchi, tavsiflovchi boshqa gap yoki gaplar keltiriladi. Natijada matn hosil bo‘ladi. Masalan: *Bugun bayram. Ko ‘chalar gavjum. Sho ‘x-sho ‘x kuylar yangraydi. Guras-guras odamlar o ‘tadi. O ‘yinkulgi, shodon shovqin bahor osmonini titratadi* (O‘.Hoshimov).

Infinitiv gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka so‘z yoki so‘z birikmasidan iborat bo‘lgan gaplardir: *Sevmoq! Bu toshga qarab ham gulni ko ‘rmoqdir. Yoki, Kutish! Soniyalar daqiqalarga, daqiqalar soatlarga aylanadigan bekat.*

8. Murojaat birliklari va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari. Murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq

¹⁰⁶ Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. –Тошкент: Zar qalam, 2004, 88-б.

faoliyatida – nutq jarayonida keng qo‘llaniladigan, o‘zaro aloqalaralashuvga faol xizmat qiladigan, so‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan munosabatini ifodalaydigan, o‘zida turli modal ma’nolarni tashiydigan o‘tkir, ta’sirchan vositadir. Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e’tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi yaqinlik, hurmat, ishonch; masofa (subordinatsiya), hurmatsizlik, ishonchsizlik kabi kommunikativ munosabatlar ham ifodalangan bo‘ladi. «Shunga ko‘ra doimiylik belgisiga ega bo‘lgan murojaat birliklari nutqda appelyativ (xitob va murojaat orqali muloqotni boshlash), konnotativ (subyektiv munosabat – salbiy va ijobiy munosabatlarni ifodalash), emotiv (hissiy munosabat) funksiyalarni bajaradi.»¹⁰⁷ Misollar: - *Malikam,- debdi jahl otiga minib. – Sizga ruxsat! Saltanat xazinasidan o‘zingiz uchun eng qimmatli narsani oling-da yurtingizga jo‘nang!* (O‘.Hoshimov) *Hoy, ovsar! Bosartusaringni bilmay qolding-ku!* (S.Ahmad). *Oyisha, Oyisha, Oyisha ona, Nechun ko‘zlaringdan oqar marjon yosh* (A.Oripov). Keltirilgan birinchi misoldagi «malikam» murojaat birligi appelyativ-xitob, murojaat qilish orqali o‘zaro muloqotni boshlash vazifasini bajarmoqda. Ikkinchi gap tarkibidagi «ovsar» murojaat birligi kamsitish, haqorat kabi shaxsiy munosabatni ifodalash orqali konnotativ vazifani bajargan. Uchinchi gapda so‘zlovchining emotsional munosabati takror qo‘llanuvchi «Oyisha ona» murojaat birligi orqali yana-da aniq ifodalangan. Murojaat birliklarining badiiy matndagi qo‘llanilishini o‘rganishda kim, kimga, nimaga, qanday holatda, qanday nutqiy vaziyatda murojaat qilinayotganligiga e’tiborni qaratish kerak bo‘ladi. Murojaat qilinayotgan ba’zan narsa-buyum bo‘lishi ham mumkin. Masalan:

Ayo, sarv! Yuksaklarga intilmoqni bizga ham o‘rgat!

Ay, g‘uncha! O‘zlikni namoyon etmoqni o‘rgat! (J.Rumiy)

Tahlilda buning sababi aniqlanishi talab qilinadi. Yozuvchi yoki shoirning murojaat qilishdan maqsadi va badiiy niyati nimadan iborat ekanligi, murojaat birliklaridagi denotativ va konnotativ ma’nolar haqida mulohaza yuritiladi. Adabiyotshunoslikda mazkur usul ritorik murojaat atamasi ostida o‘rganiladi. Ritorik murojaatda ritorik so‘roqda bo‘lgani kabi javob talab qilinmaydi, balki, «obyektga

¹⁰⁷ Аҳмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат birlikларининг семантик-коннотатив тадқиқи. Филол.фан.номз...дис. -Тошкент, 2008.

e'tiborni kuchaytiradi va kitobxonda biror munosabatni uyg'otadi». ¹⁰⁸ Asosan, «shoirning poetik nutqda o'zi xohlagan intonatsiyani – tantanavorlik, ko'tarinkilik, g'azabkorlik, kesatish kabilarni ifodalashda»¹⁰⁹ keng foydalaniladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matn komponentlari o'rtasidagi sintaktik aloqa haqida ma'lumot bering.
2. Mazmuniy yaqinlik va mazmun izchilligi tushunchalarini izohlang.
3. Kontakt va distant aloqa deganda nimani tushunasiz?
4. Matn qismlari qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
5. Murojaat birliklarining matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma'lumot bering.

MATNDA PARSELLYATSIYA HODISASI

Parsellyatsiya kommunikativ, ekspressiv sintaksisda, xususan, badiiy matnda benihoya muhim ahamiyatga ega bo'lgan sintaktik-kommunikativ hodisa bo'lib, uning mohiyati yaxlit butunlik bo'lgan gapni mantiqiy ta'kid va ekspressiyani kuchaytirish maqsadida ikki (yoki undan ortiq) kommunikativ birlikka ajratib gapdan tashqariga chiqarishdan iborat. ¹¹⁰ Bu hodisa sodda, qo'shma gaplarda, murakkab sintaktik butunliklarda namoyon bo'ladi.

“Parsellyatsiya” terminining lingvistik adabiyotlarda qo'llanila boshlaganiga ham yarim asrdan oshdi. Mazkur hodisaning sintaktik tabiati, shakliy-mazmuniy ko'rinishi va xossalari rus tilshunoslari tomonidan bir qator fundamental tadqiqot, maqola, o'quv hamda metodik qo'llanmalarda turli darajada tadqiq etilgan, yoritilgan.¹¹¹

¹⁰⁸ Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. –Тошкент: ТДПУ, 2001, 92-б.

¹⁰⁹ Зуннунов А., Хотамов Н. Адабиёт назариясидан қўлланма.-Тошкент: Ўқитувчи, 1978, 101-б.

¹¹⁰ Хайдаров Ш. Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши. Филол.фан.номз...дис. -Тошкент, 2011.

¹¹¹ Ванников Ю.В. Явление парцелляции в современном русском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –М., 1965.-17с.; Сковородников А.П. О соотношении понятий “парцелляция” и “присоединение”. // Вопросы языкознания, М., 1978. - №1 -С. 118-129; Ванников Ю.В. Синтаксис

“Parsellyatsiya” termini lingvistik lugʻatlarda shunday izohlanadi: “Parsellyatsiya gapning shunday boʻlinishiki, unda ifodaning mazmuni bitta emas, balki ikki va undan ortiq intonatsion-maʼnoviy nutqiy birliklarda anglashiladi. Bunday birliklar biri ikkinchisidan soʻng ketma-ket keladi”.¹¹² Shunga koʻra, ularni asos va parsellyat sifatida ikki qismga ajratib tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Parsellyatsiya hodisasini turli tillar materiallari asosida tadqiq etgan tilshunoslar bu hodisaning til universaliyasiga oid ekanini taʼkidlar ekan, matn, uning boʻlaklanish va tashkillanish usullarini oʻrganishning kuchayib borishi bilan parsellyatsiya muammosi sintaksis tadqiqidagi eng dolzarb masalalardan biriga aylanganligiga eʼtiborni qaratadilar. Ular ayni paytda “parsellyatsiya” termini fransuzcha “boʻlaklamoq, qismlarga ajratmoq, maydalamoq” maʼnosidagi *parceller* soʻzidan olinganligi va matnni boʻlaklash usulini ifodalash uchun qoʻllanishiga urgʻu berib, parsellyatsiyaning ekspressiv sintaksisga oid ekanligini taʼkidlaydilar.¹¹³ Bu oʻrinda shuni ham qayd etish joizki, lugʻatlarda “parsellyatsiya” soʻzining fransuz tilida “dehqon oʻz xoʻjaligini yuritishi uchun yerni kichik qismlarga (parsellalarga) boʻlish” tarzidagi maʼnosi mavjudligi aytiladi.¹¹⁴

Tilshunoslikda bu termin gapning ekspressiv maqsad bilan boʻlaklanishi, gapning taʼkidlanishi nazarda tutilgan muayyan qismining gap tashqarisiga chiqarilishiga nisbatan qoʻllaniladi. Masalan: *Salim Toshkentda oʻqiydi. Institutda* (A.Joʻrayev). Bu gap sintaktik meʼyor boʻyicha *Salim Toshkentda institutda oʻqiydi* shaklida boʻlishi kerak. Bir gap bilan aytish mumkin boʻlgan fikrni ikki gap orqali ifodalashdan kutilgan maqsad nima? Bu haqda badiiy til muammolari bilan shugʻullanib kelayotgan tadqiqotchilar shunday fikr bildiradilar: “Ogʻzaki nutqda, matnda baʼzan muloqot talabiga koʻra yaxlit bir jumlada uzilish sodir boʻladi. Soʻzlovchi tinglovchiga

речи и синтаксические особенности русской речи.- М.: Русский язык. – 1979. С. 95 и след.; **Виноградов А.А.** К вопросу о дифференциации явлений парцелляции и динамического присоединения, // Вопросы языкознания. -М.,1981. - №3. –С. 98-110; **Рыбакова Г.Н.** Парцелляция сложноподчиненного предложения в современном русском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1969, 22 с.; **Турсунов Б.** Парцеллированные придаточные предложения в немецком и узбекском языках: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Л., 1975. -17с.

¹¹² **Ҳожиев А.** Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент:Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2001.–Б.80.

¹¹³ **Александрова О.В.** Проблемы экспрессивного синтаксиса. –М.: Высшая школа, 1984. –С. 63.

¹¹⁴ **Словарь иностранных слов.** – 16-е изд., исправл. –М.: Русский язык, 1988. –С.374.

biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda, mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi. Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda parsellyativ tuzilmalar – matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi."¹¹⁵ Yoki "parsellyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e'tibori bilan ta'sirchan so'z tartibi bo'lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o'rinlashtirish sifatida ro'yobga chiqadi. Gap tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma'lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o'ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funksional-semantik munosabatlar tarkib topadi."¹¹⁶

Yuqorida keltirilgan gapdagi qaysi informatsiya eng muhim hisoblanadi? Salimning *Toshkentda* o'qishimi yoki *institutda* o'qishimi? Bizningcha, har ikkisi ham muhim. So'zlovchi pozitsiyasidagi qahramon nazdida Salimning qaysi shaharda o'qiyotganligidan ko'ra qanday ta'lim maskanida o'qiyotganligini ta'kidlash muhimroq (Agar uning qaysi shaharda o'qishini ta'kidlash zaruriyati bo'lsa, mazkur parsellyat pozitsiyasiga shahar nomi ham chiqarilishi mumkin, ya'ni: *Salim intstitutda o'qiydi. Toshkentda*). Ayniqsa, uning institutda o'qiyotganligini aytish barobarida ichki qoniqish, faxrlanish hissini tuyadi. Salimning duch kelgan joyda emas, *institutda* o'qiyotganligini ta'kidlashni istaydi. Bu istak ayni so'zni gap ichidan ajratib olish orqali qondiriladi. Demak, Salimning *Toshkentda*, institutda o'qishi haqidagi xabar standart shakl orqali, ya'ni *Salim Toshkentda institutda o'qiydi* tarzida deparsellyativ shaklda berilganida, mazkur jumlag qahramon ruhiyatidagi g'ururlanish hissi, emotsional ta'kid singmagan va tabiiy tarzda kitobxon ham buni sezmagan bo'lardi. Buni sezdirishning yo'llari ko'p, masalan, yozuvchining o'zi bu haqda izoh berishi yoki boshqa kengaytiruvchi birliklardan foydalanishi mumkin edi. Biroq muallif ortiqcha izohlarsiz ayni effektga erishishning yo'lini topadi. Ya'ni

¹¹⁵ Ёўлдошев М., Ядгаров Қ. “Бадиий матннинг лисоний таҳлили” фанидан амалий машғулотларни ташкил этиш. –Тошкент: ТДПУ, 2007. –Б.71.

¹¹⁶ Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Zarqalam, 2004. – Б. 88.

buning uchun parsellyatli konstruksiya tarzida ifodalashni eng ma'qul yo'l deb biladi.

Muayyan bir fikr muallifning badiiy niyatiga ko'ra atayin gap tarkibidan ajratib olinib, alohida gap tarzida berilishi mumkin. Bunday vaziyatda ham keyingi konstruksiyalar o'zidan oldin kelgan gapning ifoda mazmuni bilan bir qatorda mantiqiy va poetik ta'kid oladi. Masalan: *Mamadali aka, ...bu taklifimning sizga yoqmasligi aniq. Chunki siz kundalik tushumdan ajralasiz. Biroq shaxsiy manfaatni umumnikidan ustun qo'yish yaxshi emas* (N.Norqobilov, "Quduq" hikoyasi). Ushbu parcha uchta gapdan iborat. Biroq mazkur gaplarda aytilgan fikrlarni odatdagi tartib bilan bir gap doirasida berish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, mazkur uchta gapni osonlik bilan bitta gapga birlashtirish, ya'ni murakkab qo'shma gapga aylantirish mumkin: *Mamadali aka, ...bu taklifimning sizga yoqmasligi aniq, chunki siz kundalik tushumdan ajralasiz, biroq shaxsiy manfaatni umumnikidan ustun qo'yish yaxshi emas*. Agar shunday qilinganida, jonli nutqqa xos ixchamlik, tabiiylik sezilarsiz darajaga tushgan hamda ifoda ta'sirchanligi bu qadar yuqori aks etmagan bo'lar edi.

Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish lozimki, muayyan gap strukturasini biror maqsad bilan o'zgartirish tarzidagi sintaktik-stilistik hodisa dunyo tilshunosligi tarixida juda ancha ilgari anglab yetilgan va turlicha nomlar bilan atalgan. Masalan, mashhur shveysar tilshunosi Sh.Ballining dastlabki nashri bundan rosa bir asr ilgari, ya'ni 1909 yilda chiqqan va keyin o'zgartirishlarsiz qayta nashr qilingan "Fransuz tili stilistikasi" nomli asarida mazkur hodisa "dislokatsiya" termini bilan nomlangan va uning o'ziga xosliklari bayon qilingan.¹¹⁷ Sh.Ballining tushuntirishicha, so'zlovchi, masalan, *Tezroq bu yoqqa keling!* ("*Venez vite!*") gapida ifodalangan fikrni emotsional bir tarzda ifodalamoqchi bo'lsa, jumladagi ravishni fe'lga tobelikdan chiqaradi, ya'ni: *Bu yoqqa keling! Tezroq!* ("*Venez! vite!*"). Buning natijasida bitta jumla sintaktik jihatdan ikkita jumla maqomini oladi, ular alohida-alohida jumlar sifatida ajratilgan holda idrok qilinadi. Hatto ularning o'rnini alamashtirish ham mumkin bo'ladi, ya'ni: *Tezroq! Bu yoqqa keling!* ("*Vite! venez!*"). Sh.Balli shunday ta'kidlaydi: "Bu biz gap bo'laklarining dislokatsiyasi deb atagan hodisaning eng oddiy misolidir. Ehtimol, bu hodisa so'zlashuv

¹¹⁷ Балли Ш. Французская стилистика. –М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. –С.355 – 357.

tili sintaksisining eng xarakterli xususiyatlaridan biri (kamida fransuz tilida) sifatida qaralishi mumkin.” Ayni paytda atoqli olim dislokatsiya natijasida jumlaning tarkibiy unsurlari bir-biridan ajratilar va ajratilgan bu unsurlar ekspressiv urg‘uli “embrional” gaplarga aylanar ekan, tinglovchi butun mazmunni birdaniga emas, balki alohida-alohida qismlar, “porsiyalar” shaklida idrok etish imkoniyatiga ega bo‘lishini, shuningdek, dislokatsiya gap bo‘laklarining odatdagi mantiqiy tartibining o‘ziga xos tarzda buzilishi bo‘lganligi uchun ham tinglovchi diqqatini tez jalb qilishi va o‘zida ushlab turishi bilan ham stilistik qimmatga molik ekanligini aytadi. Ko‘rinib turganiday, Sh.Balli tomonidan “dislokatsiya” termini bilan ifodalangan hodisa muayyan gap tarkibidagi bo‘laklarni u yoki bu stilistik maqsad bilan qayta joylashtirishdan iborat (zotan, *dislokatsiya* so‘zining ma’nosi “joylashtirish, qayta joylashtirish” demakdir ¹¹⁸), bunda gap bo‘laklari yoki gap qismlari qayta joylashtirilar ekan, gapdan tashqariga chiqarilayotgan qism gapdan keyin ham, oldin ham qo‘yilaverishi mumkin. Aytish mumkinki, dislokatsiya parsellyatsiya hodisasini ham o‘z ichiga oladi, lekin parsellyatsiyaga qaraganda kengroq hodisa, chunki dislokatsiya gapdagi muayyan qismning gapdan oldinga chiqarilishini ham nazarda tutadi.

Fransuz tili stilistikasini tavsif etar ekan, K.A.Dolinin Sh.Ballining dislokatsiya haqidagi fikrlarini rivojlantiradi, emotsional sintaksis hodisasi bo‘lmish dislokatsiyaning turli ko‘rinishlarini tahlil qiladi va parsellyatsiyalangan konstruksiyalar ham ayni shu dislokatsiya hodisasining mahsuli ekanligini, dislokatsiyaning bir ko‘rinishi ekanligini aytadi.¹¹⁹

Gap sintaktik strukturasi bunday nutqiy bo‘laklanishi E.V.Guliga, A.A.Andriyevskaya, V.G.Admoni kabi ayrim tadqiqotchilar tomonidan “separatizatsiya” termini bilan nomlanib o‘rganilgan, bu hodisaning badiiy nutqdagi o‘rniga alohida urg‘u berilgan.¹²⁰ *Separatizatsiya (separatsiya)* so‘zining “ajratish, tarkibiy qismlarga bo‘lish” ma’nosidan¹²¹ kelib chiqilsa, mazkur termin ayni

¹¹⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. 1-жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. –Б.627.

¹¹⁹ Долинин К.А. Стилистика французского языка. –Л.: Просвещение, 1978. –С. 256.

¹²⁰ Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. –М.: Русский язык, 1979. –С. 92-94.

¹²¹ Словарь иностранных слов... –С. 460.

hodisaning mohiyatini ifodalay olishini ta'kidlash mumkin. Ammo aytish joizki, bu tilshunoslarning ba'zilari, masalan, nemis tili sintaksisining taniqli tadqiqotchisi V.G.Admoni "separatlashtirilgan konstruksiyalar"ni ilova konstruksiyalar bilan bir xil hodisa sifatida talqin qiladi. U bunday konstruksiyalarning mohiyati elementar gapga xos bo'lgan sintaktik aloqalarning uzilishi, buzilishidan iboratligini aytadi.¹²² Hamonki, "separatizatsiya"ning mohiyati gapga xos bo'lgan sintaktik aloqalarning buzilishidan iborat ekan, uni ilova konstruksiyalar bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Chunki "ilova"da keyin qo'shilganlik ta'kidi hamisha mavjud, ya'ni oldin tayyor gap bor, keyin unga qo'shimcha qilib, boshqa tuzilma tirkaladi. Separatizatsiyada esa mohiyatan muayyan sintaktik tuzilmaning mavjudligi, ayni shu tuzilmaning o'zini qismlarga ajratish nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganda, separatizatsiya butunni qismlarga ajratish, ilova esa muayyan butunga boshqa qismni qo'shishdan iborat hodisalardir. Ana shu ma'noda parsellyatsiya separatizatsiyaning bir turi sanaladi.

Gapning nutqiy bo'laklanishi nemis tilining E.I.Shendels, E.Rizel kabi yana boshqa tadqiqotchilari tomonidan "izolyasiya" termini ostida ham o'rganilgan. Bunda, albatta, muayyan gapdan ma'lum bir qismni ajratib alohidalashga urg'u berilgan. Shubhasizki, bunday alohidalash parsellyatsiyaning mohiyatiga ham xosdir.

Gapni nutqda muayyan qismlarga – segmentlarga ajratish hodisasi tilshunoslikda "segmentatsiya" nomi bilan ham yuritiladi. Sh.Ballidan boshlangan segmentatsiya nazariyasi¹²³ turli tilshunoslar tomonidan rivojlantirildi, bu hodisaning matnni ekspressiv bo'laklash, ekspressiv konstruksiyalarni shakllantirish va shu asosda tegishli birliklarning mantiqiy va poetik aktuallashtirish uchun juda katta imkoniyatlar manbai ekanligi turli tillar materiallarida tahlil etildi.¹²⁴ Tabiiyki, segmentatsiya deyiladigan bu nutqiy hodisa turli-tuman kommunikatsiya jarayonlarida so'zlovchining u yoki bu estetik maqsadiga uyg'un holatda xilma-xil ko'rinishlarga ega bo'ladi,¹²⁵

¹²² Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. –Л.: Наука, 1973. –С.354-355.

¹²³ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. –М., 1955. –С. 75.

¹²⁴ Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. –М.: Высшая школа, 1990. – С. 87-92.

¹²⁵ Рогожникова Р.П. О соотносительных конструкциях простого и сложного предложения, построенных по принципу сегментации // Мысли о современном русском языке. –М.: Просвещение, 1969.-С.118 – 125; Долинина К.А. Стилистика французского языка. –Л.: Просвещение, 1978. –С. 191-195.

albatta, parsellyatsiyani ham segmentatsiyaning ana shunday ko‘rinishlaridan biri deb qarash mumkin.

Rus tilshunosi N.Y.Shvedova gapning yuqoridagi kabi nutqiy bo‘laklanishi hodisasini “sintagmalar aktualizatsiyasi” deb nomlaydi. Uningcha, sintagmalarni ta’kidli pozitsiyaga chiqarish, ya’ni muayyan sintagmalarni gapning yo boshiga, yoki oxiriga chiqarish yo‘li bilan sintagmalar aktualizatsiyasi voqe bo‘ladi.¹²⁶ U shunday yozadi: “Eng ta’sirchan usul sintagmani alohida gaplarni ajratishga xizmat qiladigan pauza bilan ajratib, gap oxiriga chiqarishdir. Bunday ajratib olish ayni sintagmaga nisbiy mustaqil ma’no beradi. Bu hodisa ... nutqni ekspressiv maqsadda bo‘laklashning eng keng tarqalgan usullaridan biriga aylangan.” Bu ta’sirchan usul esa, albatta, parsellyatsiyaning o‘zidir. Yanada aniqroq aytiladigan bo‘lsa, parsellyatsiya sintaktik hodisaning o‘zini ifodalaydi, “sintagmalar aktualizatsiyasi” esa ayni hodisa natijasida voqelanadigan poetik-stilistik oqibatni ta’kidlaydi. Shuning uchun ham mazkur sintaktik hodisani ifodalash uchun N.Y.Shvedova tomonidan qo‘llangan “sintagmalar aktualizatsiyasi” terminini har jihatdan muvaffaqiyatli deyish qiyin.

Parsellyatsiya yagona sintaktik strukturaning – muayyan gapning bir necha kommunikativ mustaqil birliklar, ya’ni jumlar tarzida nutqiy tasavvur qilish usuli sifatida nutq universalilaridan biri ekanligi – deyarli barcha tillarga xosligi tilshunoslar tomonidan, yuqorida aytib o‘tilganidek, ko‘p bor ta’kidlangan.¹²⁷ Shubhasiz, bu hodisa qanchalik universaliya xarakteriga ega bo‘lmasin, uning nutqda voqelanish mexanizmlari xilma-xil bo‘lib, har bir tilda o‘ziga xos xususiyatlarga egadir.

I.Toshaliyev zikr qilingan o‘quv qo‘llanmasining uchinchi qismida parsellyativ tuzilmalarning ikki turi haqida atroflicha ma’lumot bergan: “Parsellyatlarning sintaktik-sintagmatik va asosiy gapga bog‘langanlik darajasiga qarab ikki turini farqlash mumkin. Birinchisi asosiy gapga mazmun va shakl jihatdan uzviy bog‘liq bo‘lgan parsellyatlardan iborat bo‘lib, ularni asosiy gapning tarkibiy qismi sifatida osonlik bilan qayta tiklash mumkin. Ikkinchi turga esa

¹²⁶ Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском языке. –М.: Посвещение, 1966. –С. 144.

¹²⁷ Алексеев И.В. Парцелляция как грамматическая структура речи (на материале произведений английского языка): Автореф. дисс....канд. филол. наук. –М., 2006. –С.10; Ступкина М.О. Парцелляция в современном болгарском языке (на материале художественной прозы). Дис. ...канд. филол. наук. –Санкт-Петербург, 2008. –С. 10-11.

bunday xususiyatga ega bo'lmagan nisbatan mustaqil parsellyatlar kiradi. Birinchi turga mansub parsellyatlar, odatda, yo'l-yo'lakay qo'shimcha sintagma sifatida yordamchi izoh, tafsilot sifatida yuzaga keladi. Ikkinchi turdagi parsellyatlar predikativ asosni kengaytirish, fikrni rivojlantirish, ikkinchi yo'nalishdagi axborotni (ba'zan tagmatni) bayon qilish vazifasini o'taydi." Bu izohlardan ko'rinadiki, olim ilovalarni ham parsellyatsiyaning o'ziga xos bir ko'rinishi sifatida talqin qilgan.

Badiiy matnning tuzilish e'tibori bilan nihoyatda murakkab hodisa ekanligi mutaxassislar tomonidan ko'p ta'kidlangan: "Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko'ra erkin jamlay oladigan, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik zavq berish, ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi."¹²⁸

Muallifning voqelikka nisbatan subyektiv munosabatini ifodalashda, qahramon qiyofasi, ruhiyati va harakat tarzini batafsil tasvirlashda, muayyan bir xabarning tegishli jihatlarini mantiqiy va poetik ta'kidli ifodalashda, qahramonlarning faoliyat o'rni va tabiat manzarasini atroflicha tasvirlashda, jonli og'zaki nutqqa xos xususiyatlarni tugal ifodalashda bunday konstruksiyalardan keng foydalaniladi. Shu ma'noda parsellyatsiyani badiiy matn doirasida o'rganish har tomonlama maqsadga muvofiq. "Chunki parsellyat mohiyati jihatidan gapning emas, balki bog'li nutqning (katta kontekstning) alohida halqasi sifatida namoyon bo'ladi – maxsus tuzilmaviy mazmunning qismi hisoblanadi. Demak, pratsellyasiya gapning, matnning muayyan nutq jarayonidagi funksional bo'linishi, kommunikativ ahamiyatini aks ettiradi. Matnning semantik-sintaktik va ritmo-melodik qurilishini belgilashda, o'zgartirishda ishtirok etadi."

Mahoratli yozuvchilar o'z asarlarida parsellyativ tuzilmalardan alohida, aniq maqsadlar bilan foydalanadilar. Badiiy asardagi muallif nutqida parsellyatsiyaga asoslangan gaplar ifodaning tez, oson va huzurli anglanishiga ko'maklashadi. Shukur Holmirzayevning "Tabassum" hikoyasi Jalil akaning og'ir dardga yo'liqishi tasviri bilan boshlanadi: *Jalil aka deraza tagida yotardi. To'shakda. Bolishi*

¹²⁸ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. –Б.88.

baland. Unga suyanib, boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi. O'zi obod qilgan bog' u.

Mazkur parcha beshta gapdan tashkil topgandek ko'ringani bilan, aslida, ikkita gapning qayta tarkiblangan shaklidir. Ya'ni: *Jalil aka deraza tagida, baland bolishli to'shakda yotibdi. Bolishga suyanib, boshini ko'tarsa, o'zi obod qilgan bog'ni ko'radi.* Yaxlit gapning nima sababdan "bo'laklangan"ligi haqida mulohaza yuritish orqali muallif maqsadining mohiyatiga etish mumkin. Hikoyaning birinchi jumlasini o'qigandayoq, bexosdan etni junjiktirguvchi qandaydir noxush kayfiyat uyg'onadi. Nega aynan "deraza tagida yotibdi" degan savolga javob izlashga shoshilamiz. Birinchi gap tarkibidan uzib olingan *To'shakda* parsellyati o'sha tushkunlikni yanada quyuqlashtiradi. *To'shak* so'zining mazmunida kasallikka ishora ma'nosi ham yo'q emas. Bu ma'noni reallashishida "to'shakka mixlanib qolmoq", "ko'rpa-to'shak qilib yotib olmoq" kabi iboralarning mavjudligi sabab bo'lgan, desak yanglishmaymiz. Demak, Jalil aka betob! Dastlabki xulosamizni uchinchi parsellyat ham asoslaydi. *Bolishi baland!* Nega bolishning balandligi alohida gap shaklida berilgan? Aslida, bu gap ham avvalgi gaplar mohiyatini teranlashtirishga, ifoda ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qilgan. *Zero baland bolish* birikmasi qaysidir ma'noda bir joyda yotaverib, ko'p aziyat chekkan bemor holatini ham ifodalaydi. To'rtinchi gap tarkibidagi *unga* olmoshi va *suyanib* so'z shakli o'zidan oldingi va keyingi gaplarni mazmunan zich bog'lanishini ta'minlaydi. YA'ni bolishga suyanib boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi. U shunchaki bog' emas, balki o'zi obod qilgan bog'. Oxirgi gapning parsellyat sifatida ajratilishi ham ana shu ma'noni ta'kidlaydi.¹²⁹

Badiiy matnda qahramonlar nutqini xoslashtirishda, bu nutqning tabiiyligini ta'minlashda ham parsellyativ konstruksiyalarga murojaat qilinadi. Aslida parsellyatsiya og'zaki nutqning "fotografik" ifodasi uchun favqulodda mos konstruksiya hisoblanadi. Chunki parsellyatsiyaning yuzaga kelishi mohiyatan og'zaki so'zlashuv nutqi bilan bog'liqdir. Aksar tadqiqotchilar bu holatga alohida urg'u beradilar. Masalan, G.N.Akimova shunday yozadi: "Ekspressiv yozma konstruksiyalarning ko'pchiligida og'zaki nutqning kuchsiz unsuri bo'lmish so'zlashuv substrati mavjud deb hisoblaymiz...

¹²⁹ Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. —Тошкент: Фан, 2007. —Б.41.

Parsellyatsiyalangan konstruksiyalarning substrati, aniqki, so‘zlashuvdagi ilova konstruksiyalardir.” Ma’lumki, so‘zlashuv nutqi sintaksisi o‘zining ancha “erkin”ligi bilan xarakterlanadi, unda fikr bayonidagi erkinlik jumlani bo‘laklash, uzib qo‘yish yoki muayyan qismlarni qo‘shish kabi xilma-xil sintaktik transformatsiyalarning voqelanishiga imkoniyat yaratadi.¹³⁰ Bunday sintaktik konstruksiyalar, tabiiyki, muallifning turli poetik, stilistik niyatlarini ifodalash, mantiqiy ta’kidlash, ekspressiyani kuchaytirishga xizmat qiladi. Ayni paytda jonli so‘zlashuvday tirik jarayon tasavvurini ham tug‘diradiki, bu badiiy matnning estetik ta’sirchanligi uchun juda ham muhimdir. Masalan: *Uylantirmoqchimisiz? Uylantiring! Mana, men tayyorman! Munirani olib bering. Haydar amakimning qizini. Qo‘lingizdan kelsa!* (E.A’zam, “Javob” qissasi). Bu parchada *Munirani olib bering. Haydar amakimning qizini. Qo‘lingizdan kelsa!* tarzidagi uchta jumla bir parsellyativ konstruksiyani tashkil etgan. Odatda, parsellyatni asosiy gap tarkibiga (gap strukturasidan “uzib” olingani bois) osongina qayta kiritish, ya’ni deparsellyatsiyalash mumkin bo‘ladi. Mazkur parsellyativ konstruksiyaning deparsellyativ shakli *Qo‘lingizdan kelsa, Haydar amakimning qizi Munirani olib bering* tarzidagi bitta qo‘shma gapdir. Ammo bu qo‘shma gapda fikr oqimidagi muayyan qismlarning alohida ta’kidlanishi, ekspressiv-emfatik urg‘u olishi mavjud emas. Ayni paytda jonli so‘zlashuvga xos “erkin” sintaktik-kommunikativ struktura ham ko‘zga tashlanmaydi. Parsellyatsiya natijasida ayni shu bir qo‘shma gap uchta alohida-alohida kommunikativ birlik – jumla maqomini olgan. Asosiy gapdan tashqariga, ya’ni emfatik pozitsiyaga chiqarilishi oqibatida *Haydar amakimning qizini* shaklidagi to‘ldiruvchi va *Qo‘lingizdan kelsa* shaklidagi gap kuchli mantiqiy-ekspressiv ta’kid olgan, poetik aktuallik kasb etgan. Tabiiyki, og‘zaki nutqda qat’iy, “bir chiziqli”, standart konstruksiyalarga nisbatan kam murojaat qilinadi. Og‘zaki nutq kutilmaganlik, nostandartlik xususiyatlariga egaligi bilan diqqatga molikdir. Mazkur parsellyativ konstruksiya keltirilgan parchada ana shunday og‘zaki nutq tasavvurining yuzaga kelishiga ham to‘la imkoniyat yaratgan. Aytish joizki, badiiy matnda yozuvchi ayni og‘zaki nutq tasavvurini tug‘dirish uchun ancha mehnat qiladi, ya’ni og‘zaki nutqdagi tayyorgarliksiz, spontan jumlani yaratish uchun

¹³⁰ Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис. –М.: Наука, 1976. –С. 264.

yozuvchi jiddiy tayyorgarlik qiladi, o‘ylanadi, og‘zaki nutqdagi eng maqbul modelni tanlaydi va unga ishlov beradi.¹³¹

Bu o‘rinda shuni ham alohida ta’kidlab o‘tmoq joizki, shu birgina misol tahlilidan ham ko‘rinib turganiday, parsellyatsiya stilistik, umuman, poetik polifunksionallik xarakteriga ham ega. Boshqacha qilib aytganda, parsellyatsiya, bir tomondan, emfatik ta’kid, nisbiy kommunikativ mustaqillik, shu asosda xilma-xil emotsional holatlarning, quyuq va rang-barang ekspressiyalarning ifodalanishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, badiiy matn tiliga, xususan, personajlar nutqiga jonli so‘zlashuv ottenkalarini, tirik nutq bo‘yog‘ini berishga ham ko‘maklashadi.

Umuman, har qanday “so‘z yoki boshqa birlikning badiiy matndagi poetik, estetik qimmatini baholash uchun matndan uzib olingan kichik bir parcha etarli emasligi yanada oydin bo‘ladi.”¹³² Shuning uchun parsellyativ konstruksiyalar mohiyatini ochishda ham badiiy matnni yaxlit estetik butunlik sifatida idrok etish maqsadga muvofiqdir. Ma’lum bir asardan olingan misol tahlili jarayonida ham ayni fragmentning asar butuniga aloqadorligi nazarda tutilmog‘i lozim. Chunki nega aynan shu tarzda konstruksiya tanlangani bir gap doirasida aniq anglashilmaydi. Buning uchun misolni, albatta, kattaroq kontekst bilan aloqalantirilgan holda idrok etish lozim bo‘ladi.

Badiiy matnning lisoniy to‘qimasi ko‘zdan kechirilsa, parsellyativ konstruksiyalarning alohida estetik maqsadlar ifodasi uchun qo‘llanishi o‘ziga xos qonuniyat darajasiga ko‘tarilganligiga guvoh bo‘lish mumkin. Parsellyatsiyada adabiy me’yor talablariga muvofiq shakllangan gap muayyan estetik maqsadlar asosida qayta tartiblanadi. Bu tarzda “qayta tartiblash” faqatgina badiiy asar matni uchun xos hodisadir. Chunki badiiy asardagi har qanday nutq ko‘rinishi bevosita muallifning badiiy-estetik g‘oyasiga muvofiq shakllantiriladi. Masalan: *Ochil buvaga u doim tirikday, qadrdon suhbatdoshday tuyuladi. Dono suhbatdosh. Yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan.* (A. Muxtor, “Chinor”) Parchadagi birinchi gap, aslida, keyingi gaplarni o‘z ichiga olgan holda kengayishi mumkin. Ya’ni: *Ochil buvaga u doim tirikday, yoshi allaqachon mingdan oshib*

¹³¹ Винокур Т.Г. К вопросу о норме в художественной речи // Синтаксис и норма. –М.: Наука, 1974. –С. 278.

¹³² Ёўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. –Тошкент: Фан, 2008.–Б.101-102.

ketgan, dono, qadrdon suhbatdoshday tuyuladi. Yozuvchi bu tarzda ifodaning ta'sir kuchi zaifligini yaxshi bilganligi bois mazkur monologik nutqni "parchalashni" ma'qul ko'radi. "Parchalangan" va "qayta tartiblangan" nutq ko'rinishida Ochil buvaning ming yillik chinor daraxti qarshisidagi ruhiy holati mohirona tasvirlangan. Ikkinchi va uchinchi gap shaklida kelgan parsellyat chinorning shunchaki bir daraxt emas (*doim tirik, yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan, dono va qadrdon suhbatdosh*)ligiga, qahramon uchun nihoyatda ardoqli ekanligiga kitobxonni ishontiradi. Ko'rinib turganidek, parsellyat gap birinchi gap tarkibidagi qaysidir bo'lak mazmunini kengaytirish maqsadida qo'llanilmoqda.

Quyidagi misolda ham shunga o'xshash holatni kuzatish mumkin: *Botayotgan quyosh nurida uzoqdan bir nima oltinday charaqladi. Bu haykal edi. Bronzadan byust.* (A. Muxtor, "Chinor") Asosiy gap tarkibida ishlatilgan "*bir nima*"ning "nima, qanday narsa ekanligi" parsellyat gap shaklida ta'kidlanmoqda.

Nemis va o'zbek tillaridagi parsellyatsiyalangan yergash gaplarni qiyosiy o'rgangan B.Tursunov yergash gaplar parsellyatsiyasining yuzaga kelishidagi mazmuniy-grammatik omillarni to'rt guruhga bo'lib tadqiq etgan: 1.Sabab-izoh mazmunli parsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *chunki, negaki, shuning uchun, shu tufayli, shu sababli* kabi vositalar yordamida shakllanadi. 2.Shart mazmunli parsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *agar, bordi-yu* vositalari bilan shakllanadi. 3.O'xshatish mazmunini ifodalovchi parsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *go'yo, go'yoki, xuddi* o'xshatish vositalari bilan shakllanadi. 4.Maqsad mazmunini ifodalovchi parsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *toki* vositasi bilan shakllanadi.¹³³ Shuningdek, ishda turli yordamchi so'zlarsiz ham shakllanishi mumkin bo'lgan parsellyativ qurilmalar haqida nazariy ma'lumot berilgan. Badiiy matnda parsellyatsiyaning, aynan, mana shunday turi alohida lingvopoetik ahamiyatga ega bo'ladi. Ammo mazkur ishda bunday qurilmalarning badiiy nutqdagi realizatsiyasi haqida fikr yuritilmagan. Tabiiyki, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi bu emas, balki parsellyativ qurilmalarning sintaktik va semantik mohiyatini ikki noqarindosh tilda qiyosiy o'rganishdan iborat bo'lgan.

¹³³ Турсунов Б. Парцеллированные придаточные предложения в немецком и узбекском языках: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Л., 1975. –С.14-15.

Parsellyatsiyani sof struktur sintaksis nuqtayi nazaridan o'rganib bo'lmaydi, bunday qilinganda, maqsad mavhum bo'lib qoladi. Chunki aksariyat tilshunoslar haqli ravishda ta'kidlaganlariday, parsellyatsiyaning mohiyati muayyan sintaktik strukturani muayyan maqsad bilan nutqda kommunikativ qayta bo'laklash, sintaktik strukturadagi muayyan qismni gapning oxiriga alohida jumla maqomida chiqarishdan iborat. Bu borada V.A.Beloshapkovaning gapni til birligi, jumlaning nutq birligi sifatida talqin qilgan holda bildirgan quyidagi fikrlari diqqatga sazovor: "Gap va jumlaning chegaralari bir-biriga to'g'ri kelmasligi mumkin. Bitta grammatik struktura bir necha alohida xabarlarga bo'laklanishi mumkin. Bu hodisa "parsellyatsiya" deb nomlanadi. U badiiy adabiyotda juda keng kuzatiladi."¹³⁴

Shuning uchun ham parsellyatsiya hodisasining kommunikativ va ekspressiv sintaksisga daxldorligi ayni muammoni o'rgangan deyarli barcha tilshunoslar tomonidan qayd etilgan. Bundan kelib chiqilsa, parsellyativ konstruksiyalar shaklidagi birliklarda sintaktik struktura bilan kommunikativ (ekspressiv) struktura o'rtasida muayyan nomutanosiblik yuzaga chiqishini tasavvur etish mumkin. G.I.Skepskaya parsellyatsiyalangan frazalarning yuzaga kelishini fransuz tilshunosi G.Giyom aniqlagan qonun asosida tushuntirish mumkin ekanligini aytadi. Bu qonunga ko'ra, sintaktik birlikning grammatik shakllanganlik darajasi uning ekspressivlik darajasiga teskari proporsionaldir. G.I.Skepskaya shunday yozadi: "Bu qonun **"grammatik ifoda + ekspressivlik = birlik"** formulasi orqali tasavvur qilinishi mumkin. Agar bu formulada ekspressivlik nolga intilsa, unga muvofiq grammatik shakllanganlik o'zining to'liq ifodasini topadi. Aks holatda esa, ya'ni ekspressivlik kuchaysa, grammatik tuzilish nolga yaqinlashadi."¹³⁵ Bu qonunda konstruktiv va kommunikativ (ekspressiv) sintaksislar o'rtasidagi mazkur nomutanosiblik juda ham yaqqol ifodalangan.

Parsellyatsiya natijasida mohiyatan bir sintaktik gap ikki kommunikativ jumlagacha aylanadi, bir sodda sintaktik shaklda ifodalanadigan fikr ikki kommunikativ shaklda ifodalanadi. Mazkur nomutanosiblikning zahirida til vositalarining ortiqchaligi tamoyili

¹³⁴ Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. –М.: Высшая школа, 1977. –С. 157.

¹³⁵ Скепская Г.И. Введение в синтагматику. –М.: Высшая школа, 1979. –С. 104.

yotadi, chunki prof. N.Mahmudov ta'kidlaganidek, bunday holatlarda "ortiqchalik prinsipining mohiyatiga ko'ra sodda mazmun murakkab forma orqali ifodalangan. Albatta, bu holat mantiqiy ravishda gapda semantik-sintaktik asimmetriyani yuzaga keltiradi".¹³⁶

Kommunikativ vazifa va jumla tuzilishi muammosini nemis tili materiallari asosida tadqiq etgan A.A.Margaryan gap va matnga kommunikativ sintaksis nutqtayi nazaridan yondashishning favqulodda muhim ekanligini aytar ekan, bunday yondashuvda kommunikatsiya jarayonida faol qo'llanadigan juda katta miqdordagi "nostandart" konstruksiyalar tadqiqotchi e'tiboridan chetda qolmasligini, tadqiqotchining "kuzatuv maydoni kengayishi"ni ta'kidlaydi.¹³⁷

Bu o'rinda yana bir jihatni aytib o'tish maqsadga muvofiq. Parsellyatsiya og'zaki nutq hodisasimi yoki u yozma nutqqa tegishlimi tarzidagi savolning javobi borasida ham tilshunoslikda muayyan munozara mavjud. Ammo juda ko'p tadqiqotchilar parsellyatsiyaning substrati og'zaki nutq bo'lsa-da, uning yozma nutqqa oid ekanligini takror va takror ta'kidlab ko'rsatadilar.¹³⁸ Ba'zi tadqiqotchilar "tipik ekspressiv strukturalar bo'lmish parsellyatsiyalangan konstruksiyalarning asosiy ko'rsatkichi nuqta" ekanligiga alohida urg'u beradilar, tegishli faktik misol keltirib, "...bu o'rinda nuqta gap oxirining emas, balki qo'shimcha stilistik, ta'kidli, mazmuniy vazifalarni bajaruvchi parsellyatsiyaning bo'linish joyining ko'rsatkichidir" degan fikrni ilgari suradilar. Keyingi yillardagi tadqiqotchilar parsellyat va asos qism o'rtasida final tinish belgilari, ya'ni nuqta, ko'p nuqta, so'roq, undov belgilari qo'yilishini alohida ta'kidlaydilar¹³⁹, bu fikrga to'la qo'shilish mumkin. Ammo ayni paytda parsellyat asosiy qismdan tire bilan ham ajratilishi mumkinligini ta'kidlamoq ham joiz.

¹³⁶ **Махмудов Н.М.** Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. –Б.13.

¹³⁷ **Маргарян А.А.** Коммуникативная функция и структура высказывания. –Ташкент: Фан, 1988. –С. 6, 31.

¹³⁸ **Сиротинина О.Б.** Современная разговорная речь и ее особенности. – М.: Просвещение, 1974. –С. 95; **Левин В.Д.** Литературный язык и художественное повествование // Вопросы современной русской литературы. –М.: Наука, 1971. –С. 67.

¹³⁹ **Зелепукин Р.О.** Парцелляция в художественной прозе В.Токаревой: структура, семантика, текстообразующие функции. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –М., 2007.–С.7; **Ступкина М.О.** Парцелляция в современном болгарском языке (на материале художественной прозы): Дисс. ...канд. филол. наук. –Санкт-Петербург, 2008. –С. 17, 28, 43.

Parsellyatsiyaning yondosh hodisalardan farqi

Parsellyatsiya va ilova konstruksiyalar bir qator o'xshashliklarga ega bo'lsa-da (xususan, har ikkisi ham asosiy gapdan keyin joylashadi, asosiy gapdan intonatsion ajratiladi va h.k.), ularni alohida-alohida hodisalar sifatida baholashga asos bo'ladigan jiddiy farqlar mavjud: 1) parsellyativ konstruksiyalarda parsellyat hamisha alohida kommunikativ birlik maqomida bo'ladi, ilovali konstruksiyalarda esa ilovaning kommunikativ birlik maqomida bo'lishi shart emas, shuning uchun ham parsellyat asosiy gapdan hamma vaqt final tinish belgilari bilan ajratiladi, ilova esa asosiy gapdan final va nofinal tinish belgilari bilan ajratilaveradi; 2) parsellyatsiya gapning funksional tomoniga, dinamik strukturasiga xos hodisa, ilova esa gapning statik strukturasiga xos hodisadir; 3) parsellyativ konstruksiyani leksik-grammatik tarkibni o'zgartirmagan holda deparsellyatsiyalash mumkin, ilova esa asosiy gap ichiga konstruksiyaning leksik-grammatik tarkibini o'zgartirmagan holda kira olmaydi; 4) parsellyatsiyada mavjud ma'lumotning muhim qismi ajratiladi, ilovada esa qo'shimcha ma'lumot ifodasi ilova qilinadi; 5) parsellyatsiyalangan va ilovali konstruksiyalardagi sintaktik jarayonlarning yo'nalishi bir-biriga teskari: parsellyatsiyadagi sintaktik jarayon harakati bazaviy gapdan o'ngga yo'nalgan, ilovali konstruksiyalarda esa sintaktik jarayon harakati bazaviy gap tomon, ya'ni chapga yo'nalgan - markazga intilgan bo'ladi.

Segmentatsiya ham, parsellyatsiya ham ekspressiv sintaksisdagi o'ziga xos usul bo'lib, bir qator o'xshashliklarga (har ikki hodisaning ham mohiyati yaxlit sintaktik butunlikni bo'laklab, ikki yoki undan ortiq kommunikativ birlikka ajratishdan iborat; parsellyativ konstruksiya deparsellyatsiyalana bilgani kabi segmentlangan konstruksiya ham desegmentatsiyalana oladi) ega, ammo ularni alohida-alohida hodisalar sifatida baholashga imkon beradigan farqlar mavjud: 1) segmentatsiya ta'kidlanmoqchi bo'lgan bo'lak (qism)ni asosiy gapning oldiga alohida kommunikativ birlik sifatida chiqarish, parsellyatsiya esa ta'kidlanmoqchi bo'lgan bo'lak (qism)ni alohida kommunikativ birlik maqomida gapning oxiriga chiqarishdir; 2) segmentatsiya natijasida ajratilgan qism o'zbek tilida asosiy hollarda

atov gap maqomida bo‘ladi, parsellyatsiya natijasida ajratilgan qism esa turli kommunikativ-sintaktik strukturali jumla bo‘lishi mumkin.

Parsellyatsiya va parantezalar o‘rtasida ayrim o‘xshashliklar mavjud bo‘lsa-da, ularning shakllanish tamoyillari tamoman farqlidir, ya’ni parsellyatsiyada mavjud gap ikki kommunikativ birlikka ajratiladi, biri gapdan tashqariga – gapning oxiriga chiqariladi, parantezada esa mavjud gap tarkibiga boshqa gap yoki nokommunikativ birlik kiritiladi. Parsellyat hamisha kommunikativ birlik bo‘lgani holda parantezaning hamisha ham kommunikativ birlik bo‘lishi shart emas.

Parsellyat kommunikativ birlik, ajratilgan bo‘lak esa mustaqil kommunikativ birlik emas. Ayni paytda ajratish gap strukturasining ichida, undan tashqariga chiqmaydi, parsellyatsiya esa mohiyatan gapdan tashqariga chiqadi, ya’ni ajratilgan qism bazaviy gapdan tashqariga – gapning oxiriga chiqadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Parsellyatsiya nima?
2. Parsellyatsiyaning dunyo tilshunosligida o‘rganilishi haqida ma’lumot bering.
3. Parsellyatsiya va ilova konstruksiyalar o‘rtasidagi farqni izohlang.
4. Parsellyatsiya va segmentatsiya o‘rtasidagi farqni izohlang.
5. Parsellyatsiya va parantezalar o‘rtasidagi farqni izohlang.
6. Parsellyatsiya va ajratilgan bo‘lak o‘rtasidagi farqni izohlang.

MATN VA UNING LINGVISTIK TAHLILI. BADIY MATNNING FONETIK-FONOLOGIK XUSUSIYATLARI

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e’tiborni qaratish zarur. She’riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she’rda o‘ziga xos jozibador ohang bo‘ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo‘llash natijasida erishiladi. She’riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar

takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho‘zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so‘zlarni noto‘g‘ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta‘minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo‘llash bilan bog‘liq qonuniyatlarni yozuvda «aynan» ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon muvofiqligiga **fonografik vositalar** yordamida erishish mumkin. Aflotun va Arastu yashagan zamonlardayoq so‘zning talaffuz tarzi va uni aynan yozuvga ko‘chirish muammosi mutafakkirlar e‘tiborini o‘ziga jalb qilgan edi. Hatto bu notiqlik san‘ati bilan bog‘liq bo‘lmagan ravishda, so‘zning, so‘zdagi harflarning talaffuzi bilan bog‘liq ohanglar garmoniyasi buyuk faylasuflarga ilhom manbai bo‘lgan edi. Ular so‘z tarkibiga singib o‘ziga xos ma‘no va ohang kasb etib ulgurmagan tovushlarga ham o‘zgacha mazmun berishga intilishgan edi. Masalan, «r» – tezlikning, shiddatning ramzi, «l» - viqorning, silliqlikning, yaltiroqlikning ifodachisi, «i» - torning, «a» - kattaning, «e» - abadiyatning belgisi sifatida talqin qilingan. Keyinroq tovushlar tabiati bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar «u», «d», «r» tovushlari dahshatni yodga solishi, «i» xursandchilikning, «m», «n», «l» tovushlari nazokatning sirli ramzlari ekanligi haqidagi mulohazalarini bayon qilishgan.¹⁴⁰

Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o‘ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo‘lish, xafa bo‘lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so‘roq, ta‘kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo‘llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usuli – **fonografik vositalardan** foydalanadilar. Masalan:

1.Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho‘zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho‘zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me‘yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta‘kidlanadi.¹⁴¹ Masalan, **belgining kuchsizligi:** Ortiq jizzaki ko‘rinmaslik uchun bos-i-iq tovush bilan dedi... (P.Qodirov). **Belgining ortiqligi:** Uzo-oq yo‘l,

¹⁴⁰ Кухаренко В.А. Интерпретация текста. –М.: Просвещение, 1988.

¹⁴¹ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. -Т.: Фан, 1983.

ahyo-onda bir keladi, qato-or imoratlar, o'yla-ab tursam, o'g'lim, dunyoni ishi qiziq.(A.Muxtor) «Sharq» sahnasi bilan «Turon»ning to'rtta karnayi: g'o-o-o-o-ot, g'o-o-otu-u-u g'o-o-o-ot! G'ort-g'ort-g'ort! Ha, tovushing o'chkur, ha, egasiz qolg'ur!! (A.Qodiriy)

- Qadrlasangiz, qani, siz ham bir duo bering,-dedi muallim. – **Bi-ir** tomosha qilib, gullar terib kakliklaringizni sayrashini eshitib ketaylik.

Shuningdek, badiiy matnda unlilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan **hayratlanishi, taajjubga tushishi** kabi holatlarini ifodalashda foydalaniladi. Masalan:

- Marhamat... **O'-o'**, kaklikning sayrashini dedingizmi? – Uning manglayi tirishib va g'ijinib davom etdi: - Biz ham sizga qo'shilib eshtar ekanmiz-da? (Sh. Xolmirzaev)

- **O'-o'o'**, okaxon, tuda-suda to'laysiz-da. (SH. Xolmirzayev)

-**A-a-a**, o'sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimapman. Uyimizga yana bir kelgan ekansiz. Yo'qligimni qarang-a.(S.Ahmad)

Men o'zimning odmi plashimni ham devordan daromad qilib yasalgan shifonerga ildim. – **O-o!** – deb yana o'zi ichkariga yo'l tortdi Tavakkal.- **Yaxshi-ii...** A, Gulsara? Bir kishiga bo'ladi-da! (Sh. Xolmirzayev)

Mazkur fonografik usuldan badiiy matnda **xitob, chaqirish, da'vat, tinglovchi e'tiborini jalb qilish** kabi maqsadlarda ham foydalanilishini kuzatish mumkin. Masalan, **chaqirish:**

Ziyodni onasi paxtazor qarab-paxtazor qarab chaqiradi:

-Ziyod-u-u-u!

Men Ziyodni onasi qo'lidan tortib-tortib yig'lab qo'yaberman.

Yuring ketamiz, momo! – deydi . – Yuring ketamiz, hozir samolyot keladi!

Ziyodni onasi gapimni korlamaydi. Entikib-entikib chaqiradi:

-Ziyod-u-u-u!

Ziyodni onasi o'pkasi to'lib-to'lib chaqiradi:

-Ziyod-u-u-u! (T.Murod)¹⁴²

2.Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida orfoepik me'yor bo'yicha bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. So'zlovchining ichki ruhiyati (siqilish, xursandlik

¹⁴² Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. –Т.: Шарқ, 1994, 73-б.

kabilar) va maqsadini kitobxonga «aynan» yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni undoslarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining me'yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda ro'y berganligi), takroriyligi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma'nolar ifodalangan bo'ladi. Masalan, **belgining ortiqqligi**: Ayyorlikda **uchch**iga chiqqanman deb maqtansam yolg'on emas (Oybek). O'zim shu baytni yakkaxonlik qilmoqdaman: Dardi yo'q - kessak, Ishqi yo'q - **eshshak!** (A.Qodiriy)¹⁴³

Harakatning davomiyligi: –Mening xotinim bo'lib, aroq ochishni bilmaysanmi? – dedi mingboshi, xoxolab kuldi. – O'rgan! Mana qarab tur! – Shishaning tagiga yo'g'on shapalog'i bilan ikki marta urdi, po'kak chachrab chiqib shiftga tegdi, so'ngra u yerdan sachrab tovchadagi katta jomga kelib tushdi, «**jar-r-rang!**»... etdi jom.

– Ha-ha-ha!.. – dedi mingboshi. Jomlaringni jaranglatdim, sintaloq! (Cho'lpon).

O'**h-ho'**, bunaqa sigir bozorda falon pul bo'lsa kerak.(S.Ahmad)

Ziyodni onasi betini bilaklariga bosadi. Ziyodni onasi **iz-z-iz-z** yig'laydi. Ziyodni onasi **yum-m-yum-m** yig'laydi. (T.Murod)

Yarim soatlik qonli «g'**ov-v-v-v**, g'**u-v-v-v**, **ov-v-v-v-v**, **ov-v-v-v**»dan so'ng Mallaxonning davangisi mag'lub bo'lib, faje' bir suratda yaralandi. (A.Qodiriy)

Harakatning oniyliigi: Mashina Chuqursoyga qayrilish o'rniga yo'lning o'rtasida **taqqa** to'xtadi.

Ovoz kuchining balandligi: «**Bummm**» degan tovush eshitildi, ko'kni chang to'zon qopladi.(Gazetadan)

Ovoz kuchining pastligi: Ammo shunchalik davru davronlar o'tquzilg'an va o'tquzilmoqda bo'lg'an bo'lsa ham bunchalik ochub–...tis-s-s! Yopig'liq qozon-yopig'liq... tuya ko'rdingmi - yo'q... (A.Qodiriy) Mashina bir-ikki **pig'-g'-g'** degan ovoz chiqardi-da butunlay o'chib qoldi.

3.So'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish. Og'zaki nutqda turli sabablarga ko'ra ayrim so'zlar, asosan, o'zlashma so'zlarni buzib talaffuz qilish holati mavjud. Bunday xato so'zlovchining o'zlashgan so'z imlosini to'g'ri tasavvur qilmasligi, boshqa millatga mansubligi, paronimlarni farqlamaslik natijasida yuzaga keladi, deb izohlash

¹⁴³ Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами.1-жилд. –Т.: Фан, 1995

mumkin. Badiiy asarda bu usuldan qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani ogʻzaki - jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida foydalaniladi. Ayrim oʻrinlarda kulgi qoʻzgʻatish maqsadida ham soʻzlar atayin buzib talaffuz qilinadi va oʻsha tarzda yoziladi. Masalan:

–Kotibadan, kirsam mumkinmi, deb soʻrash kerak.

–Jinni boʻldingmi, Neʼmat?

–Men sizga Neʼmat emasman, oʻrtoq **Babbayev** boʻlaman, oʻrtoq **Xajjayip**.(S.Ahmad)

–Shayxantovur **yarmankasiga** roʻza boʻyi mol yoygʻon juvonlar, kampirlar, qizlar, tumsalar faje bir qiyofa bilan «alvido, yo mohi ramazon», deb roʻmol silkitadirlar.(A.Qodiriy)

–Xoʻp, boʻpti. Uning oti Zulfiqor, **fomilasi...** –aytaveraymi, deb unga qaradi. (S.Ahmad)

Boʻrixon begona uyga kirib qolgan odamdek qovushmay turardi. U ukalariga, singillariga nima deyishni bilmasdi. Toʻgʻri, nima deyishni bilardi. Ammo, til bilmasa nima qilsin? Oʻylab-oʻylab, «**Salyam!**» dedi. Jigarlari kulishni ham, yigʻlashni ham bilmay hayron turib qolishdi. (S.Ahmad)

Rejissyor tagʻin elkam qoqdi.

–**Barra kalla, barra kalla!** – dedi.

Rejissyor yelkamni qoqa-qoqa meni mashina taraf joʻnatdi.

Men yoʻl-yoʻlakay raisimizdan soʻradim:

–Rais bova, rejissyor nima deyapti?

–Barakalla deyapti, barakalla.(T.Murod)

Alliteratsiya. Badiiy nutqning ohandorligini va taʼsirchanligini taʼminlashda alliteratsiyaning oʻrni beqiyosdir. Sheʼriy nutqda misralar, undagi soʻzlar hamda boʻgʻinlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qoʻllanishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zamiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq sheʼriyatida keng qoʻllanilib kelingan. Koʻhna badiiyatshunoslik («ilmi badeʼ»)da alliteratsiya «**tavzi**ʼ sanʼati» deb yuritilgan. Alliteratsiya deganda zabardast shoir Erkin Vohidovning mashhur «q» alliteratsiyali sheʼri koʻz oldimizga keladi:

Qaro **q**oshing, **q**alam **q**oshing,

Qiyiq **q**ayrilma **q**oshing **q**iz,

Qilur **q**atlimga **q**asd **q**ayrab –

Qilich **q**otil **q**aroshing, **q**iz.

Qafasda qalb qushin qiynab,
Qanot qoqmoqqa qo'ymaysan.
Qarab qo'ygil qiyo,
Qalbimni qizdirsin quyoshing qiz.

Bunday usulni shoir Elbek ijodida ham kuzatish mumkin:

Ko'klamda ko'karsa ko'k ko'katlar,
Ko'klarga ko'milsa katta-kattalar,
Ko'm-ko'k ko'karib ko'rinsa ko'llar,
Ko'ngilni ko'tarsa ko'rkli gullar.

Abdulhamid Sulaymon Cho'lponning mashhur «Xalq dengizdir» deb boshlanuvchi she'ri ham alliteratsiyaning go'zal namunalaridan hisoblanadi:

Xalq dengizdir, xalq to'liqindir, xalq kuchdir,
Xalq isyondir, xalq olovdur, xalq o'chdir...

Nasrda bu tarzda jumla tuzish she'riyatdagidek badiiy effekt bermasligi mumkin. Shuning uchun nasrda kamdan-kam hollardagina kuzatish mumkin bo'ladi. Bolalar folklorida alliteratsiyaga asoslangan *tez aytish* hamda *aytishmachoq* o'yinlari bor. Tez aytishlar: Bir **tup** tut, **tut**ning tagida bir **tup** turp. Tut turpni turtib turibdimi, turp tutni turtib turibdimi? Oq choynakka oq qopqoq, Ko'k choynakka ko'k qopqoq. Aytishmachoqda ishtirok etuvchi bolalardan aynan bir xil tovush bilan boshlanadigan gap tuzish talab qilinadi. Boshqa tovush bilan boshlanadigan so'z aralashtirib yuborgan ishtirokchi yutqazgan hisoblanadi va o'yindan chiqadi. Masalan:

Ali: Bugun Bahodir boqqa bormay bobosinikiga bordimi, bozorga bordimi?

Vali: Bugun Bahodir bobosinikigayam bormadi, bozorgayam bormadi. Bahodir bolalar bilan birgalikda Bog'dodga bordi.

Ali: Bahodirga Bog'dodda balo bormikan?

Vali: Balo bormi bilmadimku, Bahodir Bag'dodga bot-bot boradigan bo'ldi.

Ali: Bir balosi bordirki bot-bot Bag'dodga boradi. Bilmadingmi?

Vali: Bilmadim. Bolalardan birgina Bobur bilarkan.

Ali: Boburdan so'rab ko'rchi.

Vali: Yutqazding!

Alliteratsiyadan xalq maqollaridagi intonatsion butunlikni ta'minlashda ham keng foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin:

Suymaganga **suy**kanma, **suy**ganingdan ayrilma.

Tulkining **tush**iga **to**vuq kirar,

Tovuqning **tush**iga **ta**riq kirar.

Tek **turg**anga shayton **ta**yoq **tu**tqazar.

Xalq **huk**mi – **ha**q **huk**mi.

Assonans. Badiiy nutqqa intonatsion butunlik, ohangdorlik va emotsional – ekspressivlik bag'ishlash maqsadida qo'llaniladigan fonetik usullardan biri assonansdir. Adabiyotlarda assonans aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanib kelishidan hosil bo'ladigan ohangdoshlik ekanligi bayon qilingan. Unlilarning takrorlanishi maqollarda ko'p kuzatiladi:

Ovni **ots**ang, bilib **ot**,

Dol nishonga qo'yib **ot**.

Non **qon** bo'lsa, **qon** – **jon**.

O'zing **o**'yda **bo**'lsang ham, **o**'ying **u**yingda **bo**'lsin.

Bir **tup** **tok** **eks**ang, **bir** **tup** **tol** **ek**.

Assonans qofiyadosh so'zlar tarkibida kelib, she'riy nutqqa ko'tarinki ruh va o'ziga xos musiqiylik baxsh etadi:

Ruhimda yo'qoldi **qarorim**,

Tanimda qolmadi **madorim**.

Bizlarni bir yo'qlab kelibsan,

Vafo qilarmisan, **bahorim**?!

Yoz o'tdi, kuz o'tdi, **qish** o'tdi,

Boshlardan savdoli **ish** o'tdi.

Yurakka izg'irin - **nish** o'tdi,

Vafo qilarmisan, **bahorim**?!

Yam-yashil qirlarni sog‘indim,
Chechakzor yerlarni sog‘indim,
U inja sirlarni sog‘indim,
Vafo qilarmisan, bahorim?!

Lolaning lablari xandadir,
Dog‘i ham tubida – andadir.
O‘xshashi ruh ila tandadir,
Vafo qilarmisan, bahorim?!

Intiqmiz do‘st bilan, yor bilan,
She‘r bilan, soz bilan – tor bilan.
Diydorlash bizningdek xor bilan,
Vafo qilarmisan, bahorim?! (A.Oripov)

Geminatsiya. Badiiy nutqda keng qo‘llaniladigan fonetik usullardan yana biri – geminatsiyadir. «Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati»da mazkur hodisa «**qo‘sh undoshlik** – ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi» sifatida izohlanadi.¹⁴⁴ «O‘zbek tili tarixiy fonetikasi» o‘quv qo‘llanmasida esa bu hodisa «**qo‘shoqlanish**» yoki «**ikkilangan undosh**» deb yuritiladi: «*Qo‘shoqlanish* – undoshlarning cho‘zilishi, ikkilanishi hodisasini fonetik o‘zgarishlar sirasida ko‘rib chiqish o‘ta shartlidir. Lekin bu hodisa faqat ikki unli orasidagi yakka undoshda sodir bo‘la olishi bilan fonetik o‘zgarishlarga o‘xshaydi. Qo‘shoqlanish, asosan, ikki unli orasida kelgan **k, q, t, l** tovushlarida va faqat **2, 7, 8, 9, 30, 50** sanoq sonlarini nomlashda sodir bo‘ladi. Bu sonorlarni bir undosh bilan ham, *ikkilangan undosh* bilan ham talaffuz etish mumkin bo‘lgan. Sanoq sonlar nomidagi bu xil qo‘shoqlanish sabablari haligacha ochilmagan. Lekin katta, latta, yakka, yalla, chakki, ukki kabi so‘zlardagi ikkinchi **t, l, k** lar tarixan morfologik ko‘rsatkich bo‘lib, ulardagi qo‘shoqlanish singish (adaptatsiya) natijasidir degan fikr mavjud.»¹⁴⁵ Adham Abdullayev esa «**undoshlarni qavatlash**» atamasini ishlatgan.¹⁴⁶ Undoshlarni qavatlab qo‘llash orqali badiiy

¹⁴⁵ Неъматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1992, 86-б.

asarda qahramon ruhiyatidagi xursandlik va xafalik holatlari tugal tasvirlashga erishiladi. Masalan, *Ayyorlikda uchchiga chiqqanman deb maqtansam yolg'on emas* (Oybek). Uni ayblashga sizning ma'naviy haqqingiz yo'q, uka! - dedi g'azab bilan (gazetadan). Keltirilgan misollardagi undoshlarning qavatlanishi qahramonlar tabiatidagi subyektiv holatni ifodalashga xizmat qilgan. Ya'ni, birinchi gapdagi qahramonning o'z «ishi-hunaridan» mamnunligi, «anoyi» emasligini ta'kidlash istagi qavatlangan «ch» undoshi orqali yanada aniq ifodalangan. Ikkinchi gapdagi qahramonning qahrg'azabi esa «q» geminatasi bilan ko'rsatib berilgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, undoshlarning qavatlanishi alohida uslubiy vositadir. Duch kelgan tovushni qavatlab qo'llab bo'lmaganidek, so'zda turli sabablar bilan yonma-yon kelgan barcha undoshlar ham lingvopoetik jihatdan ahamiyatga ega bo'lavermaydi. Masalan: – Ukaginam, bu kennoyingizga (*kelin oyingizga – ellipsis*) zagsda patta (*so'z imlosida mavjud*) kesilmagan. Birinchisidan to'qqizta (*so'z imlosida mavjud*) bola bor. Bechora giroy bo'laman deb rosa tug'di. To'qqizinchisini tug'di-yu o'zimizning tilda aytganda brakka (*brak+ga/ka*) chiqib qoldi. (S.Ahmad)

📌Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy matnda fonetik birliklarning estetik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
2. Badiiy matnda fonografik vositalarning qo'llanish sababini tushuntiring.
3. Alliteratsiya deb nimaga aytiladi?
4. Assonans deb nimaga aytiladi?
5. Geminatsiya deb nimaga aytiladi?

BADIIY MATNNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Adabiyotning so'z san'ati ekanligi haqidagi haqiqat juda qadim zamonlardan beri takrorlanib kelinadi. Demakki, adabiyotning bosh unsuri so'z, umuman, tildir. Adabiy asarning abadiy asar darajasiga ko'tarila bilishi uning lisoniy tarkibi va asar muallifining badiiy ifoda balog'atiga bog'liq ekanligi shubhasiz. Shunday ekan, har qanday adabiy asarning mohiyatini xolis baholamoq uchun, eng avvalo, uning lisoniy tarkibining o'ziga xosligi tahlil etilmog'i lozim.

Til va yozuvchi o'rtasidagi munosabatni shaxmat va shaxmatchi o'rtasidagi munosabatga qiyoslash mumkin. Shaxmatda har bir donaning mavqeyi, darajasi, shaxmat taxtasi ustidagi harakatlanish qoidalari avvaldan belgilangan. Ana shu qoidalarini tugal egallash oqibatida yuzaga kelgan yuksak mahorati tufayli shaxmatchi tamoman yangi, kutilmagan yurishlar qiladi, betakror kombinatsiyalar yaratadiki, bu unga raqibini mag'lub va muxlisini maftun qilish imkonini beradi. Tilda ham har bir unurning o'z vazifasi, ma'no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog'lanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan mukammal boxabar bo'lgan, badiiy didi, so'z sezgisi va mahorati yuksak yozuvchi betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so'z chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat g'oyasi, balki go'zal tilining asiriga aylanadi. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma'nolar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

So'z qo'llashning san'at darajasida yoki san'at darajasida emasligini baholash uchun, eng avvalo, so'z, uning ma'nosi va bu ma'noning tuzilishini aniq tasavvur etish lozim. Albatta, so'zning qo'llanishi bilan bog'liq holda yuzaga chiqadigan qo'shimcha ma'no nozikliklari, mazmun o'zgachaliklari turli tasvir usullari va vositalari orqali reallashishi mumkin. Ammo ta'kidlash joizki, bunday qo'shimcha ma'no nozikliklari aksar hollarda, avvalo, so'z ma'no qurilishining o'zida imkoniyat sifatida mavjud bo'ladi, ular so'zning ma'no qurilishi tarkibida ilgaridan qayd etilgan bo'ladi.

Tildagi nominativ birliklarning ma'no tuzilishini o'rganishda tilshunoslikda semantikaning konnotativ jihat tushunchasiga alohida e'tibor qilinadi. Bu masalani monografik tarzda tadqiq etgan V.N.Teliya ta'rificha, «konnotatsiya – til birliklari semantikasiga uzual yoki okkozional ravishda kiradigan, nutq subyektining borliqni jumlada ifodalashida uning ayni shu borliqqa bo'lgan hissiy – baholash va stilistik munosabatini ifodalaydigan hamda shu axborotga ko'ra ekspressiv qimmat kasb etadigan mazmuniy mohiyat»dir.¹⁴⁷ Konnotatsiya, ta'rifidan ko'rinib turganiday, so'zlovchining borliqni ifodalash vositalariga munosabatiga daxldor bo'lgan jihatdir. Masalan,

¹⁴⁷ Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. –М., 1986, с.5.

yuz, bet, chehra, ruxsor, aft, bashara, turq kabi soʻzlar qatoridan tegishli nutq vaziyati va subyektiv nuqtayi nazarga muvofiqʻini tanlash soʻzlovchining oʻziga berilgan imkoniyat ekanligi maʼlum. V.N.Teliya taʼkidlaganidek, bunday soʻzlar semantikasida «soʻzlovchining ifodalanmishga boʻlgan munosabati haqidagi informatsiya kodlashtirib qoʻyilgan boʻladi va jumla qurilar ekan, xuddi siqilgan prujina qoʻyib yuborilganiday, bu informatsiya darhol ishga tushadi», demak, lugʻat birliklari faqat nominativ faoliyat uchungina emas, balki pragmatik faoliyat uchun tayyor material boʻlishi mumkin. Tadqiqotchi ayni shu oʻrinda ana shu mulohazalarga asoslangan holda soʻzning semantik qurilishida nominativ jihatga qoʻshimcha konnotativ jihatning boʻlishi nutqiy tejamkorlik uchun yordam berishini ham taʼkidlaydi. V.N.Teliya soʻzning leksik maʼnosini, kamida, uch makrouzvning kombinatsiyasi sifatida tasavvur etish mumkinligini aytadi: 1) maʼnoning borliqdagi muayyan reallikni ifodalovchi denotativ uzvi; 2) kategorial-grammatik uzvi; 3) nutq subyektining soʻz orqali ifodalanagan narsaga munosabatini anglatadigan emotiv-modal uzvi. Ana shu uchinchi uzv ekspressiv boʻyoq, uslubiy boʻyoq, emotsional boʻyoq, subyektiv baho kabi tushunchalarni umumlashtiruvchi konnotativ maʼnolardir. Bunday uzvning mazmun-mohiyati oʻzbek tilshunosligida ham ancha keng ochib berilgan. Masalan, «Oʻzbek tili leksikologiyasi» kitobida soʻz narsa-hodisani ifodalashi barobarida koʻpincha shu narsa-hodisaga soʻzlovchining subyektiv munosabatini ham anglatishi alohida taʼkidlangan: «...Lugʻat sostavidagi soʻzlarni kuzatish ularning baʼzilari biror narsa, hodisalarni atabgina qolmay, ayni paytda soʻzlovchining ifodalanayotgan tushunchaga oʻz bahosini, munosabatini ifodalanishini ham koʻrsatadi. Bu munosabat doirasiga gʻazab, erkalash, qoyil qolish, nafratlanish, jirkanish, kinoya kabi xilma-xil emotsional munosabat koʻrinishlari kiradi. Xususan, *azamat, oʻktam, qoyilmaqom, soʻlqildoq, boplamoq, olchoq, malʼun, razil, satang, sanqi, asfalasofilin, miyanqi, qoyil, doʻndirma, momoqaymoq* kabi soʻzlar, maʼlum tushuncha anglatishdan tashqari, soʻzlovchining shu tushunchaga loqayd qaramasligini, aksincha, ijobiy va salbiy emotsional munosabatda ekanligini ham koʻrsatib turadi. Bu baho elementi tinglovchi tomonidan ham odatda soʻzlovchi nazarda tutgandagidek idrok etiladi. Tilshunoslikda bunday xususiyatga ega

bo'lgan leksika emotsional - ekspressiv leksika, ekspressiv - stilistik leksika terminlari ostida o'rganilmoqda».¹⁴⁸

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli, tarixiy va arxaik so'zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so'zlar, chet va vulgar so'zlar ajratib olinadi va asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi.

Ma'nodosh so'zlar

Ma'nodosh so'zlar tilning lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib beruvchi o'ziga xos vositadir. Tilda ma'nodosh so'zlarning ko'p bo'lishi tilning estetik vazifasini yanada to'liq bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o'rganilgan. O'zbek tili ma'nodosh so'zlarga juda boy. Yozuvchilar tilimizdagi ma'nodosh so'zlar ichidan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so'zni topib o'z asarlarida qo'llashga harakat qiladilar, shu tariqa, qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektlarining eng kichik qirralarigacha real ko'rsatib berishga intiladilar. Badiiy matndagi ma'nodosh so'zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlashi bo'lsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma'nodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uyg'un holda qo'llashi masalasidir.

Tilshunoslikda ma'nodoshlikning, asosan, uch turi farqlanadi, ya'ni: 1) leksik ma'nodoshlik; 2) frazeologik ma'nodoshlik; va 3) leksik-frazeologik ma'nodoshlik.¹⁴⁹ **Leksik ma'nodoshlik**dan bir necha maqsadlarda foydalaniladi. Til birliklarining takrori natijasida yuzaga keladigan ifoda kambag'alligi va rangsizligidan qochish uchun: Ikkala o'rtoqning sharaq-sharaq gaplashgan, bir-birlariga sevinch bildirishgan quvnoq va baland **ovoz**lari boshqa hamma

¹⁴⁸ Ўзбек тили лексикологияси. –Т.: Фан, 1981, 160-б.

¹⁴⁹ Асқарова М., Қосимова М., Жамолхонов М. Ўзбек тили. –Т.: Ўқитувчи, 1989, 29-б.

unlarni bosib ketdi.(Cho'lpon)¹⁵⁰ Tasvir obyektiga e'tiborni jalb qilish uchun: Xolbuki, musulmonlik kiyimda emas, **qalbda, dilda**. (Cho'lpon) Ijobiy belgining darajama-daraja ortib borishini aniq ifodalash uchun: *Zebixon bilan kelgan boshqa qizlar ham bir-biridan yaxshi, bir-biridan soz, bir-biridan ochiq, bir-biridan quvnoq...*(Cho'lpon) Salbiy belgining kuchayib borishini ifodalash uchun: *Xo'sh, mingboshining o'zi odamlar aytganiday juda xunuk va badbashara odammi?* (Cho'lpon)

Kontekstual ma'nodoshlik. Katta mahoratli yozuvchilarning badiiy til borasidagi ustunliklaridan biri shundaki, ular faqat tilda mavjud bo'lgan, tayyor ma'nodosh so'zlardangina foydalanib qolmasdan, badiiy tasvir ehtiyojiga ko'ra ma'nodosh bo'lmagan so'zlarni ham shunday qo'llaydilarki, bu so'zlar ham matnda xuddi ma'nodosh so'zlar kabi idrok etiladi. Masalan: Kechagina **qarg'ab, so'kib, «o'ldirsam!»** deb yurgan kundoshini **o'pib, quchoqlab, silab-siypab** bir nafasda ikkalasi «qalin do'st» bo'lgan emishlar. (Cho'lpon)

Frazeologik ma'nodoshlik. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalantirishda frazeologik iboralarning ma'nodoshligidan keng foydalaniladi. Toqati toq bo'lmoq – sabr kosasi to'lmoq, burni ko'tarilmoq – dimog'i shishmoq, yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq, ikki oyog'ini bir etikka tiqmoq – oyoq tirab olmoq, og'ziga tolqon solmoq – mum tishlamoq kabilar frazeologik ma'nodoshlikka misol bo'ladi. Jumla tarkibida kelgan ma'nodosh iboralar qahramon bilan aloqador biror bir sifatni, xususiyatni detallashtirib, ikir-chikirigacha ko'rsatib tasvirlashga xizmat qiladi. Masalan: *U enggan, yutgan, oshig'i olchi kelgan, deganini bo'ldirgan kundosh emasmi?*

Leksik-frazeologik ma'nodoshlik. «Lug'aviy birlik sifatida frazeologizmlar so'zlar bilan ham sinonimik munosabatda bo'la oladi». ¹⁵¹ Masalan: Xursand – og'zi qulog'ida, g'azablanmoq – jahli chiqmoq, beg'am – dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmaydi kabilar leksik-frazeologik ma'nodoshlik hisoblanadi. Badiiy matnda ma'nodoshlikning bunday turidan holatni bo'rttirib, atroflicha tasvirlashda foydalaniladi: Qurvon bibi so'zga qancha epchil bo'lsa,

¹⁵⁰ Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. 2-жилд. –Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.

¹⁵¹ Шоабдурахмонов Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. –Т.: Ўқитувчи, 1980, 144-б.

Razzoq so‘fi shu qadar **kamgap, indamas, damini ichiga solgan,** ziqna odam edi.

Shakldosh so‘zlar

Tilimizda tovush (yozuvda harfiy) tomoni bir xil bo‘lib, turlicha ma’nolarni ifodalovchi so‘zlar mavjud. Bunday so‘zlar omonimlar deb ataladi. Tilshunoslikda omonimiyaning uch ko‘rinishi mavjudligi ta’kidlanadi: Omoleksema, omograf va omofonlar. «Omoleksemalarni belgilashda talaffuz jihatidan bo‘ladigan bir xillik ham, harfiy (grafik) ifoda jihatidan bo‘ladigan bir xillik ham hisobga olinadi»¹⁵² Masalan, qovoq-I (inson a’zosi) – qovoq-II (o‘simlik nomi). Omograflar esa, harfiy jihatdan bir xil bo‘lib talaffuzi har xil bo‘ladi: tom-I (uyning tomi) – tom-II (jild), atlas-I (ipakdan tayyorlangan mato turi) – atlas-II (xarita). Omofonlar deb talaffuz jihatidan teng kelish hodisasiga aytiladi: bop (<bob) – bop, yot(<yod) – yot, sutxo‘r(<sudxo‘r) – sutxo‘r kabi. Shakldoshlik iboralarda ham kuzatiladi: *boshiga ko‘tarmoq-I (e‘zozlamoq) – boshiga ko‘tarmoq-II (to‘palon qilmoq), qo‘l ko‘tarmoq-I (ovoz bermoq, ma‘qullamoq) – qo‘l ko‘tarmoq-II (urmoq).* Shakldosh so‘zlar asosida yuzaga keladigan ohangdoshlikdan badiiy asarda alohida uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Nasrda askiya va payrov orqali kulgi chiqarish maqsadida, she’riyatda esa tuyuq hosil qilishda ishlatiladi. Masalan:

Qo‘qonda Urfiy degan, Xo‘jandda Kamol Xo‘jandiy degan
shoirlar bir-birlari bilan do‘st ekan. Kamol Xo‘jandiy Urfiyni
mehmonga chaqiribdi. Supada suhbat qilib o‘tirganlarida Kamol
Xo‘jandiyning kichkina kuchugi dasturxon yoniga kelib, hatto
dasturxonga tegib ketsa ham, u indamas ekan. Urfiyning juda g‘ashi
kelib, achchig‘i chiqipti va oxiri so‘rapti:- Bu maxsumchaga nima
nom qo‘yganlar?

Kamol Xo‘jandiy: **Urfiy** nomlardan birini qo‘yganmiz-da.

Urfiy: **Kamoliga** etsin!¹⁵³

Tuyuq:

Bunim yo‘q, **unim** yo‘q,

Uyimda **unim** yo‘q.

Ishimda **unum** yo‘q,

Aytishga **unim** yo‘q. (Kamiy)

¹⁵² Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. –Т.: Университет, 2006, 45-б.

¹⁵³ Ўзбек халқ ижоди. Аския. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 110-б.

Paronim soʻzlar

Paronimlar (para-yonida + onyma-nom) deb fonetik tarkibi boshqa-boshqa, talaffuzdagina oʻxshash, yaqin boʻlib qolgan soʻzlarga aytiladi. Abzal (asli afzor-asbob, egar-jabduq) – afzal (lafz soʻzining koʻpligi), xalos (ozod boʻlish) – xolos (faqat), xush (yaxshi, yoqimli) – hush (insonning sezish, idrok etish qobiliyati). «Paronimlarga asoslangan uslubiy figura **paronomaziya** deb yuritiladi. Badiiy adabiyotda paronomaziya ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, soʻz oʻyini hosil qilish kabi maqsadlarda foydalaniladi». Badiiy adabiyotda oʻxshash soʻz (paronim)lar qahramonlar nutqini individuallashtirish, ularning maʼnaviy hamda lisoniy saviyasini koʻrsatish uchun ham ishlatiladi. Quyidagi parchada paronimlardan komik effekt yaratish maqsadida foydalanilgan. Qahrmon **kompot** (mevalardan tayyorlanadigan sharbat) va **kompost** (chiqindilardan achitib tayyorlanadigan organik oʻgʻit) paronim soʻzlarining maʼnosini bilmaganligi uchun kulgili vaziyatga tushadi: «Aylanib yurib toʻrtinchi brigada dalasida janjal ustidan chiqib qolibman. Boʻlim boshligʻi Oʻrmon aka bilan brigadir Rahimjon aka nima toʻgʻrisidadir qoʻllarini paxsa qilishib bahslashmoqda edi. Meni koʻrishi bilan boʻlim boshligʻi:

- Oʻrtoq agronom sizdan bir iltimosim bor,-deb qoldi.
- Agar malol kelmasa, mana bu Rahimjonga, uning aʼzolariga **kompost** toʻgʻrisida gapirib bersangiz. Bular haligacha hech narsa tushunmas ekan.

- Marhamat,-dedimda, u yoq-bu yoqqa qarab olgach, leksiya oʻqishga tushib ketdim:

- Oʻrtoqlar, **kompot** juda foydali ichimlik, uni asosan mevalardan tayyorlashadi. Mevalarning xili qanchalik koʻp boʻlsa, u shuncha shirin boʻladi. Bizning Fargʻona tomonlarda kompotni oʻrik, shaftoliqoqi va olchanning qurugʻidan tayyorlashadi. Xullas, kompot ichmabsiz, dunyoga kelmabsiz... Gapimni tugatmasimdan oʻtirgan odamlar sharaqlab kulib yuborishdi. (X.Toʻxtaboyev)

Said Ahmad oʻzining «Sinovchi uchuvchi» deb nomlangan hajviyasida ham oʻxshash talaffuzli soʻzlar vositasida paronomaziyani yuzaga keltirgan: Muxbir (mikrofonga). Aziz radio tinglovchilar! Har bir korxonaning mahsuloti sifatini aniqlaydigan oʻz sinovchilari

bo'ladi. Masalan: yangi samolyotni birinchi uchirib beradigan uchuvchini **sinovchi-uchuvchi** deydilar... Mana, qarshimizda turgan barvasta qomatli, qarashi burgut nigohini eslatadigan, butun vujudidan kuch-g'ayrat, sadoqat, vafo sezilib turgan kishi mana shu zavodning **sinovchi-ichuvchisidir...**

Birinchi parchadagi paronamaziyada ikkita o'xshash so'zning qahramon tarafidan farqlanmasligi, ya'ni ikkita alohida so'z ma'nolarining qorishtirilishi natijasida kulgili holat yuzaga kelgan. Ikkinchi parchadagi paronamaziyada esa qahramon kulgili vaziyatni yuzaga keltirish uchun atayin o'xshash talaffuzli yangi konstruksiyani hosil qiladi.

Zid ma'noli so'zlar

Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir. Sharq adabiyotida juda qadim zamonlardan buyon tildagi bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan. «Shoir uchun juda zarur bo'lgan san'atlardan biri tazoddir. Bu san'at yana *mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod* va *takofu* deb ham ataladi. Bu san'atda, badi'shunoslarning aytishicha, zid ma'noli so'zlardan foydalaniladi.»¹⁵⁴ Yevropa filologik an'anasida bu san'at «antiteza» deb yuritiladi. Badiiy matnning lingvopoetik tahliliga bag'ishlangan ishlarda zidlantirish, qarshilantirish atamalaridan foydalaniladi. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma'noli so'zlar farqlanadi. Masalan: **Eski** qishloqqa **yangi** odat. (Maqol) Hali ancha balandda bo'lsa ham uning **kamolidan zavoli** yaqinroq ekani ko'rinib turardi. Shuncha yer **qo'ldan chiqqan** bo'lsa, uning baravariga qancha davlat **qo'lga kirgandir**, muni xudo biladiyu xudoning sevimli bandasi qorako'z Miryoqub biladi!..(Cho'lpon) Ba'zan mahoratli yozuvchilar qahramonlar ruhiyatidagi kontrastlikni bo'rttirib tasvirlash maqsadida muayyan bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so'zni boshqa bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so'zga birdaniga zidlantiradilar. Masalan: U vaqtda o'zi – **kuldi, ochildi, quvondi, gyerdayib, osmondan qarab qadam bosdi...** Xadichaxon esa **ezildi, kuydi, o'rtandi, xo'rlanib – xo'rlanib, achchiq – achchiq yig'ladi.** (Cho'lpon)

Kontekstual antonimlardan badiiy asarda tasvirning ta'sirchanligini oshirish maqsadida ishlatiladi. Masalan:

«Zelixon Elchindan qasos haqidagi gaplarni birinchi marta eshitganda sergaklandi. U **mushtdek** yurakni **qoyadek** dard bosib turibdi, deb yursa, bu vujudda vulqon kuch to'playotgan ekan...» (T.Malik)

Bu nutqiy parchada mushtdek va qoyadek so'zlari «kichik» va «katta» ma'nolari bilan antonimik munosabatga kirishgan.

¹⁵⁴ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 64-б.

Zid ma'nolilikni barqaror birikmalarda ham ko'plab kuzatishimiz mumkin. **Iboralarda:** *ko'kka ko'tarmoq – yerga urmoq, yuzi yorug' – yuzi shuvut, ko'ngli oq – ichi qora, ko'ziga issiq ko'rinmoq – ko'ziga sovuq ko'rinmoq* kabi. Yoki so'z va ibora o'rtasidagi – leksik-frazeologik zid ma'nolilik: *xasis – qo'li ochiq, xafa – og'zi qulog'ida* kabi. **Maqol va matallarda:** *Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda. Yaxshidan ot qoladi yomondan dod. Osmon yiroq – yer qattiq.* **Hikmatli so'zlarda:** *Bilmaganni so'rab o'rgangan – olim, orlanib so'ramagan – o'ziga zolim.* (Alisher Navoiy).

Ko'p ma'noli so'zlar

Yozuvchining tildan foydalanish mahoratini belgilashda badiiy nutq ifodaliligini qay darajada ta'minlay olganligiga e'tibor qaratiladi. Buni ko'p ma'noli so'zlarni o'z o'rnida, muayyan estetik maqsad bilan qo'llay olishidan ham aniqlasa bo'ladi. Ko'p ma'noli so'zlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashuvchi lisoniy vosita hisoblanadi. Masalan: **Yuk** so'zi o'zbek tilida ko'p ma'noli so'z hisoblanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida mazkur so'zning quyidagi ma'nolari qayd qilingan: 1) «Bir yerdan ikkinchi yerga ko'tarib, tashib borilishi lozim bo'lgan og'irlik»; 2) «Kishini urintirib qo'yadigan, tashvishga soladigan ortiqcha narsa, tashvish, dahmaza»; 3) «Qorindagi bola, homila»; 4) «Diniy e'tiqodga ko'ra aziz-avliyolarni ranjitish tufayli yuz beradigan kasallik».¹⁵⁵ Ardoqli adibimiz Cho'lpon o'zining «Kecha va kunduz» deb nomlangan romanida qahramonlar nutqida ana shu so'zning 2- va 4- ma'nolarini qorishtirish asosida ham qahramonlar ichki dunyosini yorqinroq ochishga, ham chiroyli kulgi chiqarishga muvaffaq bo'lgan: – *Yelkamda o'n putdan o'ttiz put yukim bor... – dedi mingboshi. Bu ham baqirishga yaqin bir ovoz bilan aytilgan edi. Uchala xotin ham bu yukning nimaligini anglab yetolmadilar. Xadichaxonning fikricha, mingboshiga «irim» qilgan edilar. Endi uni «qaytartirmoq»dan o'zga iloj yo'q edi. Bu fikr boshqa kundoshlarning miyalaridan ham o'tmadi emas... Faqat {adichaxonning bu fikri qat'iy bo'lsa kerakkim, yashirishga lozim ko'rmadi:*

– *G'animlar qasd qilganga o'xshaydi. Qaytarma qildirib bersammi? – dedi.*

¹⁵⁵ Ўзбек тилининг изохли луғати. –Москва: Рус тили, 1981, 2-том, 465-б.

–Ayollarning bilgani irim, bilgani qaytarma, bilgani azayimxon... – dedi mingboshi... Shu ochilishdan dadillanib bo'lsa kerak Xadichaxon yana e'tiroz qildi:

–O'zingiz o'z og'zingiz bilan «**yuk** bosdi» demadingizmi?

Mingboshi kulib yubordi:

–«**Yuk** bosdi» degan bo'lsam «qanday **yuk**?» deb so'ragin-da, bachchag'ar! –dedi u.

Bu vaqtda uydagilar ham asta-sekin tashqariga chiqib yaqin o'rta kelgan edilar. Mingboshi davom qildi:

–Uchalang **yuk**misan menga?

–Nima og'irimiz tushdi sizga? –dedi Xadichaxon. (Cho'lpon)

Ko'p ma'noli **yuk** so'zi mingboshi nutqida «ortiqcha tashvish» ma'nosida, ya'ni «uchta xotini o'n puddan o'ttiz pud» dahmaza ma'nosida qo'llangan, xotinlar esa bu so'zning qayd etilgan 4-ma'nosida tushunganlar, shu tarzda kulgili holat yuzaga kelgan.

Ko'p ma'nolilik asosan so'zlarga xos xususiyat bo'lib bir so'zning birdan ortiq ma'noga ega bo'lishi tushuniladi. Iboralarda ham ko'p ma'nolilikni kuzatish mumkin. Masalan: *yuragi qinidan chiqmoq* iborasi sevinchni va qattiq qo'rquvni ifodalashga xizmat qiladi. Qizning *paranjisini ko'rishi bilanoq yigitning yuragi qinidan chiqayozdi* (Oybek). *Qo'rqmayman deb bo'lmaydi, o'g'lim. Shunaqa vaqtda odamning yuragi qinidan chiqib ketadi* (A.Qahhor). *Bosh suqmoq* – qisqa fursatga kirmoq, xabar olmoq; aralashmoq, odamlarga qo'shilmoq. *Tomdan tarasha tushganday* – kutilmaganda, qo'qqisdan; qo'pol tarzda.

Eskirgan so'zlar

Jamiyat o'sib-o'zgarib borar ekan, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy hayotdagi ba'zi tushunchalar tamomila eskirib, amaliyotdan chiqib ketadi. Badiiy asarda muayyan davr voqealari tasvirlanar ekan, ana shu davrga oid bo'lgan eski tushunchalarga murojaat qilmaslikning aslo iloji yo'q. Tilshunoslikda bunday tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar «arxaik so'zlar» va «istorizm – tarixiy so'zlar» degan nomlar ostida umumlashtiriladi. Tilning hozirgi davri uchun eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan til birligi arxaizm deb yuritiladi. «Arxaizm o'zi nomlayotgan voqelikni anglatuvchi leksik birlik bilan yonma-yon yashaydi». Arxaizmlar badiiy matnda tasvirlanayotgan davr voqeligini real tasvirlash, asarning tarixiylik ruhini ta'minlash

maqsadida qo'llaniladi. O'rdu-qo'shin, handasa-geometriya, tilmoch-tarjimon, mirza-kotib, sadr-ra'is, lak-yuz ming kabi so'zlar ishlatilganda davr ruhi ta'kidlangan bo'ladi. Ayrim arxaik so'zlar zamonaviy ma'nodoshiga qaraganda ma'noni kuchliroq ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan, yo'qsil – kambag'al arxaik so'zlariga e'tibor beradigan bo'lsak, «hech narsaga ega emaslik» ma'nosi yo'qsil leksikmasida kambag'al leksemasiga qaraganda ancha ortiq, chunki mazkur so'zlar tarkibi tarixiy-etimologik tahlil etilganida anglanadigan yo'q-kam so'zlari qiyoslansa, birinchisida ayni belgining nol darajada ekanligi seziladi. Arxaik so'zlar muayyan davrning yozma uslubini ifodalashda yoki qahramonning nutqiy xarakteristikasini berishda ham uslubiy vosita sifatida ishlatiladi. She'riyatda nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlash maqsadida ishlatiladi:

Siz ko'kning **qopqasin** qoqqan soatda

Quyosh ko'z uqalab uyg'onar edi.(G'.G'ulom)

Ulug' shaharlarning bo'ysirasida

Abadiy o'rinni topa olgan **Shosh**. (A.Oripov)

Ne-ne zilziladan chiqolgan omon

Manglayi yarqiroq makonsan buyuk. (A.Oripov)

Hozirgi kunda uchramaydigan, faqat tarixiy narsa yoki voqea-hodisalarning nomini bildiruvchi so'zlar istorizm (tarixiy so'zlar) deyiladi. Istorizmning arxaizmdan farqi shundaki, bugungi kunda o'sha tarixiy voqelikning o'zi ham uni anglatuvchi boshqa leksik birlik ham bo'lmaydi, demak, istorizm o'zi ifodalayotgan hodisaning yagona nomidir. Masalan: *amin, pristav, mingboshi, noyib, ellikboshi, ponsad* kabilar badiiy matnda ishlatilganda kitobxon ijtimoiy boshqaruv tizimi bilan bog'liq tarixiy voqelikni ko'z oldiga keltiradi. Tarixiy so'zlar ham badiiy matnda o'tmish voqeligini real tasvirlash maqsadida ishlatiladi.

Badiiy asar tilidagi eskirgan so'zlarni tahlil qilishda asar yozilgan davrni e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Chunki, «so'zlar yozuvchi yashagan, ijod etgan davrdayoq eskirgan bo'lishi mumkin bo'lganidek, asar yozilgan davrda faol iste'molda bo'lib, keyinchalik iste'moldan tushgan»¹⁵⁶ bo'lishi mumkin.

Yangi so'zlar

¹⁵⁶ Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи. НД. -Самарқанд, 2004.

Yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan, yangi narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan leksemalar neologizmlar – yangi so'zlar deyiladi. «Neologizm tilga umuman mansub bo'lishi yoki yakka shaxs nutqiga xos bo'lishi mumkin. Birinchisi umumtil neologizmi deb, ikkinchisi individual nutq neologizmi deb yuritiladi». Badiiy asarda asosan individual nutq neologizmlari badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Mahoratli yozuvchilar voqelikni o'ziga xos, betakror va yangicha ifodalashga harakat qiladilar. Shuning uchun hali ko'nikilmagan yoki umuman qo'llanilmagan, yangi, ohorli so'zlardan foydalanadilar. Buni quyidagi misollarda ham ko'rish mumkin: 1.Shu ikki kechaning ixtiyori menda! Men –**jinlanganman**, men – o'tman, olovman! 2.Miryoqub Akbarali mingboshini haqir ko'radi, xo'rlaydi, uning **itlanishidan** kuladi. 3.**Bahorlashib** bir borib kelaman, deb yurib edim. (Cho'lpon) 4.Shu boisdan Tarlonni oshiqcha **zarbalamadim**. 5.Bajarajak yumushlarimni bot - bot **bayonlaydi**. 6.**Ta'tillanib podayotoqqa** bordim. (T.Murod)

Sheva so'zlari

Yozuvchilar o'z qahramonlarini o'zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so'zlarni ishlatadi. Sheva so'zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o'zida aniq aks ettirish bilan birga «badiiy nutqda muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me'yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo'llanishi bilan bog'liqdir.»¹⁵⁷

Tilshunoslikka oida adabiyotlarda shevaga xos birliklarning fonetik, leksik va grammatik dialektizmlar sifatida tasnif qilinganligini kuzatish mumkin. **Fonetik dialektizmlar** asosan, tovushlarni o'zgartirib qo'llash, tovush orttirilishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo'llash ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Masalan: 1.*Zebining qish ichi siqilib, zanglab chiqqan ko'ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushgan; endi, ustiga poxol to'shalgan aravada bo'lsa ham, allaqaylarga **tala**-qirlarga chiqib yayrashni tusay boshlagan edi* (Cho'lpon). 2.*Enaxonlarning butun oilasi yoyilgan qopning tegrasida **jugari** uqalab o'tirardilar.* (Cho'lpon)

¹⁵⁷ Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. –Т.: Фан, 1981, 24-6.

3. *Toshkanniyam* olibdimi-a? 4. *Televizorning* ichida-da, ulim. 5. *Obro'y* bor-da, obro'y! 6. Ana endi, quyoshda mazza qilib toblanib yotamiz. (T.Murod) **Leksik dialektizmlar** ham o'z navbatida ichki guruhlarga bo'lib o'rganiladi: sof leksik dialektizmlar, etnografik dialektizmlar va semantik dialektizmlar. Masalan: 1. *Kampir shotining* yon yog'ochini silab o'ynar, Enaxon og'zidan olgan saqichini ezib «soqqa» yasar...(Cho'lpon) 2. *Jiyaningiz* qishloqdan zig'ir moy olib keldi. Shuni **chuchityapman**. (T.Murod). 3. *U yozlik kiyimini* kiyib, to'ppa-to'g'ri birinchi klass nomyerga bordi va o'zi uchun ajratilgan kichkinagina **chigiling** (bejirim) va soz uyiga o'rnashdi. (Cho'lpon). 4. Tok osti **so'ri olachalpoq ko'laga** bo'ldi. (T.Murod)

Muayyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning o'zlariga xos bo'lgan urf-odatlarining nomlari **etnografik dialektizmlar** deb yuritiladi. Bunday so'zlar tasvirning realligini ta'minlaydi: *U eshikdan kirar – kirmas to'y to'qqizini* xotiniga uzatib: - *Qizing qani? – deya so'radi*. (Cho'lpon) Biror so'z adabiy tilda ham, shevada ham mavjud bo'lib, shevada adabiy tilda bo'lmagan ma'nosi bilan qo'llana oladigan so'zlar **semantik dialektizmlar** deb yuritiladi. Masalan, *Men buvimdan* (onamdan – M.Y.) *beruxsat mehmon chaqirmayman*. (Cho'lpon) **Grammatik dialektizmlarning** ham morfologik va sintaktik deb ataluvchi ichki guruhlari mavjudligini qayd etish mumkin. Masalan: *Qurvonbibi bu haqiqatni o'zi-o'z ko'nglida* necha marta takrorlagan bo'lsaykin. Bilamiz, taqsir, yangi uylangan odamdi gapga tutib bo'lmaydi.

Shevaga xoslik iboralarida ham mavjud bo'lib badiiy matn qahramonlarining ma'lum bir hududga mansubligini va voqea-hodisalar bo'lib o'tayotgan o'rinni ta'kidlashga xizmat qiladi. Masalan, Tog'ay Murod asarlarida Surxondaryo shevasiga xos frazeologizmlar ko'p qo'llanilgan: *Eson xizmatkorni bolasi Botir qo'shchi* tumandan **aynib keldi**. *Xolilatib-xolilatib oyoq ildi*. *Shahodat barmog'ini* boshi uzra **nish etdi**.

Chet va haqorat so'zlari

Badiiy adabiyotda muayyan tasvir maqsadi bilan o'zga tilga oid so'z va iboralar qo'llanishi kuzatiladi. Tilning lug'at tarkibiga kiritilmagan, faqatgina og'zaki nutqda mavjud bo'lgan bunday chet so'zlardan badiiy nutqda qahramon xarakteri, milliy mansubligi va ichki dunyosi tasvirida hamda voqea-hodisaga xorijga xoslik ta'kidini

berish maqsadida ishlatiladi. Shuningdek, voqealar bo‘lib o‘tayotgan o‘ringa ishora qilish yoki nutqiy vaziyat va unda ishtirok etayotganlarning milliy mansubligi haqida ma’lumot berish istagi bilan ham kiritilishi mumkin. Bunday birliklar **varvarizm** (ayrim adabiyotlarda **ekzotizm**)lar deb yuritiladi. Masalan, quyidagi parchada tatar millatiga mansub Fatxullin ismli amaldor nutqida keltirilgan varvarizmlar qahramon xarakterini to‘liq ochib berishga xizmat qilgan:- *O‘xu, tolkoviy malay shul. Bundan otlichniy kommunist chiqqa. Ul partiya uchun atisidan kechdi. Dinsiz ekanini dokazat etish uchun kolbasa yib kursatdi. Buni o‘z ko‘zingiz bilan ko‘rdingiz. Tolko patriot kommunistgina kolbasani shulay eyishi mumkin. Bravo, bravo!* (S.Ahmad)

Tilshunoslikda **vulgarizmlar** deb ataluvchi haqorat so‘zlarida o‘ta salbiy munosabat, kamsitish, mensimaslik, haqorat kabi bir qator ifoda semalari juda ochiq ko‘rinib turgan bo‘ladi. Bunday so‘zlar ko‘proq nominativ ma’nolariga ko‘ra emas, ayni shu konnotativ ma’nolariga ko‘ra nutqda yashaydi. Haqorat so‘zlari badiiy asarlarda asosan, qahramonlar nutqida ishlatiladi. Lisoniy tahlil jarayonida badiiy asarga olib kirilgan vulgarizmlarni kimning (jinsi, ijtimoiy tabaqasi, mavqeyi, yoshi kabilari) nutqida ishlatilayotganligiga qarab guruhlash, qanday vaziyatlarda va nima sababdan qo‘llanilayotganligini hamda ularning leksik-semantik tarkibi, shevaga xoslanganligi kabilarni aniqlash lozim bo‘ladi. Misollar: –*Hey! Baqqa tush, **enag‘ar!**, Momo qo‘oldi... Yuraging sovudimi, **haromi**? Endi yaylov keng bo‘ldi senga! Bog‘da javlon urasan, **silkasal!*** (Sh.Xolmirzayev) - **Ahmoq!** – *dedi kampir. – Qayoqlarda sanqib yurganding?* (S.Ahmad) – *Nima, nima? Menga til tegizdi? Nimalar deydi **xotintaloq**?* (Cho‘lpon) -*O‘bbo, **bachchataloq**...* (A.Qodiriy). *G‘animat g‘arniki, deydilar, -dedi Botir firqa.* (T.Murod)

Barqaror birikmalar

«Ikki va undan ortiq so‘zlarning o‘zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo‘lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.»¹⁵⁸ Iboralar, maqol-matallar va hikmatli so‘zlar barqaror birikmalar hisoblanadi.

¹⁵⁸ Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Академик лицейларнинг 2-босқич талабалари учун дарслик). -Т.: Шарқ, 2002, 103-б.

Iboralar. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalantirishda frazeologik iboralarning o'rni, ahamiyati beqiyosdir. Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat-holatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir. Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Balki qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiradi va qayta ishlaydi. Shu tarzda xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi. Xalq iboralarini qayta ishlashning usullari, ularga yangicha rang va tus, yangicha ma'no talqini berishning yo'llari juda xilma-xildir. Bunga «umumtil iborasi zamiridagi ma'noning yangicha talqinini ochish, iboraning leksik tarkibini o'zgartirish va uning semantik-stilistik funksiyalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli ma'nolar kiritish kabi usullarni kiritish mumkin».¹⁵⁹ Frazeologik iboralarni qayta ishlashning turli usullari B.Yo'ldoshev tomonidan keng o'rganilgan.¹⁶⁰ Badiiy matnda eng ko'p uchraydiganlari quyidagilardan iborat: 1.**Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni almashtirish:** *Yana uch kun jim turib bersangiz, mulla mingan velosipeddek yuvosh bo'lib qolasiz.* (S.Ahmad) *Mingboshining falon – falonlari bizni ko'ziga iladimi?,-deb xabar ham qilmabmiz. Nega indamaysanlar? Og'zingga paxta tiqdingmi hammanq? Dunyoda o'z oyog'iga o'zi bolta chopadigan ahmoq ham bo'ladimi?* (Cho'lpon) 2.**Ibora tarkibini kengaytirish.** Bunda ibora tarkibiga yangi so'z kiritiladi. Tilimizda *jar solmoq* iborasi mavjud. Cho'lpon uni *qo'shkarnayi bilan jar solmoq* tarzida kengaytiradi: *Mingboshilikni tortib olib, el ko'zida tamom sharmanda qiladiganday! Abdisamat bilan Yodgor echki, Umarali puchuqlar yana qo'shkarnayi bilan jar soladiganday!* 3.**Ibora tarkibini qisqartirish.** Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni tushirib qo'llash tildagi tejamkorlik talabi bilan amalga oshiriladi. Ammo yozuvchilar bundan o'z badiiy-lisoniy maqsadiga ko'ra foydalanadilar. Tilimizda *qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmoq* iborasi mavjud bo'lib, uning ma'nosi «ixlosi qaytib, ishonmay qo'yib, diqqat-e'tibordan soqit qilmoq» tarzida izohlanadi. Cho'lpon «Kecha va kunduz» romanida uni mana bunday qisqartirilgan holda qo'llaydi:

¹⁵⁹ Шомақсудов А. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. –Т., 1974, 70-б.

¹⁶⁰ Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. -Самарқанд, 1999.

Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan **qo'l yuvishimiz** kerak bo'ladi. Bu iboraning noyib to'ra nutqida qo'l yuvmoq tarzida qisqarishi nafaqat shakl ixchamligi uchun, balki ma'no siljishi uchun ham xizmat qilgan. Noyib to'raning «voqealar shu taxlit davom etsa, oz vaqt ichida biz qishloqni tashlab chiqishimizga to'g'ri keladi» demoqchi ekanligi mazkur ibora orqali ta'kidlangan. Bundan ko'rish mumkinki, ayni iboraning qisqargan varianti «tashlab chiqmoq», «ajralmoq», «qochib qolmoq» kabi yangi ma'no qirralari bilan matn badiiyatini boyitgan.

Badiiy asarda qo'llanilgan iboralarni o'rganishda bir asar doirasidagi frazemalar miqdorini (fondini) aniqlash va xarakterli xususiyatlariga qarab tasniflash, ularni struktural-semantik jihatdan tavsiflash hamda matndagi vazifasini tekshirish lingvopoetik tahlil talablaridan hisoblanadi. Ana shunday tahlilda yozuvchining imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklaridan foydalanish mahorati ham namoyon bo'ladi.

Maqol - matal va hikmatli so'zlar

Maqollar – grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi, kichik, ixcham, o'tkir mazmunli, ko'chma ma'noda yoki ham ko'chma ma'noda, ham o'z ma'nosida qo'llanadigan hikmatli xalq iboralaridir.¹⁶¹ Maqollarda fikrni lo'nda va tiniq ifodalash imkoniyatining mavjudligi nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda juda qo'l keladi. Badiiy asarning xalqchilligini, haqqoniyligini ta'minlashda ham maqollarga murojaat qilinadi. Qahramonlar nutqini boyitish, emotsional-ekspressivlikka erishish maqsadida ham maqollardan keng foydalaniladi. *Yaxshining so'zi – qaymoq, Yomonning so'zi – to'qmoq. Eshikli bo'lding – beshikli bo'lding. Chumchuq so'ysa ham qassob so'ysin. Sulaymon o'ldi devlar qutildi. Hamal keldi – amal keldi* kabi obrazli va yaxlit barqaror birikmalar maqol hisoblanadi. «**Matallar**–tarbiyaviy, pand-nasihati ma'nolarini ifodalovchi, grammatik jihatdan to'liq gap shaklida bo'lgan, faqat o'z ma'nosida – to'g'ri ma'noda qo'llanadigan, qisqa, ixcham xalq iboralaridir». Masalan: *Go'sht suyaksiz bo'lmas, sholi – kurmaksiz. Gumon iymondan ayirir. Gul tikonsiz bo'lmas* kabilar matal hisoblanadi. **Hikmatli so'zlar** ma'lum shaxslar tomonidan aytilgan

¹⁶¹ Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремикологияси. –Т.: Ўқитувчи, 1984,11-б.

yoki asarlarida ishlatilgan ixcham, ma'nodor, ishlatishga qulay va quyma fikrlardir. Nutqqa tayyor holda olib kirish imkoniyatiga ega bo'lgan bunday so'zlar **aforizmlar** ham deyiladi. Tilshunoslikda maqol-matal va hikmatli so'zlar «**paremalar**» deb ham yuritiladi. Hatto tilshunoslar Hamdam Berdiyorov va Razzoq Rasulovlar tomonidan maxsus lug'at – «O'zbek tilining paremiologik lug'ati» ham tuzilgan. Bundan tashqari maqollar hamda aforizmlarga bag'ishlangan ko'plab lug'atlar mavjud.¹⁶² Badiiy asarni lisoniy jihatdan tahlil qilishda bunday lug'atlardan unumli foydalanish zarur.

👉 **Nazorat uchun savol va topshiriqlar**

1.Ma'nodosh so'z va iboralarining badiiy matndagi o'rni haqida ma'lumot bering.

2.Shakldosh so'z va iboralarining badiiy matnda qo'llanishi haqida ma'lumot bering.

3.Paronamaziya deganda nimani tushunasiz?

4.Zid ma'noli so'z va iboralar matnda qanday vazifa bajaradi?

5.Ko'p ma'noli so'z va iboralarining estetik funktsiya bajarishi haqida ma'lumot bering.

6.Eskirgan so'z va iboralar deb nimaga aytiladi?

7.Yangi so'zlar badiiy matnda qanday vazifa bajaradi?

8.Sheva so'zlarining estetik vazifasi haqida ma'lumot bering.

9.Chet va haqorat so'zlari nima maqsadda badiiy matnga olib kiriladi?

10.Barqaror birikmalar deb nimaga aytiladi?

BADIIY MATNNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog'liq holatlar haqida fikr yuritish talab qilinadi. Morfologik birliklarning estetik vazifasi deganda - «maxsus so'z formalari vositasida, shuningdek ma'lum bir grammatik ma'no va funktsiyaga ega bo'lgan so'z formasini maxsus qo'llash orqali ekspressivlik – emotsionallik ifodalanishi tushuniladi». Ekspressivlik ijobiy va salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlarda aniq ko'rinib turadi. Badiiy matn lisoniy jihatdan tekshirilganda dastavval ana shunday ma'no qirralariga ega bo'lgan birliklarni ajratish va qaysi turkumga xosligi, kimning nutqida, nima maqsad

¹⁶² Ўзбек халқ мақоллари. –Т.: Шарк, 2003; Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар маҳзани. –Т.: «ЎМЭ», 2001.

bilan qo'llanilganligi, kimga nisbatan, qanday vaziyatda ishlatilganligiga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Odatda erkalash – suyish, hurmat – e'zozlash, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, tantanavorlik kabi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar hisoblanadi. Masalan: *qizaloq, toychoq, o'rgilay, girgitton bo'lay, bolaginam, oppog'im, do'mbog'im, arslonim, pahlavonim, shakarim, shirininim* kabi. Salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar sirasiga jirkanish, manmanlik, mensimaslik, kibrilik, masxara, nafrat, g'azab, kinoya, kesatiq kabi subyektiv munosabatni ifodalovchi so'zlar kiradi. Bunday ma'nolarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi. O'zbek tilida kichraytirish shakli *–cha, –choq, –chak* qo'shimchalari bilan; erkalash shakli *–jon, –xon, –oy, –(a)loq* affikslari yordamida hosil qilinadi. Hurmat, mensimaslik, istehzo, umumlashtirish, tur-jinsga ajratish kabi ma'nolar *–lar* affiksi bilan hosil qilinadi. *–gina* qo'shimchasi chegara, erkalash, yaqinlik ma'nolarini yuzaga chiqaradi. Tahlil jarayonida matnda qo'llanilgan barcha morfologik birliklar emas, estetik maqsad aniq ko'rinib turadigan, yozuvchining badiiy niyati ifodalangan morfologik o'zgachaliklar haqida so'z yuritiladi. Masalan, eng ko'p ishlatiladigan badiiy tasvir vositalaridan biri takrordir. Morfologik birliklarning takrorlanishidan yuzaga keladigan uslubiy vosita – **morfologik parallelizmning** qo'llanilish maqsadi lisoniy jihatdan tadqiq etilishi mumkin. Yoki, **affiksal sinonimiya, affiksal omonimiya** va **affiksal antonimiya** hodisasidan ekspressiv maqsadlarda foydalanilgan holatlarni aniqlash mumkin. Shuningdek, atoqli otlar sirasiga kiruvchi – **antroponimlarning** muayyan maqsad bilan qo'llanishiga aloqador kuzatishlar olib borish mumkin. Chunki badiiy asarda qo'llanilgan ismlar ichida alohida uslubiy maqsad yuklanganlari ham bo'ladiki, ular yozuvchining g'oyaviy-badiiy niyatini aniqlashga yordam beradi. O'zbek adabiyotida personaj xarakter – xususiyatini ochib beruvchi kinoyaviy tagma'noli kulgi yaratuvchi ismlar Said Ahmad va boshqa yozuvchilarning hajviy asarlarida juda ko'p uchraydi. *G'oyibnazar Pinhonov, Oldi Sottiyev, Tijoratxon* kabi kishi nomlarida yozuvchining kinoyasi aniq sezilib turadi. Tog'ay Murod asarlaridagi antroponimlarning uslubiy qo'llanishi haqida tadqiqodchi M.Qosimova quyidagilarni yozadi: «Dehqonqul – asardagi asosiy qahramon. Dehqon – asosiy kasbi ekin ekishdan, dehqonchilikdan

iborat kishi. Lekin yozuvchi Dehqon soʻziga oʻzbek ismlariga qoʻshib aytiladigan –boy, –jon, –bek kabi shakl hosil qiluvchi qoʻshimchalarni emas, aynan «qul» morfemasini qoʻshadi. Bunda qul soʻzining koʻchma maʼnodagi «kimsaga koʻr-koʻrona xizmat qiluvchi, boʻysunuvchi, itoatgoʻy, malay, xizmatkor» semalari yuzaga boʻrtib chiqadi. Natijada shoʻrolar mustamlakasi davrining mute, itoatgoʻy, hokisor qurboni boʻlgan Dehqonqul obrazi kitobxon koʻz oʻngida yaqqol namoyon boʻladi»¹⁶³ va uzoq saqlanib qoladi. Qahramonning hayoti, taqdiri va ruhiyati bilan uning ismi oʻrtasidagi muvofiqlikdan ekspressiv effekt yuzaga kelgan. Bu albatta yozuvchining lisoniy mahorati hisoblanadi va bunday holatlarni tadqiq etish orqali yozuvchining poetik olamiga kirib boriladi.

👈Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?
2. Ijobiy va salbiy boʻyoqdor soʻzlarning estetik vazifasi deganda nimani tushunasiz?
3. Antorponimlarning uslubiy xususiyatlari haqida maʼlumot bering.
4. Morfologik parallelizm deb nimaga aytiladi?
5. Qoʻshimchalardagi sinonimiya, omonimiya va antonimiyadan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi?

BADIIY MATNNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Badiiy nutqning taʼsirchanligini taʼminlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon boʻlish shakllarini teran tadqiq qilgan tilshunos Adham Abdullayev «sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bogʻlovchilarning maxsus qoʻllanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik soʻroq» kabi uslubiy figuralar «fikrning oʻta taʼsirchan ifodalanishi»ga xizmat qilishini taʼkidlaydi. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» kitobi mualliflari sintaktik figuralarning quyidagi asosiy koʻrinishlari mavjudligini bayon qilishadi: «anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis,

¹⁶³ Қосимова М. Бадий нутқ индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари. -Андижон, 2008.

alliteratsiya, ritorik so‘roq kabilar»¹⁶⁴ Bu uslubiy vositalar mavzuga aloqador bo‘lgan deyarli barcha adabiyotlarda uchraydi. Umumlashtiradigan bo‘lsak quyidagi holat yuzaga chiqadi: 1.Sintaktik parallelizm. 2.Emotsional gap. 3.Ritorik so‘roq gap. 4.Inversiya. 5.Ellipsis. 6.Gradatsiya. 7.Antiteza. 8.Farqlash. 9.O‘xshatish.

Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko‘p qo‘llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o‘rganiladi. Parallelizm (yunoncha, *parallellos-yonma-yon boruvchi*) yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo‘lishi. Masalan: *Oshxona taraf quloq tutadi. Darvoza taraf quloq tutadi. Molxona taraf quloq tutadi. Ovoz qayerdan kelyapti – bilolmaydi* (T.Murod). «Parallel birliklarning asosiy vazifasi fikrga izoh berish va, eng muhimi, unga tinglovchini to‘la ishontira olishdan iborat. Ular til uslubiy vositalarining boyishi manbalaridan biri bo‘lib, poetik nutqda ko‘p qo‘llanadigan, eng mahsuldor va ta’sirchan sintaktik birlik hisoblanadi».¹⁶⁵ Bir xil shakllangan gaplar badiiy nutq ta’sirchanligini boyitish bilan birga ma’noni kuchaytirishga va fikrning batafsil - atroflicha ifodalanishiga, tasvir obyekti bilan bog‘liq ma’lumotlar fondining kengayib borishiga xizmat qiladi. Masalan: *Qo‘shchi kalondimog‘ – kalondimog‘ qadam bosdi. Kibor – kibor quloch otdi. Kerma qosh – kerma qosh boqdi.*(T.Murod) Bu misolda qahramonning uch xil harakati bir xil shakllangan gaplarda ifodalangan, ya’ni, *qadam bosmoq – quloch otmoq – boqmoq*. Quyidagi misolda esa bir harakat bilan bog‘liq ma’lumotlar fondi parallel gaplarda kengayib boradi: *Tom bosh – adog‘ilab qadamladi. Vazmin – vazmin qadamladi. Olishlarga dono – dono boqib qadamladi. Yoki: Qo‘shchi qo‘llari ketida tag‘in qadam oldi. Mag‘ribga boqib qadam oldi. Mashriqqa boqib qadam oldi.*(T.Murod)

Emotsional gaplar. So‘zlovchining o‘ta xursandlik yoki o‘ta xafalik holatlarini yoki qahramonning his-hayajonini, voqea-hodisaga emotsional munosabatini ifodalovchi gaplar emotsional gaplar hisoblanadi. Emotsional gaplar tarkibida maxsus ijobiy va salbiy bo‘yoqdor so‘zlar (chehra, o‘ktam, tabassum / turq, qo‘pol, tirjaymoq kabi) mavjud bo‘ladi. O‘sha so‘zlar orqali qahramon ruhiyatida kechayotgan sevinish, qo‘rquv, g‘azab kabi psixologik jarayonlarni

¹⁶⁴ Ўринбоев Б., Қўнгулов Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. -Т., 1990, 34-б.

¹⁶⁵ Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазибалари // ЎТА, 2004, №2, 73-б.

hamda yozuvchining tasvir obyektiga nisbatan subyektiv munosabatini bilib olamiz. Emotsional gaplar tarkibida ijobiy yoki salbiy bo‘yoqdor so‘z va iboralar, his-tuyg‘u ifodalovchi undovlar (oh, voy sho‘rim, eh attang, bay-bay-bay kabi), munosabat ifodalovchi undalmalar qatnashadi va ular nutqning ekspressivligini ta‘minlashga xizmat qiladi: *Qanday yoqimli tong! To‘yib–to‘yib nafas olasan! Buncha fusunkor bo‘lmasa bahor! Qishlog‘imiz naqadar go‘zal–a!* (Gazetadan). *Sarvarov to‘ng‘illadi: –Ikkinchi chiqishimda ushlashi kerak edi. Birinchi chiqishimdayoq ushlab o‘tiribdi bu miyasi aynigan chol* (S.Ahmad). – *Tilimni qichitma, jo‘jaxo‘roz! Aytmadimmi, kuzda qiyqillab stolning tagiga kirib ketasan, deb... Eh-e, sening xo‘roz bo‘lishingga hali o‘n to‘rt protsent bor. Bahorda karillab hech kimga so‘z bermaganding. Menga, kekkayma, deganday shama qilding–a!* (A.Qahhor) *Evo, essiz umr, essiz qizim!.. Voy bechora! – dedi Gulsumbibi birdan. Sho‘rluk qizga qiyin bo‘libdi hammadan* (Oybek).

Ritorik so‘roq gaplar ham badiiy matnning emotsional-ekspressivligini ta‘minlovchi uslubiy vositalaridan hisoblanadi. Tasdiq va inkor mazmuniga ega bo‘lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan gaplar ritorik so‘roq gap deyiladi. Ko‘pincha ritorik so‘roq gaplar tarkibida *nahotki*, *axir* kabi ta‘kidni kuchaytiruvchi so‘zlar keladi. Ular nutqqa ko‘tarinki ruh bag‘ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta‘kidlanishi uchun xizmat qiladi. Bunday gap shakllari qahramonning hayratlanishini, quvonchini, ajablanishini, shubha va gumonsirashini, g‘azab va nafratini ifodalashda juda qo‘l keladi. Ichki va tashqi nutqda, monologik va dialogik nutqlarda keng qo‘llaniladi. Ardoqli shoir Abdulla Oripovning «Olamonga» deb atalgan quyidagi she‘ri ritorik so‘roqning go‘zal namunasi bo‘la oladi:

*Mashrab osilganda qayoqda eding?
Cho‘lpon otilganda qayoqda eding?*

*Surishtirganmiding Qodiriyni yo
Qalqon bo‘lganmiding kelganda balo?*

*Hukmlar o‘qilur sening nomingdan,
Tarixlar to‘qilur sening nomingdan.*

Nimasan? Qandayin sehrli kuchsan?

Nechun tomoshaga bunchalar o'chsan?

*Qarshingda hasratli o'yga tolaman,
Qachon xalq bo'lasan, ey, sen – olomon?!*

Inversiya deb gap bo'laklarining o'rin almashinishi yoki gap bo'laklari joylashish tartibining ma'lum bir maqsad bilan o'zgarishi hodisasiga aytiladi. Inversiya og'zaki nutqqa xos xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur usuldan foydalaniladi: *Bolangni olib ketsang-chi! Ko'rmayotipsanmi, bu yyerda odamlar ishlab o'tiripti!* (A.Qahhor) – *Tashla u toshni! – deb do'q qilib qoldi onam. Ko'chaning o'rtasidan haydatib ketdim aravani. – Bilasizmi, nimaga ergashdim sizga? – deb qolsa bo'ladimi shunda.* (Sh.Xolmirzayev)

She'riyatda esa ifodalilikni, ohangdorlikni va ta'sirchanlikni ta'minlovchi muhim uslubiy vosita sifatida ko'p ishlatiladi:

*Bozorga o'xshaydi asli bu dunyo,
Bozorga o'xshaydi bunda ham ma'ni.
Ikkisi ichra ham ko'rmadim aslo,
Molim yomon degan biror kimsani.*

(A.Oripov)

Ellipsis (yun. elleipsis – tushish, tushirilish) deb nutqiy aloqa jarayonida gap bo'laklarining muayyan maqsad bilan tushirilishi hodisasiga aytiladi. Bunday tushirilish tildagi lingvistik iqtisod - lisoniy tejamkorlik tamoyili asosida amalga oshiriladi. Masalan: – *Avaylaganing shu bo'lsa... uning zardali ovozi ham jonimga tegdi.* (Y.Akram) *Iltilmos to'xtang... Anavinga qarang!* (Sh.Xolmirzayev) – *Nima qilardingiz shu sassiq bilan tortishib?* (S.Ahmad) – *Topamiz-da, – dedim. Talantlar seni redaksiyanga emas, redaksiyam bo'lmasayam menga keladi.* (Sh.Xolmirzayev)

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida «narsa» so'zi, uchinchi va to'rtinchisida «odam» so'zi ellipsisga uchragan. Bu jonli nutq uchun tabiiy hol bo'lib, badiiy matnga ham jonli nutqqa xos tabiiylikni ta'minlash maqsadi bilan olib kirilgan. Badiiy matndagi ellipsis tekshirilganda, qaysi gap bo'lagi ellipsisga uchraganligi va bundan qanday maqsad kuzatilganligi izohlanadi.

Ellipsisni maqollarda juda ko‘p uchratamiz. So‘zlarning tushirilishi natijasida maqol tabiatiga xos ixchamlik va ifodalilik yuzaga keladi: *Ayrilganni ayiq er, bo‘linganni bo‘ri er. Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga. Yomon bilan yursang qolarsan uyatga. Yaxshi xunuk libos bilan ham yaxshi. Ahmoq og‘asini tanimas, To‘qmoq tog‘asini tanimas.*

Gradatsiya (lot. gradatio – zinapoya, bosqichma bosqich kuchaytirish) Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma’nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon. Badiiy adabiyotda holatlarni, tuyg‘u va kechinmalarni qiyoslashda, his-hayajonlar junbushini to‘liq ifodalashda gradatsiya usulidan foydalaniladi. Adabiyotlarda gradatsiya xususiyatlariga ko‘ra turlicha tasnif qilinadi: mohiyatiga ko‘ra: **ko‘tariluvchi gradatsiya** (klimaks) va **pasayuvchi gradatsiya** (antiklimaks); ifoda usuliga ko‘ra: **mantiqiy, emotsional** va **miqdoriy gradatsiya**; ifoda materialiga ko‘ra: **leksik gradatsiya** va **sintaktik gradatsiya**.

*Men nadomatlarni unutganman. Men meros
dovlamayman. Men molparast ham emasman.
Lekin qani mening yetti ma’dandan eritib quyilgan
darvozam?
Jahonning bir mo‘jizasi?
Oltin, temir, qurch, qalay, po‘lat, mis, kumush
darvozam?
Bibixonim darvozasi?
Yo‘qolgan darvoza...
O‘g‘irlangan darvoza...
Tanga qilib maydalangan darvoza... (I.G‘afurov)¹⁶⁶*

Keltirilgan misolda dastlab shaxsiy sifatlar bosqichma – bosqich kuchaytirib tasvirlanyapti. Keyin, darvoza bilan bog‘liq sifatlar tasvirida pasayuvchi gradatsiyani kuzatish mumkin: mo‘jizaviy darvoza – oltin darvoza – temir darvoza – qurch darvoza. Ortidan darvozaning kimga taalluqli ekanligi aytiladi va yana ko‘tariluvchi gradatsiyadan foydalanib darvozaning g‘oyib bo‘lish sababi oshkor qilinadi: darvoza yo‘qolgan – (aslida) o‘g‘irlangan – (va) tanga qilib maydalangan. Ibrohim G‘afurovdan gradatsiyaga yana bir go‘zal

¹⁶⁶ **Иброҳим Ғафуров.** Илтижо. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

misolni keltiramiz. Unda hislarning junbushi ko'tariluvchi va pasayuvchi gradatsiya orqali o'ta ta'sirchan holda ifodalangan.

*Beatriche yotmagan Usmonning to'shagida,
Zarema yotmagan Usmonning to'shagida,
Nasima yotmagan Usmonning to'shagida,
Hurlar yotmagan Usmonning to'shagida,
Parilar yotmagan Usmonning to'shagida.
Faqat Usmon yotgan Usmonning to'shagida.
Qamoqning to'shagi.*

Millionlab begunohlar yotgan bunday to'shaklarda.

*Ular ko'z yoshlardan ko'l bo'lib ketgan,
Ular unsiz nolalardan cho'l bo'lib ketgan,
Ular armonlardan yo'l bo'lib ketgan...*

Dunyo yotar shu to'shakda.

She'r yotadi shu to'shakda. Parlari qofiya. Somoni vazn.

Usmon Nosirning to'shagi –

Xayollarin kemasi.

*–To'shagimni asrang, og'a, –dedi u eng so'ng
damda. –*

*Oltin bulutlar uxlagan unda. Armonli baytlar
tunagan unda.*

*Lek to'shakni asramadilar. Farosat yetmadi
odamlarda. (I.G'afurov)*

Antiteza (antithesis – qarama-qarshi qo'yish, zidlash) deb mantiqiy jihatdan qiyoslanuvchi fikr, tushuncha, sezgi va timsollarni qarama-qarshi qo'yish, zidlash hodisasiga aytiladi. Voqea-hodisalar mohiyatidagi ziddiyatni ochish uchun asosan, badiiy nutqda zid ma'noli qo'shimchalar, zidlovchi bog'lovchilar, so'z va iboralardan foydalaniladi. «Zidlashda voqea, hodisa, belgilarni o'zaro zid qo'yib shulardan birining belgisi alohida ta'kidlanadi. Zidlash hodisasi ham ikki komponentdan iborat bo'ladi va keyingi komponentdan anglashilgan mazmun ta'kidlanadi. Demak, zidlashda ikki qism mavjud: zidlovchi qism va zidlash asosida ta'kidlanuvchi qism». Zidlash asosan bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gap shakllarida kuzatiladi. Badiiy matnni lisoniy jihatdan tahlil qilishda zidlantirishdan yozuvchining ko'zda tutgan maqsadi nima ekanligini aniqlash talab qilinadi. Yozuvchining mahorati zidlantirilayotgan voqeliklar uchun tanlangan ifoda materialida yanada aniq ko'rinadi.

Masalan: *Noningni yo‘qotsang yo‘qot, nomingni yo‘qotma!* (O‘.Hoshimov) Bu misolda bir-biriga aloqasi bo‘lmagan ikkita tushuncha - non va nom zidlantirilyapti. Nega? Yozuvchi nima uchun bu ikki tushunchani qarama-qarshi qo‘ymoqda? Aslida non – hayotning, tiriklikning ajralmas bo‘lagi. Bir parcha non topib yeyish uchun odamzod mehnat qiladi, ter to‘kadi. Ammo hayotda o‘sha bir parcha nonni topaman deb o‘z nomiga, sha’niga dog‘ tushirayotganlar ham uchrab turadi. Non zarur, lekin nom undan ham muhim ekanligi mazkur misolda ta’kidlanmoqda. Haqiqatan ham nonini yo‘qotgan uni qaytib topishi mumkin, lekin o‘z nomiga, sha’niga dog‘ tushirsa-chi? Uni qaytib tiklab bo‘lmaydi. Bu misoldagi «non»ni «hayot uchun kerak bo‘lgan hamma narsa, mol-dunyo» ma’nosida ham tushunish mumkin. Yoki: *Nodonlar davrasida kar bo‘l. Donolar davrasida soqov bo‘l...* (O‘.Hoshimov) Bu misolda antitezaning ifoda materiali sifatida *nodon* – *dono*, *kar* – *soqov* birliklari keltirilgan. *Bolalikda dunyo kengu kiyim tor. Keksayganda kiyim kengu dunyo tor...*(O‘.Hoshimov) Zidlanishni yuzaga keltirayotgan birliklar (bolalik – keksalik, keng – tor, keng dunyo – tor dunyo, tor kiyim – keng kiyim) xiazmatik konstruksiya shaklida kelib kontrastlikni yanada bo‘rttirib ifodalashga xizmat qilgan.

Adabiyot ilmida **oksyumoron** deb ataluvchi hodisada ham mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga mazmunan zid bo‘lgan ikki tushunchani ifodalovchi so‘zlar o‘zaro qo‘shib qo‘llaniladi. Oksyumoron grekcha so‘z bo‘lib, «o‘tkir lekin bema’ni» degan ma’noni bildiradi. Ular ayrim adabiyotlarda «okkozional birikmalar», «noodatiy birikmalar» yoki «g‘ayriodatiy birikmalar¹⁶⁷» deb ham yuritiladi. Bunday birikmalar individualligi, yangiligi, ko‘nikilmaganligi va ohorliligi bilan tasvir ifodaliligini ta’minlaydi: *Sokin hayqiriq* (M.Ali). *Otashin muz, yong‘inli daryo, so‘qir lomakon, qora nur, yalang‘och shuur, yaxlagan sarob* (R.Parfi), *oppoq tun, so‘zsiz suhbat* kabi birikmalar oksyumoronga misol bo‘ladi. Bunday g‘ayriodatiy birikmalar antitezaning bir ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi. Ma’lumki, istalgan ikki so‘zni biriktirish bilan oksyumoron yuzaga kelavermaydi. Bunday birikmalar yozuvchining badiiy tafakkur mahsuli hisoblanadi. Shuning uchun g‘ayriodatiy birikmalarni mantiqsizlik bilan bog‘lash mumkin emas. Ularga estetik

¹⁶⁷ Абдурахмонов Х, Махмудов Н. Сўз эстетикаси. –Т.: Фан,1981, 38-47-б.

hodisa sifatida yondashish zarur. O‘zaro bog‘lanmaydigan so‘zlarni bog‘layotgan kuch nimada? Ularning birikib badiiy effekt berishi uchun qanday ifoda imkoniyati mavjud? Yozuvchini bunday «maromsiz» birikmalar yaratishga nima majbur qildi? kabi savollar bilan mazkur hodisa mohiyatiga kirib borish mumkin.

Farqlash deb ikki narsa – buyum, voqea – hodisa yoki holatlardagi differensial belgini aniqlashga aytiladi. Farqlash ham qiyos va chog‘ishtirishga asoslanadi. Ifoda usuliga ko‘ra antitezaga yaqin, lekin «antitezada mantiqiy jihatdan qarama-qarshi bo‘lgan ikki qutb qiyoslanadi. Bunda biri ikkinchisini rad etadi yoki inkor qiladi». Tasviriy vosita sifatidagi farqlashda belgilarning farqlovchi xususiyatlari aniqlanadi. O‘xshatish ham qiyosga asoslanadi, biroq o‘xshatishda integral belgilar idrok qilinadi. Farqlashda qiyos asnosida o‘rtaga chiqadigan fundamental tafovut nazarda tutiladi. O‘xshatishda bo‘lgani kabi farqlashning ham ifoda unsurlarini quyidagicha tartiblash mumkin: 1.Farqlash subyekti. 2. Farqlash nisbati. 3.Farqlash asosi. 4.Farqlashni yuzaga keltiruvchi shakliiy belgilar. 5.Farqlash natijasi. Masalan: *Saroyning to‘rida boshqalarg‘a qarag‘anda ko‘rkamrak bir hujra, anavi hujralarga kiygiz to‘shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo‘z ko‘rpalar ko‘rilgan bo‘lsa, munda ipak va adras ko‘rpalar, narigilarda qora charog‘ sasig‘anda, bu hujrada sham‘ yonadir, o‘zga hujralarda yengil tabi‘atlik, serchaqchaq kishilar bo‘lg‘anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda. Og‘ir tabi‘atlik, ulug‘ gavdalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas bu hujra bino va jihoz yog‘idan, ham ega jihatidan diqqatni o‘ziga jalb etarlik edi.* (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar).

Ayon bo‘lganidek, parchada hujra, hujra ashyolari, hujra egalari qiyosga tortilgan. Qiyos asnosida hujraning qaysi belgilari o‘rtaga chiqarilgan? Saroyda bir necha hujra bor. Lekin tasvirda ikkiga ajratilyapti: α (bitta) hujra va β (ko‘p) hujra. α ni β dan ajratib turuvchi belgilar dastlab umumiy tarzda berilgan: α ko‘rkam (β ko‘rkam emas). Keyin hujra ashyolarini birma-bir sanash asnosida o‘rtadagi farq ko‘rsatib berilgan: gilam – kiygiz; adras ko‘rpa – bo‘z ko‘rpa; sham‘ – qora charog‘; Shundan so‘ng hujra egalaridagi farq sanab o‘tiladi: α ning egasi og‘ir tabiatlik, ulug‘ gavdalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabza urgan bir yigit. β ning egalarini tabiiyki bu tarzda tasvirlab

bo'lmaydi. Shu sababli β dagi barcha kishilar ikkita belgida umumlashtiradi: engil tabiatlik, serchaqchaq. Farqlashning ifoda unsuriga ko'ra hujra (α) –farqlash subyekti hisoblanadi. Chunki farqlanayotgan predmet bu – hujradir. Hujralar (β) – farqlash nisbati bo'lib hujra(α)ning o'ziga xosligi boshqa hujralar(β)ga nisbatan aniqlanyapti. Farqlash asosi sifatida «ko'rkamrak» so'zini olishimiz mumkin. Chunki α da mavjud bo'lgan ko'rkamlik β da mavjud emas. Shu belgi α ning β dan farqini ta'kidlaydi. Farqlashning shakliy belgilari: «boshqalarga qaraganda» birikmasi yordamida o'rtadagi tafovut yanada bo'rttirilgan. Farqlash natijasi yozuvchining badiiy niyatini aniqlashga olib keladi. Xo'sh, yozuvchi nima maqsadda bunday taqqosni keltiradi? Mazkur ifodalarning badiiy asar mohiyati bilan qay darajada aloqadorligi bor? Bu kabi savollar asosida farqlashning beshinchi unsuriga javob izlanadi. Keltirilgan parchada 3 bosqichli farqlar silsilasi mavjudligini sezish qiyin emas. 1-bosqich: hujra. 2-bosqich: hujra ashyolari. 3-bosqich: hujra egalari.

Badiiy asarlardagi bunday holatlarni tahlil qilish orqali yozuvchining murakkab konstruksiyali farqlash sillogizmini, qiyoslash, chog'ishtirish mantig'ini tasavvur etishimiz mumkin bo'ladi.

O'xshatish deb «ikki narsa yoki voqea-hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, konkreteroq, bo'rttiribroq ifodalash»ga aytiladi. O'xshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashda foydalanib kelinadi. Adabiyotlarda har qanday o'xshatish munosabati tilda ifodalanar ekan, albatta, to'rt unsur nazarda tutiladi, ya'ni: 1) o'xshatish subyekti; 2) o'xshatish etaloni; 3) o'xshatish asosi; 4) o'xshatishning shakliy ko'rsatkichlari. Masalan: *Alisher tulkiday ayyor bola*. Bunda: *Alisher* – o'xshatish subyekti; *tulki* – o'xshatish etaloni; *ayyor* – o'xshatish asosi; *-day* – o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi hisoblanadi. Munavvara Yoqubbekova o'zbek xalq qo'shiqlari lingvopoetikasiga bag'ishlangan monografiyasida o'xshatishning yana bir unsuri «o'xshatish maqsadi» ham mavjudligini ta'kidlagan. O'xshatish etaloni o'xshatish konstruksiyaning poetik qimmatini, estetik salmog'ini belgilaydi. O'xshatish etaloni qanchalik original bo'lsa, o'xshatishli qurilma ham shu darajada ohorli bo'ladi. Badiiy matndagi

o'xshatishli qurilmalar tekshirilganda ularni an'anaviy va xususiy-muallif o'xshatishlari sifatida tasniflash kerak bo'ladi. An'anaviy o'xshatishlar og'zaki nutqda ko'p ishlatiladigan, shu sababdan ta'sirchanligini yo'qotgan o'xshatishlardir. Masalan: tulkiday ayyor, toshday qattiq, yuzlari oydek, ko'zlari charosdek, qo'yday yuvosh, otning qashqasiday ma'lum kabilar. Aslida ko'p takrorlanishi tufayli «siyqasi chiqqan» deb baholanadigan bunday qurilmalarni tasviriylilik, obrazlilik maqsadiga xizmat qildirish yozuvchining mahoratiga bog'liq. Xususiy-muallif o'xshatishlari yozuvchining o'z nigohi, kuzatuvchanligi, badiiy taxayyuli, analogiya quvvati asosida xalq tilidan foydalangan holda yaratgan o'xshatishlaridir. Bunday o'xshatishlarda originallik, obrazlilik va ekspressivlik hamisha yorqin ifodalangan bo'ladi. Har qanday o'xshatishdan maqsad tasavvur qilinishi qiyin bo'lgan tushunchalarni konkretlashtirish, mavhum tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-ho'latlarning eng nozik jihatlarini kitobxon ko'zi o'ngida go'zal bo'yoqlarda gavdalantirishdan iborat bo'lmog'i lozim. Masalan: *Burungi so'fidan, yaqindagina kelib bir hafta yotib ketgan so'fidan asar yo'q. Uning rangi machitning jaydari shamidek sap-sariq... go'yo kasaldan yaqindagina bosh ko'targan.* Keltirilgan misolda so'fining, ruhoniyl kishining so'ngan, sarg'aygan rangi masjidning jaydari shamiga o'xshatilgan. Ta'kidlash lozimki, yozuvchi tasvirdagi holat, qahramon ruhiyati uchun favqulodda muvofiq o'xshatish etaloni tanlagan, ya'ni qahramon – ruhoniyl, sham – masjidniki, qahramon – g'arib, dardmand, sham – jaydari, arzonbaho, qahramon tuganmas dard bilan adoyi tamom bo'lib bormoqda, sham – yonib tugashning ham ramziyl ifodachisi. Sap-sariq sifati bilan ifodalangan o'xshatish asosidagi belgi benihoya quyuqlashib katta bir dard shaklini olgan.

✎Nazorat uchun savol va topshiriqlar

- 1.Sintaktik parallelizm deganda nimani tushunasiz?
2. Emotsional gap deb nimaga aytiladi?
- 3.Ritorik so'roq gap deb nimaga aytiladi?
- 4.Inversiya deb nimaga aytiladi?
- 5.Ellipsis haqida ma'lumot bering.
- 6.Gradatsiya deganda nimani tushunasiz?
- 7.Antiteza va oksyumoron badiiy matnga nima maqsadda olib kiriladi?

8. Farqlash tasviriylar vositalar sifatida qanday uslubiy vazifa bajaradi?

9. O'xshatish haqida ma'lumot bering.

KO'CHIMLAR

Ko'chimlar deyilganda «adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarning umuman ko'chma ma'noda ishlatilishi» nazarda tutiladi. So'z ma'nosining ko'chish jarayonlari turli ko'rinishlarda voqe bo'ladi, bu jarayonlar va ularning natijalari sifatida yuzaga keladigan hodisalar, bu hodisalarning turlari, o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o'zbek tilshunosligida ancha batafsil o'rganilgan. Ko'chimlar deyarli ko'pchilik adabiyotlarda «troplar» atamasi ostida o'rganilgan. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» qo'llanmasida ko'chimlar quyidagicha tasnif qilingan: «1. So'z ma'nosining miqdoriy ko'chishiga asoslangan troplar: a) giperbola; b) meyozis. 2. So'z ma'nosining sifatiy ko'chishiga asoslangan troplar: a) metafora; b) metonimiya; v) ironiya.» Qolgan tasviriylar vositalar mazkur ko'chimlarning ko'rinishi sifatida beriladi: «simvol, jonlantirish, epitet, apastrofa – metaforaning; perifraza, sinekdoxa, allegoriya, epitet – metonimiyaning; antifraza, sarkazm – ironiyaning; litota – meyozisning ko'rinishlaridir». Badiiy matnni lingvopoetik tahlilga tortganda ko'chimlar deb ataladigan tasviriylar vositalarning deyarli barchasining asosida o'xshatish, chog'ishtirishdan iborat mantiqiy tushuncha yotganligini unutmaslik kerak.

Metafora. Narsa-buyum, voqea va hodisalar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chishiga metafora deyiladi. Metafora ko'chma ma'no hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bo'lib, mumtoz adabiyotshunosligimizda «istiora» deb yuritilgan. Metaforaning ikki turini farqlash lozim: lingvistik metafora va xususiy-muallif metaforalari. Lingvistik metaforalar til taraqqiyoti bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. «Bunday metaforalar asosan, atash, nomlash vazifasini bajarganligi uchun ularda uslubiy bo'yoq, ekspressivlik, binobarin, ular ifodalagan nutq predmetiga nisbatan subyektiv munosabat aks etmaydi.»¹⁶⁸ Faqatgina ma'lum bir so'zning

¹⁶⁸ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. –Т., 1976, 13-б.; Абдурахмонов Ш. Ўзбек бадий нуткида кулги кўзгатувчи лисоний воситалар. НД. -Т., 1997, 105-б.

ma'no doirasi kengayadi hamda yangi tushunchalarni atash uchun xizmat qiladi. Masalan: odamning oyog'i – stolning oyog'i, odamning ko'zi – uzukning ko'zi, ko'ylakning etagi – tog'ning etagi kabi. Xususiy-muallif metaforalari esa yozuvchining estetik maqsadi, ya'ni borliqni subyektiv munosabatini qo'shib ifodalagan holda nomlashi asosida yuzaga keladi. Ular uslubiy jihatdan bo'yoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega bo'ladi. Shuning uchun ham badiiy matnda qahramonning his-tuyg'ularini ta'sirchan, yorqin bo'yoqlarda, aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Xususiy-muallif metaforalarida hamisha konnotativ ma'no mavjud bo'ladi. «Metafora orqali ma'no ko'chishida konnotativ ma'no yorqinroq aks etadi. Masalan, *ot, eshak, qo'y, it, bo'ri, tulki, yo'lbars, boyo'g'li, musicha, burgut, lochin, qaldirg'och, bulbul* kabi hayvon va qushlarning nomlari bo'lgan leksemalar mavjudki, bu so'zlar o'z ma'nosidan tashqari, ko'chma ma'noda juda keng qo'llanadi. Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qo'yning yuvoshligi, itning vafodorligi, mushukning epchilligi, tulkining ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchliligi, lochinning ko'zi o'tkirligi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko'chiriladi, natijada konnotativ ma'no yuzaga keladi hamda matnning ta'sirchanligi oshadi.»¹⁶⁹

Metafora bilan o'xshatish konstruksiyaning o'zaro farqi haqida tilshunoslarimiz o'zlarining fikrlarini aytib o'tishgan. Ularda asosan quyidagi farqlar sanab o'tiladi: 1. O'xshatishda so'zlar o'z ma'nosi bilan ishtirok etadi. Metaforada so'zlar doimo ko'chma ma'noda bo'ladi. 2. O'xshatishda ikki komponent - o'xshatiluvchi obyekt va o'xshovchi obraz qiyoslanadi. Metafora esa bir komponentli bo'ladi. 3. O'xshatishlarda kengayish imkoniyati ko'p, bir gap hatto abzas darajasida kengayishi mumkin. Metaforalar esa so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'ladi. 4. O'xshatishda maxsus ko'rsatkichlar bo'ladi: *-dek, -day, -simon, -larcha, kabi, singari, o'xshamoq* va boshqalar. Metaforalarda bunday ko'rsatkichlar bo'lmaydi. Buni quyidagi misoldan ham ko'rish mumkin: Karim tulkiday ayyor odam. O'xshatish konstruksiya. Bunda *Karim* – o'xshatish subyekti, *tulki* – o'xshatish etaloni, *ayyor* – o'xshatish asosi, *-day* – o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi. Bu to'liq o'xshatish. *Karim – tulki*. Bu qisqargan

¹⁶⁹ Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. НД. -Т., 1998, 12-б.

o'xshatish, chunki gapda o'xshatish asosi (qaysi xususiyati o'xshashligi) va ko'rsatkichi ifodalanmagan. Voy, *tulki-ey...* (Karimga nisbatan ishlatilmoqda) Bu metafora hisoblanadi. Chunki Karimning ayyorligi obrazli tarzda ifodalanyapti, butunlay qayta nomlanyapti. Metaforalarga misollar: 1.*Eshshak*, bu nima qilganing? 2.Qamoqxonalarning *«telegrafi»* (gap tashuvchi, ayg'oqchi) juda aniq ishlaydi. 3.– *Ko'ksiga pichoq sanchibdi, –dedi barak navbatchisi. – Battar bo'lsin! Itga it o'limi. Mahbuslar baribir uni tirik qo'yishmasdi.* 4.– *Oshga pashsha tushdi, aka! – dedi qo'rqa-pisa... «Devoriy gazeta» o'lgur keldi.* 5.Qishdan qolgan *qarg'alar.* 6.*Buqalamun bilan uchrashuv.* (S.Ahmad) 7.Otabek bu *cho'ltog' supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi* (A.Qodiriy).

Tilshunoslikda mazmuniy jihatdan metaforalarning uch turi, ya'ni **odatiy metaforalar**, **jonlantirish** va **sinestetik metaforalar** farqlanadi.¹⁷⁰Yuqorida ko'rib o'tilgan metaforalarning barchasi, asosan, odatiy metaforalardir. Jonlantirish badiiy nutqqa obrazlilik baxsh etuvchi muhim vositalardan biridir. «Badiiy san'atlar» kitobi mualliflari bu haqda shunday yozadilar: «Jonlantirish – istioraning bir ko'rinishi. Jonlantirish odamlarga xos bo'lgan xislatlarni jonsiz predmetlar, tabiat hodisalari, hayvonot, parranda, qush kabilarga ko'chirish orqali paydo bo'ladigan tasvir usulidir.»

«O'zbek tili stilistikasi»da ham «kishilarning harakatlari, his tuyg'ulari, so'zlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga ko'chirilishi»ga jonlantirish deyilishi ta'kidlanadi. Mumtoz adabiyotimizda jonlantirishning ikki turi farqlangan:

1.**Tashxis** – shaxslashtirish, jonsiz narsalarni insonlarday qilib tasvirlash. She'riyatda jonlantirishdan voqelikni obrazli tasvirlash maqsadida foydalaniladi. Tasvir obyektiga kitobxonni yaqinlashtirish, voqelikning anglanishini osonlantirish va quruq-rangsiz ifodadan qochish uchun ham mazkur usulga murojaat qilinadi. Quyidagi she'riy parchada muallif «kuz»ni jonlantirish orqali kitobxonning tasvirlanayotgan voqelikka munosabatini faollashtiradi:

Nimani xohlayman? Istagim nima?

Changalzor shovqinin tinglab turaman.

Yaproqlar bandida kezgan jimgina

Ma'yus va bezovta kuzni ko'raman.

¹⁷⁰ Миртаджиев М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке. АДД. -Т., 1989, с-13.

Uning qo‘shig‘ida, uning ohida

Sezaman odamzod qalbin gohida. (A.Oripov)

Yoxud jonsiz narsaga insonga murojaat qilgandek munosabatda bo‘lish ham jonlantirishning bir ko‘rinishi hisoblanadi. Adabiyotshunoslikda bu hodisa **apastrofa** deb yuritiladi. Bunda narsa – buyum jonlantirilmaydi, faqat jonli deb tasavvur qilinadi. Bu usuldan qahramonning hech kimga aytolmagan ichki dardlarini, sirlarini oshkor qilishda foydalaniladi. Masalan: *Osmonga intilgan daraxtlar, ildizingiz yerdaligini bila turib, kelib-kelib sizni quchgan ko‘k bag‘rini tilasizmi? Har bahor yashillikka aldanganingizni xazon pallasida sezmaysizmi yo? Hammasini bila turib, hammasini seza turib shamol izniga bo‘ysunasiz, shitirlaysiz. Men ham shivirlayman... Sizga ingan shudring mening ko‘z yoshim... Bilaman, bor dardimni to‘kib solmasam ham voqifsiz ahvolimdan. Zotan, siz tirik xotirasiz. Bebosh yaproqlarning shivir-shiviri, mungli yomg‘irkuy, egilmachiq maysalar, injiq shamol, chuchmo‘ma xo‘rsinig‘i, yuragimning ado bo‘lmas o‘kinchi, siz soddagina daraxtlarim va men egilishni eplolmagan asov g‘alayon – hammamiz yolg‘iz sog‘inch bilan bog‘langanmiz. (Y. Akram)*

2.**Intoq** – nutq sohibi sifatida tasvirlash, insonlardek gapirtirish demak. Intoq bolalarga atalgan she‘r va hikoyalarda, ertak va masallarda ko‘p qo‘llaniladi. Intoq san‘atidan masallarda alohida maqsad bilan foydalaniladi. Insonlarga xos ba‘zi qusurlar, kamchiliklar narsa-buyumlar misolida obrazli qilib ko‘rsatib beriladi. Yevropa adabiyotshunoslik ilmida **allegoriya** deb ataladigan ko‘chim ham «gapirtirish» usuliga asoslanadi. Intoq-jonlantirishda narsa va buyumlar, hayvonlar insonlardek gapiradi. Allegorik-jonlantirishda «hayvon va jonivorlar insonlar kabi harakat qiladi, ular kabi gapiradi. O‘quvchi esa asosiy e’tiborini shu hayvonlar orqali tasvirlanayotgan inson obraziga qaratadi. Demak, allegoriyada obrazlar sistemasi ikki qator hisoblanadi, ya’ni asarda tasvirlanayotgan hayvonlar obrazlari qatori va ular orqali shu xaraktyerdagi kishilar qatori». Muxtor Xudoyqulovning «Sher bilan pashsha» deb nomlangan masalida ham ayrim insonlarga xos maqtanchoqlik, yolg‘on ishlatib bo‘lsa ham obro‘ topishga urinish illati obrazli ifodasini topgan:

Bir pashsha Sherning qulog‘iga bir zum qo‘ndi-yu, uchib ketdi. So‘ng ko‘ringanga maqtandi: – Biz Sher bilan juda yaqinmiz, ko‘p masalalarda u men bilan maslahatlashib turadi...

Pashshalarga ishonmang!

Sinestetik metaforalarda bir sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushuncha boshqa sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushunchaga o'xshatiladi, yaqinlash- tiriladi va shu asosda ko'chma ma'no yuzaga keladi. Masalan: *Shirin tabassum, shirin gap, shirin uy; yengil tabassum, yengil nigoh, yengil qadam, og'ir tush, og'ir gap, og'ir masala* kabi. Bu misollarda keltirilgan *shirin, yengil, og'ir* sifatlarida sinestetik metafora sodir bo'lgan. Maza-ta'm ma'nosini bildiruvchi *shirin* va o'lchovni ifodalovchi *yengil* so'zlari «yoqimli» ma'nosida, *og'ir* so'zi esa «yoqimsiz» ma'nosida kelgan.

Metonimiya deb voqea-hodisa, narsa-buyumlar o'rtasidagi o'zaro yaqinlik va bog'liqlik asosida ma'no ko'chishiga aytiladi. Metonimiya ham qiyosga asoslanadi. Faqat «metaforada bir-biriga o'xshash predmetlarning belgilari qiyoslansa, metonimiyada bu ikki predmet tashqi ko'rinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga qandaydir aloqasi bo'lsa ham, ammo, umuman bir-biridan farq qiluvchi (bir-biriga o'xshamagan) predmetlarning belgilari chog'ishtiriladi». Masalan: *...yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur bo'lading'an ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliyi yaxshilab o'qush kerak.* (A.Qodiriy) Ushbu gapda muallif va uning asarlari o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanib «asar» muallif nomi bilan qayta nomlanaypti. Yoki: *Saroy tinch uyquda, tun yarim* (A.Qodiriy). Bu misolda *saroy* so'zi orqali «saroydagi odamlar» ma'nosi ham ifodalangan. Metonimiyaning turli ko'rinishlari mavjud va bu haqda tilshunoslikka oid adabiyotlardan atroflicha ma'lumot olish mumkin. Biz sizga bir mansurani havola qilmoqchimiz. Unda muallifning metonimik qayta nomlash usulidan mahorat bilan foydalanganiga o'zingiz guvoh bo'lasiz:

Xemengueyni o'qish

– Aka, Xemenguey ham badimga urib ketdi, -
dedi buxorolik shoir. – Endi o'qiyapman Jabron
Xalil, Folkner, Frishni.

O'sha kuni uyga keldim. Yana kezib chiqdim o'zim
sevgan Ernst olamlarini.

To'g'ri ekan. Badga urishi mumkin ekan hatto
Xemenguey ham.

Agar o'z erking ko'rinsa juda uzoq. Ishonching
darz ketsa.

Tuyulsa omonat, liqildoq.

Muomalaga o'rgatar Xemenguey. Olijanob

muomalaga. Biz esa tobora yiroqlashib

boryapmiz bunday muomaladan. (I.G'afurov)

Sinekdoxa deb butun bo'lak munosabatiga asoslanuvchi ma'no ko'chishga aytiladi. Adabiyotlarda «ko'plik o'rnida birlik yoxud birlik o'rnida ko'plik shakllarini qo'llash yo'li bilan ham sinekdoxalar yaratish mumkin»ligi aytilgan. *Daraxtlar sarg'aydi, olma gulladi, qo'limni kesib oldim* birikmalarida butunning nomi bilan bo'lak; *har ishga burnini suqmoq, tirnoqqa zor, jamoaning qo'li baland keldi* kabi birikmalarda qismning nomi bilan butun ifodalanyapti. Badiiy nutqda sinekdoxadan ixchamlilik va ifodalilikni ta'minlash maqsadida foydalaniladi.

Kinoya deb «til birligini uning haqiqiy ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda, kesatiq, qochirim, piching bilan ishlatishdan iborat ko'chim»ga aytiladi. Kinoya qadimdan adabiyotimizda ta'sirchan ifodalar yaratishda qo'llanilib kelingan. Yevropa adabiyotshunosligida bu hodisa «ironiya» atamasi ostida umumlashtiriladi. Uning **antifraza** (mashara, u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgi, kalaka yo'li bilan inkor qilish) hamda **sarkazm** (zaharxanda ta'na, istehzoli piching, shama) deb ataluvchi ko'rinishlari farqlanadi. Mohir so'z ustasi, xalqimizning ardoqli adibi Abdulla Qahhor asarlarida kinoyaning nodir namunalarini uchratish mumkin. U «Mayiz emagan xotin», «Adabiyot muallimi», «Nutq» kabi hajviy hikoya va fel'etonlarida kinoyaning turli ko'rinishlaridan foydalangan holda betakror obrazlar yaratgan. Masalan adibning «Mayiz emagan xotin» hikoyasidagi ironik bo'yoqlarda tasvirlangan Mulla Norqo'zi obrazi ana shunday obrazlardan hisoblanadi: *Ayol kishi erkakka qo'l berib so'rashdimi, bas!.. Ro'za tutgan kishi og'zini chayqasa, suv tomog'iga ketmasa hamki, ro'zasi ochiladi – shu og'iz chayqashdan bahra oladi-da! Abdulhakimning qiziga usta Mavlonning o'g'li bir hovuch mayiz berganini o'z ko'zim bilan ko'rganman. Hayo bormi shularda? Shariat yo'li – xo'p yo'l. O'n bir yasharida paranji yopinmagan qizdan qo'lni yuvib qo'ltiqqa ura bering. Paranji hayoning pardasi-da!*

Parafraza (ayrim adabiyotlarda perifraz, perifraza) deb ataluvchi tasviriy ifodalar ham badiiy nutqning emotsional-ekspressivligini ta'minlovchi uslubiy vosita-lardan hisoblanadi.

Parafraza deb «narsa, hodisani o‘z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi – xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalash»ga aytiladi. Shuni unutmaslik kerakki, har qanday narsa – hodisa nomini boshqa ibora bilan atayverish kutilgan effektni bermaydi. Atalayotgan hodisa bilan yangi nom-ibora o‘rtasida mazmuniy yaqinlik bo‘lishi lozim. Masalan, *uchuvchilar* – samo lochinlari, *akula* – suv osti hukmdori, *sher* – hayvonlar sultoni, *Samarqand* – Sharq darvozasi, *teatr* – ma’naviyat o‘chog‘i, *yoshlik* – sevgi fasli kabi.

Mubolag‘a va kichraytirish. Narsalarni, voqea va hodisalarni, his-tuyg‘ularni, belgi-xususiyatlarni o‘ta bo‘rttirib tasvirlashga **mubolag‘a** (ayrim adabiyotlarda **giperbola**) deyiladi. Mubolag‘a ham tasvirning ta’sirchan chiqishiga, obrazli ifodalanishiga xizmat qiladi. «Mubolag‘aning so‘z ma’nosining ko‘chishiga asoslanishi uning troplar guruhiga mansubligini ko‘rsatsa ham, u tropning boshqa ko‘rinishlaridan farq qiladi. Chunki tropning boshqa ko‘rinishlarida ko‘chma ma’no ma’lum bir belgi asosida o‘xshatish, taqqoslash, voqea-hodisa yoki predmetlar o‘rtasidagi bog‘liqlikka ko‘ra bo‘lsa, mubolag‘a esa to‘g‘ri ma’noda tushunmaslikni talab etadi». Mubolag‘aga asoslangan ko‘chim badiiy matnga nutq predmetiga nisbatan tinglovchi yoki kitobxon e’tiborini tortish va nutqning emotsional-ekspresivligini ta’minlash maqsadi bilan olib kiriladi. Mubolag‘ada ifodalanayotgan axborot tabiiyki, hayot haqiqatiga mos kelmaydi. Lekin me’yor buzilsa kutilgan effektgacha erishilmasligi ham mumkin. Aslida «mubolag‘ali nutqning asosiy maqsadi axborot berish emas, balki, tinglovchi yoki o‘quvchiga ta’sir qilishdir». Masalan, quyidagi parchada yozuvchi qahramon portretini mubolag‘ador qilib tasvirlash orqali komik effekt yaratishga muvaffaq bo‘lgan: *Mahallamizda Mamajon lo‘mboz degan devdek kishi bo‘lardi. Bo‘yi unchalik daroz emasdi-ku, ammo eniga qarichlab o‘lchasa, ikki gazdan oshiq chiqardi. O‘tirganda dumbasi quymoqqa o‘xshab yoyilib ketib uch gazga doira yasardi. Qorni shu qadar osilib ketganki, o‘tirganda yerga yozsa bir ko‘rpachalik joyga nari ketib qolardi. Kindigi qichiganda qo‘li yetmay, otashkurak bilan qashlardi.* (S.Ahmad)

Kichraytirish (litota) deganda mubolag‘aning aksi tushuniladi. «Lekin mohiyati, e’tibori bilan ular qarama-qarshi hodisalar emas, har ikkisi ham voqelikni haddan tashqari kuchaytirib tasvirlashga xizmat qiladi, faqat ularning ifodalanish usulida farq bor: giperbolada voqelik

to'g'ridan – to'g'ri, bevosita bo'rttirib ko'rsatilsa, litotada biror voqelikni kichraytirish vositasida beriladi».

- *Tilimni qichitma, jo'jaxo'roz! Aytmadimmi, kuzda qiyqillab stolning tagiga kirib ketasan, deb... Eh-e, sening xo'roz bo'lishingga hali o'n to'rt prosent bor* (A.Qahhor). Bunda qarshidagi insonni *jo'jaxo'roz* deb kichraytirish orqali o'zining kuchli ekanligi ta'kidlanayapti. Yoki quyida berilgan misoldagi birinchi lofchi mubolag'adan foydalangan bo'lsa, ikkinchisining nutqida kichraytirish va mubolag'a birdaniga kuzatiladi, hatto mubolag'a orqali birinchi obyekt yo'qqa chiqarilyapti: *Bir lofchi ikkinchi lofchining uyiga kelib dedi:*

- *Sizga bir gilamni sovg'a qilib keltirdim, uning bir uchi bu yerda bo'lsa, ikkinchi uchi Samarqandda turibdi.*

Ikkinchi lofchi unga darhol javob berdi:

- *Rahmat, yaxshi qilibsan, mehmonxonadagi gilamning ozgina yeriga o't tushib kuygan edi, sen sovg'a qilgan gilamni o'shanga yamoq qilaman.*

📌 **Nazorat uchun savol va topshiriqlar**

1. Ko'chimlar deb nimaga aytiladi?
2. Metafora deb nimaga aytiladi?
3. Metonimiya deb nimaga aytiladi?
4. Sinekdoxa deb nimaga aytiladi?
5. Parafraza deb nimaga aytiladi?
6. Mubolag'a va kichraytirish deb nimaga aytiladi?
7. Ko'chimlardan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi?

BADIIY MATN VA UNI SHAKLLANTIRUVCHI VOSITALAR

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik

birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg'un bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi. Insonni ruhan to'lqinlantirish, yig'latish, kuldirish, xayolot olamiga yetaklash, o'yga cho'mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatlarni o'zida mujassam qilgan. Badiiy matn, ma'lumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik – semantik, ritmik – intonatsion birliklarning qo'llanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi. Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, sheva so'zlariga, tarixiy va arxaik so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, shuningdek ibora, maqol-matal va aforizm kabi birliklarga keng o'rin beriladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday matn o'ziga xos sistemadir. Buni o'zaro bir-birini taqozo qiladigan halqalar majmuiga o'xshatish mumkin: **tovush(harf)lar → so'zlar → iboralar → gaplar → abzas → bo'lim, qism, boblar.**

Matn tarkibidagi bu uzvlarning o'zaro munosabati gapdagi so'zlarning bir-biri bilan bo'lgan munosabatiga o'xshaydi. Lekin matnning tarkiblanishi gapdagi tarkiblanishdan tubdan farq qiladi. Gapning sintaktik qolipi turg'unlashgan, asrlar davomida shakllangan, hamma uchun qulay foydalaniladigan va deyarli o'zgarmas bo'ladi. So'zlovchi yoki muallif o'z niyatiga ko'ra mazkur qoliplardan ixtiyoriy ravishda foydalanaveradi. Matndagi holat bundan boshqacharoq. Matnda so'zlar orasidagi munosabatdan ko'ra gaplar o'rtasidagi aloqadorlik muhim hisoblanadi. Agar gaplararo ham mazmunan ham shaklan aloqadorlik mavjud bo'lmasa, matn butunligi haqida ham gapirish mumkin emas. Badiiy matndagi kompozitsion butunlik tushunchasi makon va zamon muvofiqligi, ifoda va qolip uyg'unligi, hamda motivatsion yaxlitlik tushunchalari bilan uzviy bog'liq. Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida bunday bog'liqliklarga alohida e'tibor qaratish lozim.

Voqelikni badiiy idrok etish va uni ifodalashning asosiy vositasi badiiy uslub hisoblanadi. Badiiy uslub insonning fe'l-atvorini, uning

ichki dunyosini, ruhiy holatlarini, tabiatdagi turli voqea – hodisalarni tugal, butun murakkabligi bilan ifodalash imkoniyatini o‘zida mujassam qilganligi bilan ham diqqatga sazovordir. Badiiy nutq uslubining eng xarakterli xususiyati tasviriylik va emotsionallik hisoblanadi. Agar ilmiy uslub umumlashgan tushunchalarni qat’iy qolipga solingan, maxsus terminlar va formulalar bilan anglatsa, badiiy uslub o‘z zaxirasidagi so‘zlar yordamida inson qalbi va tabiatining eng nozik nuqtalarigacha tasvirlash imkoniyatiga ega. Badiiy uslubda muallif asarning estetik ta’sirini kuchaytirish maqsadida tilning tasviriy vositalaridan unumli va ijodiy foydalanadi, shuningdek, o‘zi ham yangi so‘z va ifoda shakllarini yaratadi. Shuning uchun ham bu uslubda yozuvchilar mavjud so‘zlarni ishlatish bilangina chegaralanib qolishmaydi. Mahoratli yozuvchilar uchun mavjud tildagi so‘z zaxirasi har doim cheklangan imkoniyat hisoblanadi. O‘zlari yangidan-yangi individual so‘z va iboralar ijod qilish payida bo‘lishadi. Badiiy nutqda til betakror qiyofa, fe’l-atvor, voqelikka mos manzara yaratishga, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga xizmat qiladi. Boshqa uslub materiallari badiiy nutqda muallif maqsadiga binoan erkin holda ishlatilishi mumkin. Bu uslubda har bir yozuvchi voqelikni badiiy idrok etish ko‘lami, ijodiy salohiyati, ifoda mahorati, matnni kompozitsion shakllantirish tarziga qarab bir-biridan farqlanadi. Shunga ko‘ra, badiiy nutq uslubi boshqalariga qaraganda keng imkoniyatlarga ega, o‘ta qamrovdor va tasviriy ifoda vositalariga boy nutq ko‘rinishi hisoblanadi. Badiiy matn badiiy nutq uslubida yaratiladi.

«Badiiy nutq asar ichida muallif tomonidan qay tarzda hikoyalanihiga qarab yozuvchining fikrlash doirasi, yozish uslubi, falsafiy mushohadasi haqida tasavvur hosil qilamiz. Muallif bayon jilovini badiiy-estetik niyatga ko‘ra goh o‘z qo‘lida ushlab turadi, goh personajlar qo‘liga tutqazadi, goh o‘zga hikoyachiga topshiradi. Natijada kitobxonni zeriktirmaydigan, realizmning mundarijasini kengaytira oladigan ko‘pqirrali tasvir-hikoya nutqi – polifonik nutq paydo bo‘ladi».¹⁷¹ Badiiy asar matnida **muallif nutqi** va **qahramonlar nutqi** farqlanadi. Qahramonlar nutqi **ichki** yoki **tashqi**, **dialogik** yoki **monologik** nutq ko‘rinishlarida bo‘ladi. Muallif nutqi badiiy asar tilining muhim qismi hisoblanadi. Unda qahramonlarga,

¹⁷¹ Раҳимов З. «Кўҳна дунё» романи поэтикаси. –Фарғона, 2005.

voqelikka nisbatan yozuvchi munosabati ifodalangan bo'ladi. Muallif nutqi ikki xilda ifodalanadi:

1. Muallif-hikoyachi nutqi. Bunda asar voqealarini so'zlab beruvchi odam yozuvchining o'zi bo'ladi. Peyzaj tasviri va qahramonlar qiyofasi, fe'l-atvori, ularning ruhiy holati, ma'naviy takomili hamda ularning ongida ro'y bergan o'zgarishlar muallif-hikoyachi nutqida xolis bayon shaklida keltiriladi. Badiiy asar tilining qiziqarli, ta'sirchan bo'lishi til birliklarining to'g'ri tanlanishi, matn mazmuniga mos kelishi muallif-hikoyachi nutqiga bog'liq. Muallif-hikoyachi nutqida voqelikni tashqaridan kuzatish, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarga o'z munosabatini oshkora yoki yashirin bildirish tarzi sezilib turadi. Agar muallif qahramonga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lsa, tasvirda unga nisbatan muallif-hikoyachi xayrixohligini sezib turamiz.

Saratonning ikkinchi kuni... Marg'ilonning shimolida bo'lg'an B... mahallasining kunchiqar tomonida janubga qarab burulg'on tor ko'chaning yuqorig'i burchagida otining tizginini ushlagani holda bir yigit kiyimiga o'lturgan chang-to'zonlarni qoqar edi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kiprik va qoshlarig'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga o'lturg'an to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukkinig ko'zidek chaqchayib, o'ynab va yonib turg'an qizil ko'zlik, yuziga parchinlangandek yuza (puchuq) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiqq'an bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolg'on bir mahluq edi.
(A.Qodiriy)

2. Qahramon-hikoyachi nutqi. Ayrim asarlarda yozuvchi asar voqeasini atayin qahramonga hikoya qildiradi. Masalan, voqealar G'afur G'ulomning «Yodgor» qissasida Jo'ra tilidan, Asqad Muxtorning «Davr mening taqdirimda» romanida Ahmadjon tilidan, O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanida Rustam tilidan hikoya qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Buni yozuvchining badiiy-estetik niyati bilan bog'liq ehtiyojdan kelib chiqqan desak adashmagan bo'lamiz. «Chunki har bir inson dunyoni o'z ko'zi bilan ko'radi, fikrlaydi, tahlil qiladi, baholaydi. Yozuvchi uchun esa o'z qahramoni haqida uning qanday ekanligini aytishdan ko'ra, qandayligini ko'rsata olish, ko'rsatganda ham personajning xatti-harakati, o'z xayollari, dunyoqarashi, atrofdagilarga bo'lgan

munosabatida namoyon qila olish, ya'ni uni to'raligicha aks ettira olish katta yutuqdir. Shu bilan birga kitobxon uchun ham o'zinikiga aylanib qolgan personajning ruhiy holatlarini, ichki kechinmalarini «eshitgandan» ko'ra «ko'rish» maroqliroq, tushunarliroq bo'ladi».

Qahramonlar nutqi. Badiiy asarda qahramon nutqi nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Yozuvchi qahramonlar nutqini individuallashtirish orqali ularning ma'naviy dunyosini, ichki kechinmalarini, hissiyotlarini, fikrlash tarzini, dunyoqarashi va atrofidagi voqea-hodisalarga munosabatini aks ettiradi. Qahramonlar nutqi orqali uning qanday muhitda yoki qayerda yashayotganligi, qaysi shevaga mansubligi, qaysi toifaga mansubligi, kim bilan nima haqida suhbatlashayotganligi, uning suhbatdoshlariga munosabati va boshqa ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Qahramonlar nutqi **dialogik** yoki **monologik** nutq ko'rinishlarida bo'ladi. **Dialogik nutq** deb ikki yoki undan ortiq qahramonning o'zaro muloqotiga aytiladi. Dialogik nutqda qahramonlar tabiatini aniq ifodalash imkoniyati mavjud. Dialogik nutq tahlili obyekti alohida olingan gaplar tahlilidan emas, balki matn tahlilidan iborat bo'ladi. «Dialogik matn ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig'indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birlikdir».¹⁷² Dialogik nutq ko'rinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va ta'sirchan yetkazish maqsad qilingan bo'ladi. Shuning uchun suhbat jarayonida ellipsidan, turli imo-ishoralardan keng foydalaniladi. Mutaxassislar fikricha, «aloqa-aralashuvda so'z, so'z birikmasi, gap, ayrim hollarda matnlar ham ellipsiga uchrashi yoki nolisoniy vositalar bilan almashtirilishi mumkin. Dialogik matnlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kommunikanlar aloqa-aralashuv jarayonida nolisoniy vositalardan lisoniy vositani izohlash, to'ldirish, ta'kidlash, aniqlik kiritish, kompensatsiya qilish (lisoniy birlik o'rnida qo'llash) maqsadlarida foydalanadilar».¹⁷³ **Monologik nutq** badiiy asar qahramonlarining o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Ham she'riy, ham nasriy asarlarda ishlatiladi. Badiiy asarlardagi maktublar asosan **monologik yozma nutq** ko'rinishida bo'ladi (eslang: Kumushning Otabekka yozgan

¹⁷² Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили //Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №2, 71-б.

¹⁷³ Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили //Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №2, 73-б.

maktubi, yoki Otabekning Kumushga yozgan maktubi). She'riy matnlarda lirik qahramon kechinmalarini tugal tasvirlash uchun monologik nutqdan foydalaniladi. Ichki monologik nutq - «qahramonning o'z-o'zi bilan ichdan gapirishi, fikrlashi, fikr va tuyg'ularining ichki ifodasidir. Ichki monologda qahramon o'zining sirli, yashirin fikrlarigacha aytadi, shu boisdan ichki monolog orqali qahramon kitobxon oldida o'z-o'zini ochadi. Shuning uchun ham uning shaxsiyatida hech narsa sirli yoki tushunarsiz bo'lib qolmaydi. Ichki monolog so'zlashuv nutqidan o'zining ochiq va oshkoraligi bilan ajralib turadi».¹⁷⁴

*Arosat yalangligida Yigit yolg'iz o'zi. Yigit.
Umrin o'tdi sarsonlikda, sargardonlikda,
Yaxshi-yomon zamonlarni ko'rib keldim men.
Ba'zan ma'no topa oldim chin insonlikda,
Ba'zan esa uni yerga urib keldim men.
Mana, o'sha tarozibon, u-ku farishta,
Insonlardan ko'ra yuksak turajak-ku u.
U zotga ham qiyin ekan bundaqa ishda,
Ko'zlarida allanechuk norizo tuyg'u.
Qiyin axir ularga ham, qalblari bordir,
Qiyin axir ularga ham-bordir ko'zlari.
Faqatgina farmon berar Ollohi Qodir,
Lekin qalbni anglamaydi qizlar singari.
Endi qayga borsam ekan bu dasht, sahroda,
Qayga borib padarimni kimdan so'rasam?
Bilolmasam, kim do'zaxda, kim arsh-a'loda... (A.Oripov)*

Dialogik nutq ham monologik nutq ham uch ko'rinishda bo'lishi mumkin: **ichki nutq, tashqi nutq va parallel nutq**. Cho'lponning «Kecha va kunduz» romanida Miryoqubning «men» bilan suhbatida dialogik nutq xarakterida, lekin ifoda tarzi ichki nutq shaklida berilgan. **Parallel nutq** - qahramon ichki va tashqi nutqlarining bir vaqtning o'zida namoyon bo'lishidir. Bu nutq shakli ko'pincha qahramonlar o'rtasidagi dialog jarayonida kuzatiladi va ichki nutq bunday hollarda suhbatdoshga bo'lgan munosabatni bildiradi.

*Fursatni to'g'ri keltirib turib:
-Imperiya nima degani?-deb so'radim.*

¹⁷⁴ Шодиев Р. Рухият рассоми. –Тошкент: Фан, 1997, 6-б.

-Nega so‘rab yotibsiz?-dedi.

-O‘zingiz bilgan amaldor oshnam bir kun «Imperiya botib boradi» dedi, shunda juda xafa bo‘lib gapirdi.

-Uning imperiya degani o‘ris podshosining qo‘l ostidagi yurtlar. Unda har qaysi millatdan bor, shu qatorda biz sho‘rlklar ham bor. (...) Sog‘in sigirni kim istamaydi? Oppoq, shirin suti bor...

-Nimaning suti bor? –deb so‘radim men.

Kuldi.

-Siz-biz sog‘in sigirmiz, bizning shirin sutimiz bor, ruslar va boshqa ajnabiylar «bizni» emib yotadilar. Bir biz emas. Qarangiz, Hindiston, SHarqiy Turkiston, Tunis, Jazoir, Mag‘ribiston, ya‘ni Marokash...

U gapiradi, gapiradi. Men hayron bo‘laman. Muncha nomlarni qaydan biladi? Hammasi qandoq qilib esida turadi? Hammasini o‘z ko‘zi bilan ko‘rganmi? Yo meni laqillatib, o‘z ichidan chiqarib aytadirmi? (Cho‘lpon)

Sharofuddin Xo‘jaev bilan Miryoqub o‘rtasida bo‘lib o‘tayotgan ushbu suhbat jarayonida Miryoqubning ichki nutqi bilan tashqi nutqi parallel ravishda berib borilgan. Qahramon ichki dunyosida ro‘y beradigan o‘zgarishlarni aks ettirishda bu usuldan foydalaniladi.

Dramatik asarlar tarkibida izoh xarakteridagi o‘ziga xos matn - **remarkalar** mavjud bo‘lib, yozuvchi tomonidan kitobxonga, asarni sahnalashtiruvchi rejissyorga yoki aktyorlarga «yordam» ma‘nosida kiritilgan bo‘ladi. Remarkada yozuvchining qahramonlar qiyofasi, hatti-harakati, yoshi, voqea joyi hamda nutq jarayoni haqidagi izohlar beriladi. Asosan dramatik asarlar tiliga xos:

Chin sevish

Hind ixtilolchilari turmushidan oling‘an

5 pardali ishqiyy-hissiy fojiadir

Kimsalar:

Nuriddinxon – faylasuf tabiatli, 35 yashar o‘qumish(li) bir yigit (Hindning o‘rtaholli kishilaridandir).

Ahmadxon – 25 yashar o‘qumish(li) bir yigit (Nuriddinning inisi).

Sarvarxon – o‘qumish(li) bir yigit (Nuriddinning o‘rtog‘i).

Zulayho – 16 yashar, o‘qumish(li) bir qiz. (...)

Voqea Hindistonning Dehli shahrida

Birinchi parda

Erta bilan Uchmox ko‘runishli bir bog‘cha. O‘rtada bir uzun masoning tegrasinda o‘rinduqlar qo‘yulg‘an. Og‘och taginda qo‘yilg‘on bir o‘rindig‘da Zulayho qizil ipakli bir ko‘ylak bilan o‘tiribdir. Qo‘linda kichkina bir bitik (Fitrat).

O‘tkir Hoshimov kichik hajmli «Bolalik – poshsholik» deb ataladigan qatralarida ham remarka usulidan foydalanganligini ko‘rish mumkin:

Yulduz. Uch yashar.

- Nima yeysan, Yulduz, nokmi, shokoladmi?

- Nokolad!

Jahongir. Olti yashar.

-Ayajon. Nega dadajonning sochlari yo‘q?

-Dadajoning ko‘p o‘ylaydilar-da, o‘g‘lim. Dadajon aqllilar!

-Bo‘lmasa, nega sizning sochingiz ko‘p?

-O‘chir ovozingni, zumrasha!

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy matn deb nimaga aytiladi?
2. Matnning tarkiblanishi va gapning tarkiblanishi o‘rtasidagi umumiylik va xususiylik haqida ma’lumot bering.
3. Badiiy nutq uslubi deganda nimani tushunasiz?
4. Badiiy nutqning qanday ko‘rinishlari bor?
5. Muallif nutqi va qahramonlar nutqi qaysi xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi?
6. Dialogik va monologik nutq, ichki, tashqi va parallel nutq deganda nimani tushunasiz?
7. Remarka va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma’lumot bering.

BADIIY MATNNI TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI

Badiiy matnning lisoniy tahlili qilish metodologiyasi dialektik tafakkur qonuniyatlariga asoslanadi. *Metodologiya* so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib, *metodos* - yo‘l, usul va *logos* - ta’limot demakdir. Boshqacha qilib aytganda, insonning nazariy va amaliy faoliyatini to‘g‘ri uyushtirish, tashkil etish haqidagi ta’limotdir. Dialektik

tafakkur narsa va hodisalarning mohiyati ularning bir-biri bilan aloqadorligi va rivojlanishi falsafiy qonunlar, tushunchalar (kategoriyalar) tizimi yordamida ochib beradi. Dialektikaning qonun va tushunchalari voqelikdagi narsa va hodisalarning eng umumiy aloqasini aks ettirib, insonda narsalarning mohiyatiga chuqur kirib borish va ongli tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Lekin mazkur qonuniyatlar muayyan badiiy asarga tatbiq qilinganida uning xususiy tomonlarini hisobga olish zarur. Shundan kelib chiqib, badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida quyidagi tamoyillarga tayanib ish ko‘rilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi degan fikrdamiz:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.

2. Makon va zamon birligi tamoyili.

3.Xususiylikdan umumiylikka o‘tish tamoyili.

Tahlil usullari sifatida esa quyidagilar e‘tirof etiladi:

1.Lisoniy tabdil usuli.

2.Matn variantlarini qiyoslash usuli.

3.Lug‘atlarga asoslanish usuli.

4.Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli.

1.Shakl va mazmun birligi tamoyili

Borliqdagi narsa va hodisalar o‘rtasidagi aloqadorlik, bog‘lanish turlaridan biri shakl va mazmunning dialektikasidir. Shakl va mazmunning dialektik birligi tushunchasi har qanday matn uchun zaruriy xususiyat hisoblanadi. Faylasuflar mazmunga «muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o‘zgarishlarning majmui» deb baho beradilar. Shaklni esa «mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisi» sifatida talqin qiladilar. Shakl va mazmun bir-biri bilan shunday bog‘lanib ketganki, birida sezilgan nuqson ikkinchisidagi butunlikka putur yetkazishi mumkin. Shakl va mazmun muvofiqligi buzilsa, muallifning niyati to‘la namoyon bo‘lmay qolishi turgan gap. Bunda asosiy e‘tiborni matn va uning janr xususiyati o‘rtasidagi muvozanatga qaratgan holda, matndagi lisoniy birliklarning matn tabiatiga mosligi masalasini ham diqqat markazidan qochirmaslik kerak. Masalan, qahramon ruhiyatidagi g‘azablanish holatini ifodalashda siqiq jumlalarning ishlatilishi, dag‘al va chet so‘zlarning qo‘llanishi kabilar ham mazkur tamoyil asosida tekshirilishi mumkin. Yoki muallif nutqini ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak ijobiy qahramon tasvirida ko‘tarinki bir ruh, yorqin ranglar va

yoqimli ifoda tarzini sezamiz. Soʻzlar ham shunga mos tanlanadi. Salbiy qahramon tasvirida esa buning teskarisini kuzatamiz. Yuz-ifoda yoki feʼl-atvor tasvirida tund ranglar, bezgin ruh va yoqimsiz ifoda tarzi sezilib turadi. Insonning feʼl-atvori va qiyofasida ham maʼlum maʼnoda muvofiqlikning boʻlishi tabiiy hol. Yozuvchilar badiiy asar yaratishda bu muvofiqlikni yanada boʻrttirib, yanada taʼkidlab ifodalashga harakat qiladilar. Shu orqali asarning ishonarliligini taʼminlaydi hamda kitobxon munosabatini shakllantirib boradi.

Mavzu bilan tanlangan janr oʻrtasidagi moslik shakl va mazmun birligi tamoyilining asosiy tekshirish obyektlaridan hisoblanadi.

2.Makon va zamon birligi tamoyili

Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bogʻliq holda yuzaga keladi. Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi leksik-grammatik birliklar ishtirok etadi. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn koʻrinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda koʻtarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak. Buni yirik soʻz sanʼatkori Abdulla Qahhor hikoyasidan olingan quyidagi parcha asosida koʻzdan kechiramiz.

-Ha, sigiring yoʻqoldimi?

-Yoʻq... sigir emas, hoʻkiz, ola hoʻkiz edi.

Yoʻqolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa hoʻkiz edi?

-Ola hoʻkiz...

-Yaxshi hoʻkizmidi yo yomon hoʻkizmidi?

-Qoʻsh mahali...

-Yaxshi hoʻkiz birov yetaklasa ketaberadimi?

-Bisotimda hech narsa yoʻq...

-Oʻzi qaytib kelmasmikin?... Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qoʻyilmagan ekan-da. Nega yigʻlanadi? A? Yigʻlanmasin!(Tanlangan asarlar. 1-tom. 33-b.).

Bu suhbat qayerda, qaysi davrda, qanday odamlar oʻrtasida boʻlib oʻtayotganligini keltirilgan ushbu kichik parchadan ham bilsa

bo‘ladi. Savol ham qisqa, javob ham. Savol berish tarzida kibr, mensimaslik, voqelikka arziyas bir narsaga qarayotgandek beparvo munosabat seziladi. Piching, kesatiq va masxara ohangi aniq aks etgan. Javobdan esa qahramonning soddaligi, faqirligi anglashiladi. Suhbat amin huzurida bo‘lib o‘tyapti. Shunga muvofiq rasmiy nutq elementlaridan foydalanilgan.

3.Xususiylikdan umumiylikka o‘tish tamoyili.

Har bir til hodisasi muayyan matnda alohida – alohida olib o‘rganiladi, izohlanadi va shu asosda umumlashtiriladi. Badiiy asarda tilga olingan detallar asarning umumiy ruhiga yoki davr ruhiga qay darajada mos kelishi aniqlanadi. Qahramon dunyoqarashi uning nutqida qay darajada aks etgan? Asar ishtirokchilarining dialoglari monologlari badiiylik talablariga javob beradimi? Umuman asardagi xususiy holatlar asarning butuniga aloqadormi, yo‘qmi kabi holatlar aniqlanadi. «Mavzu, janr, uslub va tilga xos umumiy belgilar hamda muallif individualligiga xos xususiy belgilarning matnda namoyon bo‘lishini izohlash» ham shu tamoyil talablaridan hisoblanadi. Turli qatlamga xos so‘zlarning badiiy matnda qo‘llanishi bilan bog‘liq tekshirishlar yoki qahramonlarning o‘zlari mansub bo‘lgan toifa tilidan qay darajada iste’foda qilishini o‘rganish kabilarda xususiylikdan umumiylikka o‘tish qonuniyati hisobga olinadi.

1. Lisoniy tabdil usuli. Tabdil – «almashtirish, o‘zgartirish, o‘rin almashtirish» degan ma’noni bildiradi. Asar tilining badiiyligi, ishonarliligi, yozuvchining mualliflik mahoratini aniqlashda ushbu tahlil usuli natijalaridan foydalaniladi. Asarda qo‘llanilgan so‘z yoki iboralarni, jummalarni qayta tuzib ko‘rish, o‘xshashi bilan almashtirib ko‘rish va shu asosda baho berish nazarda tutiladi. Masalan, Abdulla Qahhorning «Anor» hikoyasidagi mana bu misolga e’tibor bering:

– *Yo qudratingdan, indamaydi-ya! – dedi Turobjon keltirgan matoini titkilab – mana, chaynab ko‘r! Ko‘rgin, bo‘lmasa, innaykiyin degin...*

Ayni o‘rinda *narsa* so‘zi emas, balki atayin *mato* so‘zi qo‘llangan. *Narsa* so‘zi uslubiy jihatdan xolis, *mato* so‘zi esa ayni ma’nosi bilan xolis emas, ya’ni unda kamsitish bilan bog‘liq ma’no qirrasini mavjud, bu ma’no qirrasini *titkilab* fe’l shakli bilan yana ham ta’kidlangan. Anorga boshqorongan bo‘lgan va erining anor olib kelishini intiq kutib o‘tirgan xotin nazarida, bu-ku arining uyasi –

mumli asal ekan, toza asalning o‘zi ham narsa emas faqat mato. Hikoyaning umumiy intonatsiyasi, voqea rivoji ayni o‘rinda mato so‘zini boshqa sinonimi bilan almashtirishga imkon bermaydi.»¹⁷⁵

Mahoratli adib Cho‘lpon asarlaridan bunday holatlarni istagancha topish mumkin. Masalan, o‘zbek tilida *o‘ramoq*, *burkamoq*, *chulg‘amoq*, *chirmamoq* tarzidagi ma‘nodosh so‘zlar qatori mavjud bo‘lib, *burkamoq* so‘zida *o‘ramoq* so‘ziga nisbatan o‘rash belgisi anchayin ortiq, ya‘ni uning ma‘no qurilishida «hech bir ochiq joyini qoldirmay» degan qo‘shimcha ifoda semasi mavjud. Shuning uchun ham ushbu parchada Cho‘lpon tegishli mazmun ifodasi uchun *o‘ramoq* so‘zini emas, balki ayni *burkamoq* so‘zini tanlash orqali tasvirdagi aniqlik va ekspressivlikni oshirishga muvaffaq bo‘lgan: *Hali tuzuk-quruq odam qatoriga kirib yetmagan bu qizchani katta xotinlarning oriyat paranjisiga burkaganlar, paranjining uzun etaklari katta bir tugundek uning qo‘ltig‘ini to‘lg‘azardi.*¹⁷⁶ Shuning uchun ham mazkur o‘rindagi birliklarni sinonimi bilan yoki boshqa biror so‘z bilan almashtirib bo‘lmaydi. Almashtirilsa asar badiyatiga putur etadi.

2.Matn variantlarini qiyoslash usuli. Bu usul orqali ma‘lum asar matni boshqa variantlari bilan qiyoslanadi va lisoniy farqlarning mohiyati adib nuqtayi nazari, badiiy-estetik niyati hamda asar g‘oyasiga bog‘lab yoritiladi. Yozuvchining badiiy asar tili ustida ishlashini o‘rganishda, yozuvchi tuzatishlarni ayni bir mazmunni ifodalashga qaratilgan turli vositalarni aniqlashda va umuman yozuvchining tildan foydalanishdagi mohoratini belgilashda bu usul yaxshi samara beradi.

Masalan, «Navoiy» romanining qo‘lyozmasida:

-Buvijon, - hayajonlanib so‘zladi Dildor, - ko‘rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo‘lmasin, tinch yursin (600-b.).

Nashrda: –Buvijon, - shivirladi u, - uni ko‘rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo‘lmasin, tinch yursin (237-b.).

Bu epizodda suhbat podshoh harami darvozasi yonida yuz beryapti. Vaziyat va ruhiy holat uyg‘unligi ikkinchi variantda aniq ko‘rinadi. Yoki G‘afur G‘ulomning «Shum bola» asari qahramoni – Qoravoyning yoshi dastlabki nashrda 17, keyingi nashrda 14 deb

¹⁷⁵ Миртожиёв М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Т.: Ўзбекистон, 1992.

¹⁷⁶ Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. –Т.: Маънавият, 2002.

berilgan. Bunda ham qahramonning xatti –harakati va yoshi o‘rtasida muvofiqlik hisobga olingan.

Bu bevosita yozuvchining tuzatishlari. Shunday holatlar bo‘ladiki, asar matni noshirlar tomonidan yoki adabiyotshunoslar tarafidan atayin o‘zgartiriladi. «O‘tkan kunlar» romani bir necha o‘zgartishlar bilan nashr etib kelingani ko‘pchilikka ma’lum.

3.Lug‘atlarga asoslanish usuli. Asar tili, ayniqsa, tarixiy mavzudagi asar yoki tarjima asarlarining til xususiyatlari tekshirilayotgan paytda tegishli lug‘atlarga murojaat qilish lozim bo‘ladi. Masalan, «Shayboniyxon» dostoni tilida qo‘llanilgan *gudar, savash, sovut, sadoq, g‘ul, tuv, baydoq* kabi o‘sha davr ruhiyatiga mos harbiy atamalar ma’nosini bilish asarni puxta o‘rganishga yordam beradi. Bu-ku bir necha yuz yil oldingi asar ekan, o‘tgan asr boshlarida yozilgan asarlar uchun ham lug‘at tuzish oddiy ehtiyojga aylanib bormoqda. Masalan, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O‘tar, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon kabi shoir va yozuvchilarning asarlar uchun maxsus, so‘zlarning bevosita asarda reallashgan ma’nosiga asoslanib tuzilgan lug‘atlar tayyorlanishi kerak. «O‘tkan kunlar»da har bir sahifa ostida ayrim tushunarsiz so‘zlarning izohi berib borilgan. Masalan, *utta* - u yerda; *siporish* - topshiriq; *muvofiguttab’* - ta’bga mos, munosib; *ashrof* - e’tiborli kishilar, ulug‘lar; *mushovir* - maslahatchi; *musohib* - hamsuhbat kabi. Bu faqat mazkur asardagina emas, boshqalarida ham shunday holat kuzatiladi. Shu bois adib asarlarining tiliga bag‘ishlangan maxsus lug‘at tayyorlanishi lozim.

J.Lapasovning «Badiiy matn va lisoniy tahlil» deb nomlangan qo‘llanmasida muayyan bir badiiy matnning lug‘atini tuzish bo‘yicha namunalar hamda lug‘at ustida ishlash bo‘yicha muhim ko‘rsatmalar berilgan. Olim to‘g‘ri ta’kidlaganidek: «Badiiy matnning lisoniy tahlilini turli-tuman lug‘atlarsiz tasavvur qilish qiyin. Lug‘at ustida ishlash o‘quvchi va talabalarning so‘z boyligini, og‘zaki va yozma nutqini o‘stirishning eng muhim omillaridan biri bo‘lib hisoblanadi va shu lug‘at yordamida nafaqat so‘zlarning tub ma’nosini, balki ko‘chma ma’nolari, har bir so‘zning qaysi til unsuri ekanligi, etimologiyasi (so‘zning kelib chiqish tarixi va tadrijiy rivoji), tarkibi, ba’zan esa grammatik shakli bilan yaqindan tanishiladi.»

3.Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida asardagi lisoniy birliklarning indeksini

tuzib chiqish talab qilinadi. Buning uchun dastlab, asardagi eng ko‘p qo‘llanilgan, asar badiiyati uchun xarakterli bo‘lgan birliklar (masalan, iboralar, sinonimlar, antonimlar yoki epitetli birikmalar, metonimiya, metaforalar bo‘lishi mumkin) aniqlanadi. Keyin alifbo tartibida terib chiqiladi. Bu yozuvchining lisoniy mahoratini yoritishda faktik material vazifasini o‘taydi. Masalan, mohir so‘z san’atkori Abdulla Qahhorning «Sarob» romanida qo‘llangan yuzdan ziyod ibora, metafora yoki metonimiyalarning indeksini quyidagi tarzda tuzib chiqishimiz mumkin: (5 jildlik. 1-jild. -Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987.)

Iboralar:

1. Aftini burishtirmoq – *Qimirlasam, biqinim sanchadi, –dedi Saidiy xuddi hozir sanchadiganday aftini burishtirib.* (41-b.)
2. Bo‘yniga olmoq – *Saidiy xayrlashib chiqdi, qishloqqa borishni bo‘yniga olib qo‘ydi.* (83-b.)
3. Dami ichiga tushmoq – *Saidiy Yoqubjonning aytganini qilganida Kenjaning dami ichiga tushdi.* (124-b.)
4. Oqizmay-tomizmay yetkazmoq – *So‘z o‘rni kelganda, u Saidiyda zakovat belgilari ko‘rganini, bu yigit oddiy studentlardan yuqori turishini so‘zlar, buni esa Munisxon oqizmay-tomizmay Saidiyga yetkazar edi.* (67-b.)
5. Ta’bi ochilmoq – *U qishloqqa kelganida dastlab yangi muhitga o‘rganolmay ko‘p qiynalgan edi, ammo o‘rganganidan so‘ng, ta’bi ochilib ketdi.* (89-b.)
6. Yuragi dov bermaslik – *Munisxon paltosining yoqasini ko‘tardi-yu, eshikdan chiqishga yuragi dov bermay, turib qoldi.* (43-b.)
7. Uhda qilolmaslik – *Shef bilan ishlab ham uhda qilolmayotirsizmi?* (82-b.)
8. Quloq bermoq – *Qiz uning so‘ziga o‘zi ustidan chiqarilgan hukmni tinglaganday quloq berar edi.* (35-b.)

Metaforalar:

1. – *Assalomu alaykum, shervachcha, – dedi bir keksa tovush va bu tovushning egasidan ilgari «to‘q» etib hassa kirdi.*(88-b.) – *Shervachcha, – dedi chol ikkala qo‘lini ko‘kragiga qo‘yib, xirillab, - gazetaga bersalar...* (89-b.)
2. *Dori – Yo bosh og‘rig‘ini dori bilan bosaylikmi? Bir ryumka-bir ryumka...* (129-b.)

3. *Yaqinlik iplari – Bora-bora ikki oradagi Ehson tug‘dirgan yaqinlik iplari uzila boshladi. (42-b.)*
4. *«To‘ngak» bilan professor o‘rtasida o‘tgan bu gap butun universitetga dovrug‘ bo‘ldi. (43-b.)*

Metonimiyalar:

1. *Zal – Yana qarsak zalni ko‘targunday bo‘ldi. (94-b.) Butun zal domlaga qaradi (94-b.)*
2. *Katta, mayda – U «katta» yozish uchun avval «mayda» bilan o‘quvchi orttirish kerak, dedi. (136-b.)*
3. *«Oshiqlar» – Xususan, Kenja Saidiyning «Oshiqlar»i ochiqdan-ochiq sho‘ro hukumatining xotin-qizlar ozodligi to‘g‘risidagi siyosatiga zarba berish, (...) Abbosxonning o‘zi tasalliga muhtoj bo‘lib qoldi. (139-b.)*
4. *Fakultet – Fakultetni tashlashga o‘zingizda bu qadar majburiyat sezsangiz noiloj davom etmang, chunki bu narsa fakultetdan haydalishga olib keladi. (106-b.)*
5. *Firqa – Shunda, albatta, firqa ko‘rsatgan yo‘ldan boramiz. (94-b.)*
6. *Universitet – Universitet chaqirtirayotir. (91-b.) «To‘ngak» bilan professor o‘rtasida o‘tgan bu gap butun universitetga dovrug‘ bo‘ldi. (43-b.)*
7. *Shisha – Buni esa ko‘proq shisha osonlashtiradi. (112-b.)*

Tahlil tiplari

Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo‘lganidek, o‘ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo‘nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: **tematik** va **kompleks** tahlil.

1.Tematik tahlil deganda, biror bir badiiy asarni tilning bir jihatini bo‘yicha va ma‘lum tamoyil, usullar bo‘yicha tahlil qilish nazarda tutiladi. Tematik tahlil asosan, til sathlaridan biri bo‘yicha amalga oshiriladi. Masalan, Cho‘lponning «Kecha va kunduz» nomli romanini leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz, deylik. Asardagi lug‘aviy birliklar (ayrim so‘zlar, iboralar, maqollar, matallar, aforizmlar) ajratib olinadi. Lug‘aviy birliklar asar badiyatiga qay darajada xizmat qilishi, an‘anaviy yoki individual ekanligi aniqlanadi.

Matn komponentlarining birikish usullari alohida o'rganiladi. Matn tiplari va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

2. Kompleks tahlil. Tilning barcha sohalariga xos birliklar va ularning muayyan bir asarda qo'llanishini matnning umumiy mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishi bilan o'zaro bog'liqlikda olib o'rganish kompleks tahlilning asosini tashkil etadi. Bu xildagi tahlil umumfilologik yo'nalish, mazmun va xarakter kasb etadi. Shuning uchun matnni tahlil qilishdan avval adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan aloqador sohalarning tamal qonuniyatlaridan albatta xabardor bo'lishimiz kerak. Bunday tahlil xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyiliga muvofiq olib boriladi. Kompleks tahlil biror bir ijodkorga bag'ishlangan bo'ladi. Bunday tahlilni bir asarni turli sathlar bo'yicha yoki bir necha asarni bir sath bo'yicha o'tkazish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani lingvopoetikasi (til sathlari bo'yicha). Yoki Abdulla Qodiriy asarlari lingvopoetikasi. Bunda adib qalamiga mansub barcha asarlarning lisoniy xususiyatlari tekshiriladi va natijalar umumlashtirib tahlilga tortiladi. Bu oson ish emas. Shuningdek, bir yoki ikki kishining ishi ham emas. Adib asarlarini har taraflama tekshirish, tahlil qilish, shu kungacha qilingan barcha ishlarni bir joyga to'plash, tasniflash, indeksli ma'lumotlar bazasini yaratish, zaruriy lug'atlarni tayyorlash va boshqa ishlarni amalga oshirish jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan lingvopoetikaning faoliyat doirasiga kiradi. Adabiyotshunoslikda B.Fransning V.Shekspir asarlari tiliga bag'ishlangan «Shakespeare grammatik» deb atalgan yirik hajmli asari alohida e'tiborga molik ish sifatida e'tirof qilinadi. Unda shoir ijodi tilning barcha sathlari bo'yicha tahlilga tortiladi. Shu bilan birga ijtimoiy tuzum, shoirning falsafiy dunyoqarashi, hayot tarzi, shoirning zamondoshlarining shoirga munosabati yoki shoirning o'z zamondoshlariga munosabati, davr bilan bog'liq estetik tafakkur tarzi va hokazolar haqida ham ma'lumotlar berib boriladi. Mazkur tadqiqotdan faqatgina shoir asarlarining tili emas, balki o'sha davr tili haqida ham noyob ma'lumotlarni olish mumkin.¹⁷⁷ Lekin shuni unutmaslik kerakki, badiiy asar tom ma'noda estetik voqelikdir. Uni tematik tahlil qilamizmi, kompleks tahlil qilamizmi bundan qat'i nazar, asarning

¹⁷⁷ Wellek R. Edebiyat teorisi. –Izmir: Akademi kitabevi, 1993.

estetik hodisa sifatidagi mohiyatini nazardan chetda qoldirmasligimiz kerak.

👉Nazorat uchun savol va topshiriqlar

- 1.Mazkur kursning metodologiyasi qanday qonuniyatga asoslanadi?
- 2.Lisoniy tahlilning qanday tamoyil va usullari bor?
- 3.Shakl va mazmun birligi tamoyili deb nimaga aytiladi?
- 4.Makon va zamon birligi tamoyili deb nimaga aytiladi?
- 5.Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili deb nimaga aytiladi?
- 6.Ilmiy mushohada usuli deb nimaga aytiladi?
- 7.Lisoniy tabdil deganda nimani tushunasiz?
- 8.Matn variantlarini qiyoslash usuli deb nimaga aytiladi?
- 9.Lug'atlarga asoslanish usuli deb nimaga aytiladi?
- 10.Tematik tahlil deb nimaga aytiladi?
- 11.Kompleks tahlil deb nimaga aytiladi?

Badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishda nimalarga e'tibor qaratish zarur?

Biror bir she'ri, hikoya yoki romanni o'qiyotganimizda asar mazmunini yakka-yakka so'zlardan yoki ayrim iboralardangina emas, balki matn deb ataluvchi butunlik bilan munosabatga kirishgandan so'nggina anglay boshlaymiz. Badiiy asarni gazeta o'qigandek o'qib bo'lmaydi. Badiiy asarni o'qish uchun ham alohida tayyorgarlik kerak. Voqealar tizimini kuzatib borish bilangina asar o'qigan bo'lib qolmaysiz. O'zingizda faol o'qish tarzini shakllantirishingiz zarur, aks holda asar o'qish shunchaki vaqt «o'ldirish» mashg'uloti bo'lib qolaveradi. Xo'sh, faol o'qish tarzini shakllantirish uchun nima qilish kerak? Buning uchun yozuvchi va matn bilan haqiqiy muloqotga kirishishingiz talab qilinadi. Ularga o'zingizning savollaringizni muntazam berib borishingiz zarur. Matnni har tomonlama tahlil qilib borishingiz kerak. Matn mohiyatiga kirib borish uchun avvalo tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tamal qonuniyatlaridan xabardor bo'lish lozim. Quyida sizga havola qilinayotgan tahlil tartibi qat'iy-qotma tartib emas, uni tahlil obyekti va metodiga qarab o'zgartirishingiz mumkin.

A.Dastlabki tayyorgarlik. Har qanday badiiy asarni o‘qish uchun dastlabki tayyorgarlik zarur bo‘ladi. Bu tayyorgarlik aslida avtomatik tarzda namoyon bo‘ladi. Masalan, biror bir asarni o‘qimoqchi bo‘lganingizda asar muqovasining o‘ziyoq sizga dastlabki ma’lumotlarni beradi. Muqovaning bezatilishi, muallif ismi-sharifi, hatto roman deb yozib qo‘yilgan bo‘lsa, o‘sha so‘zning o‘zi ham matn bilan munosabatga kirishishingizni ta’minlaydi. Biz aytmoqchi bo‘lgan tayyorgarlik ham shunga yaqin faqat biroz vaqt, biroz qunt va jiddiyat talab qilishi bilan farqlanadi. Bu tayyorgarlikni to‘rt odimda umumlashtirishga harakat qildik.

Birinchi odim. Matnga aloqador ma’lumotlarni o‘rganish.

- Asarning nomi, yozuvchisi, nashr etilgan yili va joyi. Hajm belgisiga ko‘ra matn turini aniqlash.

- Matn haqidagi yozuvchining yoki nashrga tayyorlovchining kirish so‘zi.

- Matn turini aniqlash.

Ikkinchi odim. Matn tuzilishini o‘rganish.

- Matnning tashkil tarzini o‘rganish. Bob, fasl, qism, bo‘lim va ularning nomlarini, nazmiy asar bo‘lsa bayt, misra kabi tashqi xususiyatlarini aniqlash.

- Yordamchi qismlarini aniqlash. Epigrafi, epilog, agar nazmiy asar bo‘lsa sarlavha, atov so‘zi bayt, misra kabilarni aniqlash.

Uchinchi odim. Matnni birinchi marta o‘qish. Matnni sinchiklab o‘qish va tushunilishi qiyin bo‘lgan joylarni belgilab borish, o‘qish jarayonida e’tiborni tortgan so‘z, ibora, maqol-matal va ayrim epizodlar yoniga belgi qo‘yib borish tavsiya qilinadi.

To‘rtinchi odim. Matn va ijtimoiy hayot o‘rtasidagi aloqani o‘rganish.

- Matn qaysi davrda, qayerda, qanday ijtimoiy muhitda yozilganligini aniqlash.

- Matnda qalamga olingan voqealar qaysi hudud va qaysi davr uchun xosligini aniqlash. Matnning ifoda maqsadi va mazmuniga ko‘ra turini belgilash.

- Matn yozilgan davr va yozuvchi mavqeyi. Yozuvchiga zamondoshlarining munosabati va yozuvchining zamondoshlariga munosabati.

- Yozuvchining boshqa asarlari va siz tahlil qilayotgan asari o‘rtasidagi aloqadorlik. Bu asarning boshqa asarlardan farqi.

B. Matn va til estetikasi. Sizga ma'lumki, til kommunikativ (aloqa quroli, vositasi), ekspressiv (fikrlarni ifodalash), konstruktiv (fikrlarni shakllantirish), akkumulyativ (ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash) kabi bir necha funksiyalarni bajaradi. Shunga ko'ra matndagi til birliklari muayyan maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi (ya'ni, kim-nima, kimga-nimaga, kim haqida-nima haqida).

Birinchi odim. Badiiy nutq ko'rinishlarini belgilash.

-Monologik nutq, dialogik nutq, parallel nutq. Ichki nutq, tashqi nutq. Qahramonlarning yozma nutqlari, gazeta va jurnallardan olingan nutq ko'rinishlari.

-Hikoyachi shaxsini aniqlash. Kim hikoya qilyapti? Hikoyachi kim haqida gapiryapti? Hikoyachi o'zini bevosita ifodalayaptimi yoki bilvosita?

-Hikoyachi nutqining ko'rinishlarini belgilash: xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

-Qahramon shaxsini aniqlash. Bosh qahramon kim? Qaysi toifatabaqa yoki ijtimoiy qatlam vakili? Qahramon fe'l-atvori, dunyoqarashini aniqlash.

-Qahramon nutqining ko'rinishlarini belgilash. Xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

Ikkinchi odim. So'zning estetik vazifasi.

-Badiiy asarda yozuvchi tomonidan atayin qo'llangan so'zlarni aniqlash. Nega aynan shu so'zni qo'llaganligi, bu so'zning asar mazmuni va estetikasi uchun qay darajada ahamiyat kasb etishi haqida fikr yuritish.

-Tarixiy, arxaik va yangi so'zlarni aniqlash, ma'nosini izohli lug'atlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qo'llanilish o'рни va sababini belgilash.

-Iste'mol doirasi chegaralangan so'zlar(kasb-hunar so'zlari, shevaga oid so'zlar, chet va dag'al so'zlar)ni aniqlash, ma'nosini zaruriy lug'atlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qo'llanilish o'рни va sabablarini izohlash.

-Ma'nodosh, shakldosh, paronim va zid ma'noli so'zlarni aniqlash. Ularning asar mazmuniga qanday ta'sir etganligi haqida mulohaza yuritish.

-Fonetik-fonologik o'ziga xosliklarni belgilash. Tovush takrori, tovush tushishi, tovushlarning qavatlanishi kabi hodisalarning asarda

qo'llanilishi va ular yordamida erishilgan ekspressivlik haqida fikr yuritiladi.

-Matndagi morfologik o'ziga xosliklarni aniqlash. Masalan, ot so'z turkumidagi so'zlarni ketma-ket keltirish yoki takrorlash orqali erishilgan ta'sirchanlik, sifatlarni uslubiy maqsadlarda qo'llash, olmoshlarning matndagi vazifasi, fe'l nisbatlaridan emotsional-ekspressiv maqsadlarda foydalanilganlik kabilarni aniqlash.

-Matnning sintaktik o'ziga xosliklarini aniqlash. Yozuvchi tomonidan atayin qo'llanilgan so'z birikmalarini topish va nega qo'llanilgani haqida fikr yuritish. Gap turlarini aniqlash. Qaysi turdagi gaplardan ko'proq foydalanilganligini belgilash va yozuvchining maqsadi haqida fikr yuritish. So'z tartibi, inversiya, antiteza, parallelizm, ellipsis kabilar.

- Abzas. Abzas qismlarinig joylashtirilishi. Tema-rematik munosabat. Abzaslarni bir-biriga bog'lovchi vositalar. Distant va kontakt aloqa. Mazmuniy o'q, mazmuniy yaqinlik va mazmuniy izchillik tushunchalari abzas tahlili asosida sharhlanadi.

V.Badiiy matn va tasviriy vositalar. Har qanday badiiy asarning ta'sirchanligini unda qo'llanilgan badiiy tasvir vositalari ta'minlaydi. Ularsiz badiiy asar quruq va zerikarli bo'ladi. Chunki kitobxon uchun asarda qalamga olingan voqealargina muhim emas. Balki, voqealar qanday ifodalangani ahamiyatlidir. Yozuvchining mahorati badiiy tasvir vositalarini qay darajada ishlata olishiga bog'liq bo'ladi.

-Metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, o'xshatish, farqlash, jonlantirish, mubolag'a, kichraytirish, antiteza, parafraza, oksyumoron kabilarni aniqlash va ularning badiiy matndagi o'rnini, ahamiyatini yoritish.

-Ibora, maqol va matallar, hikmatli so'zlar, ta'sirchan birikmalarni belgilash. Kimning nutqida, qanday muhitda, qay maqsadda, o'rinli-o'rinsiz qo'llanilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

-Matnlararo aloqadorlikni aniqlash. Matn variantlarini qiyoslash. Matn ichida qo'llanilgan o'zga matn ko'rinishlarini (nazira, taqlid, naql, hadis, rivoyat, miflar, afsonalar, didaktemalar) aniqlash va asar mazmuni bilan qay darajada uyg'unligi haqida fikr yuritish.

G.Eстетik hodisa sifatida matn.

Badiiy asar agar kitobxonlar e'tiborini tortgan bo'lsa, albatta bu asar haqida gazeta, jurnallarda, turli adabiy tanqidiy kitoblarda, ilmiy

tadqiqot ishlarida u yoki bu darajada fikr-mulohazalar berilgan bo'ladi. Asar haqidagi tanishtiruv maqolalar, taqrizlar munaqqidlarning fikrlari bilan tanishish fikr ufqingizni kengaytiradi. Shuningdek, tahlil xolisligini ta'minlashga yordam beradi.

-Yozuvchi uslubi va asar yozilgan davrdagi yetakchi uslublarni aniqlash. Asar tili va davr tili o'rtasidagi aloqadorlikni aniqlash. Asarning boshqa tillarga tarjima qilinishi, adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan asar ahamiyatini belgilash kabilar tahlil tugalligiga xizmat qiluvchi omillar hisoblanadi.

Badiiy asar lisoniy jihatdan tahlil qilinayotganda mavzuga aloqador ilmiy-nazariy adabiyotlardan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Faqat foydalangan adabiyotingizni albatta havolada ko'rsatgan bo'lishingiz lozim. Adabiyotni havolada ko'rsatishning ham o'z tartibi bor. Masalan, biror bir asardan olingan ko'chirma keltirib berish deylik. Qo'shtirnoqdan keyin havola raqami qo'yiladi. O'sha sahifaning pastki qismiga havola raqami qo'yiladi va muallifning ismi sharifi, asar nomi, nashr joyi, yili va ko'chirma olingan sahifa raqami yoziladi. Masalan:¹⁷⁸ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.-T., 2002, 5-b.

Agar asardan ko'chirma olmay mazmunidan foydalangan bo'lsangiz havolada muallif ismidan avval «Bu haqda qarang» birikmasini qo'shib qo'yasiz. Bir asardan bir necha o'rinlarda foydalangan bo'lsangiz birinchisida to'liq yoziladi, keyingilarida esa muallif ismi sharifidan keyin «O'sha asar» yozuvi va sahifasi ko'rsatiladi. Asar umumiy adabiyotlar ro'yxatida berilganida siz foydalangan sahifa raqami emas, balki asarning necha sahifadan iborat ekanligi yoziladi.

MATNNI LINGVOSTATISTIK USULLARDA O'RGANISH

Matnni o'rganishning yana bir usuli – lingvostatistik usul hisoblanadi. Matnni tadqiq qilishda statistik metodlardan foydalanilar ekan, bunday metodlar muayyan bir matnda so'z yoki ibora, bo'g'in yoki gap singari til birliklarining qo'llanishida o'ziga

¹⁷⁸ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.-T., 2002, 5-b.

xos qonuniyatlarni aniqlashga qaratiladi. Til o'ziga xos sistemaga ega bo'lgan ijtimoiy hodisa bo'lganligi tufayli til birliklari muayyan sistemada joylashgan bo'ladi. Ularni o'lchab, hisoblab, ularning ma'lum bir matnda tarqalish darajasini, chegarasini aniqlash mumkin. Og'zaki va yozma nutq jarayonida har bir til belgisi muayyan qo'llanish chastotasiga ega.

Nutq oqimida takrorlanuvchi til birliklarining bo'lishi til va nutq muammolarini o'rganishda statistik vositalardan foydalanishga imkoniyat yaratadi. Lingvostatistik tahlil imkoniyatlari til birliklarining qonuniyatlarini kuzatish va shu kuzatish natijalarini qayta ishlash jarayonida aniqlanadi. Bunda tabiiy fanlarning metodlaridan foydalaniladi. Shuning uchun lingvostatistik metodlar tabiiy-ilmiy metodlar tarkibiga kiradi.

Til muammolari statistik jihatdan axborot nazariyasi metodlari yordamida ham o'rganiladi. R.G. Piotrovskiy "Yozma matnni informatsion o'lchash" nomli asarida bu haqda quyidagilarni ta'kidlagan edi:" Til aloqa vositasi bo'lgani uchun uning birliklari lingvostatistik metodlar yordamida hamda informatsion usullar orqali baholanadi va o'lchanadi".¹⁷⁹ Bunday o'lchash va baholash quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Nutqiy muloqotga aloqa kanali sifatida qaraladi. Shu kanal orqali harflar, tovushlar, morfemalar va b. til birliklari yordamida informatsiya uzatiladi.

2. Lingvistik birliklar bu yerda ayrim kodlarning simvoli vazifasini bajaradi.

Til va nutq hodisalarini o'rganishda statistik metodlardan foydalanish tilshunoslik uchun yangilik emas, bu jarayon ikki asrlik tarixga ega. O'z vaqtida mashhur rus matematigi V.YA.Bunyakovskiy 1847-yilda ehtimollar nazariyasidan grammatik va etimologik tadqiqotlarda foydalanishga tilshunoslarni da'vat etgan edi. P.B.Struvening fikricha, filologik tadqiqotlarda statistik metodlardan foydalanish tilshunoslarni matn haqidagi aniq ma'lumotlar bilan qurollantiradi.

Rus tilshunosligida XX asr boshlarida statistik metod yordamida tilning tovush tarkibini o'rganish ilk bor yo'lga qo'yildi. Masalan, rus tilshunoslari V.Petrov va

¹⁷⁹ **Плотровский Р.Г.** Информационное измерение печатного текста // Энтропия языка и статистика речи. –Минск, 1966. –С.5-86.

P.Aleksandrovlar 1911-yilda Qozon shahrida fransuz va nemis tillarining tovush tarkibini statistik jihatdan o'rganishga bag'ishlangan maqolalarini e'lon qilgan edilar. Bu maqolalarda har bir mingta tovush oqimida fransuz va nemis tillaridagi unli hamda undosh tovushlarning qo'llanilish darajasi aniqlab chiqilgan edi. V.A.Bogoroditskiy, A.M.Peshkovskiy, A.Bulaxovskiy kabi olimlar 20-30-yillarda, rus tilidagi ilmiy va badiiy matnlarda unli hamda undosh tovushlarning qo'llanilish darajasini aniqlashga oid ishlarni amalga oshirdilar. Masalan, A.M.Peshkovskiy rus tili og'zaki matnida qo'llangan unli va ayrim undosh tovushlarning ohangdorligini I.I.Turgenevning «Sadaqa» hikoyasi matnidagi ohangdorlik bilan qiyoslagan edi. Uning ta'kidlashicha, I.I.Turgenev hikoyasi matnidagi ohangdorlik og'zaki matndan ancha yuqori. Chunki hikoya matnida shovqinli undoshlarga nisbatan jarangli va sonor undoshlar ancha ko'p qo'llangan. Agar V.Y.Bunyakovskiy tilshunoslikda statistik metodlardan foydalanish lozimligini ilk bor ta'kidlagan bo'lsa, yana bir mashhur matematik olim A.A.Markov 1912 yilda birinchi bo'lib til materialiga statistik metodni sof matematik nuqtayi nazardan qo'lladi. U «Yevgeniy Onegin» she'riy romani 1 - va 2-boblarining har biridan o'n olti satrni hisoblab, ular miqdorini 20.000 harfga yetkazdi. Ana shu harflar zanjiri tarkibida qaysi undosh yoki unli tovush yonma-yon kelish ehtimollik darajasini aniqladi. Keyinchalik u ishlab chiqqan metod *Markov zanjiri* deb yuritiladigan bo'ldi.

N.A.Morozov 1915-yilda badiiy asarning haqiqiy muallifi va ko'chirmachi (plagiat)ni farqlash maqsadida matnni o'rganishning statistik metodidan foydalandi. Bu ishni u «*Lingvistik spektr*» deb nomlaydi. Muallif u yoki bu yozuvchi asarlari matnida yordamchi so'zlarning qo'llanish chastotasini grafiklarda aks ettiradi, bu grafiklarni o'zaro qiyoslab, har qanday matnning kimyoviy (morfologik) tarkibini, uning haqiqiy muallifini aniqlash mumkin. Bu usulni N.A.Morozov «*stilemetrik etyud*» deb nomlagan edi. Olim N.Karamzin, A.S.Pushkin, N.Zagoskin, N.V.Gogol, L.N.Tolstoy, I.I.Turgenev asarlarining birinchi 1000 so'zi tarkibida yordamchi so'zlar miqdorini aniqlaydi. N.A.Morozov tadqiqotlaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki, yozuvchilarning asarlarida (badiiy matnlarda) eng ko'p

qo'llanadigan, chastotasi yuqori bo'lgan yordamchi so'zlar *в, на, с* predloglaridir.

1929-yilda Krasnodar shahrida V.Chistyakov va B.Kramorenkolarning «Tilshunoslikda statistik metodni qo'llash tajribasidan» nomli asari 350 nusxa nashr etilgan edi. Bu sobiq Ittifoqda lingvostatistika bo'yicha nashr etilgan dastlabki alohida risoladir. Asarda til materialini lingvostatistik metodda o'rganish bo'yicha juda ko'plab grafiklar, diagrammalar keltirilgan.

Linvostatistika bo'yicha tadqiqotlarning markazida chastotali lug'atlar yaratish turadi. 1898-yilda Frans Keding nemis tilining dastlabki chastotali lug'atini yaratgan edi. Buning uchun u 11 million so'zshaklning qo'llanishini tahlil qilib, shu asarda ularning chastotasini belgilagan. 1951-yilda Pragada F.Malerj rus tilining chastotali lug'atini nemis tilida nashr yettirdi. Bu asar gazeta va jurnal materiallaridan tanlab olingan 100.000 so'zqo'llash (slovoupotreblenie) asosida tayyorlangan.

Amerika olimi G.Yosselson birinchi bo'lib EHM yordamida rus tilining chastotali lug'atini tuzgan (1953). Olim bir asrlik davrga tegishli proza, poeziya va drama materiallarini bir xil miqdorda tanlab, xuddi shu materiallarni litva, fransuz, nemis va ingliz tillaridagi tarjimalari bilan qiyosladi. Shu asosda rus tili grammatik qurilishiga doir bir million so'z qo'llashda mustaqil va yordamchi so'zlarning chastotalarini belgilab bergan edi.

O'tgan asrning 40-yillaridan boshlab lingvostatistik metodlar yordamida eng qadimgi Hind-Yevropa tillari, ugor-fin tillari va Kavkaz tillarining shakllanish davrini aniqlash bo'yicha ko'pgina ishlar amalga oshirildi. Bu usul tilshunoslikda *glottoxronologik metod* deb yuritiladi.

1905-yilda E.Arnold «Vedalarining vaznlari haqida» nomli asarini elon qildi. Bunda olim qadimgi hind diniy qo'shiqlari «Rigveda» shakllarining eng qadimgi ko'rinishlarini glottoxronologik metod yordamida aniqlashga intildi. Tilshunos olim Gerxard Zolta nemis tilida yaratilgan «Arman tilidagi qadimgi so'zlarning miqdori» nomli asarida qadimgi arman tilida o'nta til (yunon, qadimgi hind - sanskrit, german, boltiq, slavyan, lotin, irland,

kelt, alban, to'xar)dan o'zlashgan so'zlar mavjudligini glotogxronologik metod yordamida aniqlagan edi.

Yana bir tilshunos G.Berejskiy esa mariy tilida qadimgi fin-ugor bobo tilidan o'zlashgan 682ta bir o'zakli so'zlar mavjudligini shu metod yordamida aniqlashga muvaffaq bo'lgan.

Rus tilshunosligidagi tillarga o'qitish yo'nalishida lingvistik statistikadan ham keng foydalanilgan. Ma'lumki, ona tilidan tashqari ikkinchi bir tilni o'rganayotganda, avvalo, ushbu tilning lug'at boyligiga murojaat qilinadi. Ammo har bir tilning lug'at boyligida ming-minglab turli so'zlar mavjud bo'lib, ularning hammasini eslab qolish mumkin emasligi tabiiy. Shu sababli o'rganilayotgan tilning dastlab eng asosiy hamda tez-tez qo'llanib turadigan so'zlarinigina o'zlashtirishga kirishiladi va muntazam ravishda bosqichma-bosqich so'z boyligi orttirib boriladi. Buning uchun esa leksikostatistik manbalar-ma'lumotlar asosiy poydevor vazifasini o'taydi.

L.N.Zasorinaning ta'kidlashicha, leksikostatistikaning markaziy muammosi jonli (funktional) tilning statistik qonuniyatlarini va matnning statistik strukturasini aniqlashdir. Matnning statistik strukturasini deyilganda, shartli ravishda, ma'lum matndagi turli so'zlar miqdori bilan shu matnda uning qaytarilish-qaytalanish chastotasi orasidagi munosabat tushuniladi ³. Shunga ko'ra statistik ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash kabi murakkab jarayondagi barcha ishlarni EHMga yuklash zaruriyati kelib chiqqan holda kompyuter lingvistikasida statistik yo'nalish yuzaga keldi. U rus tilshunosligida avtomatik tarzda tilga o'qitish yo'nalishi bilan hamohang tarzda rivojlanib borgan.

Kompyutyerdan foydalanilgan holda ko'plab chastotali lug'atlar ham yaratildi,⁵ ular o'z navbatida mashina tarjimasini uchun zamin bo'ldi. ¹⁸⁰

Засорина Л.Н., Берков В.П. Кўрсатилган асар, 32-б.

Алексеев П.М. Частотный словарь английского подъязыка электроники. –Л., 1965; **Волкова Н.О., Гинзбург Р.С., Перебейнос В.И.** Частотный словарь сочаемости совр. английского языка. –М., 1972; **Гаспарова Э.М.** Частотный словарь немецких текстов по сельскохозяйственному машиностроению. –СтРААТ, 1971; **Ешан Л.И.** Частотный словарь английского подъязыка электроники. –Л., 1971; **Заманский А.А.** Частотный словарь английских текстов по терапии. –СтРААТ, 1981; **Кочеткова В.К., Скремина Л.И.** Частотный словарь французского подъязыка электроники. –Л., 1982; **Штейнорельдт Э.А.** Частотный словарь русского литературного языка (2500 наиболее употребительных слов).-Таллин, 1963.

Matnni matematik usullarda tekshirish Qozog‘istonda ham izchil rivojlangan. Bunda prof.Q.B.Bektayevning xizmati katta deb aytish mumkin. Olim ilmiy faoliyati davomida matematik va injener lingvistikasiga oid o‘nlab asarlarni yaratgan. Bu asarlarda til va nutq birliklarini EHM yordamida tadqiq etishning har tomonlama muhimligi ta’kidlanib, ularda amaliy ishlar-dastur va lug‘atlar ham aksini topgan. Q.B.Bektayev rahbarligidagi «Lingvostatistika va avtomatlashtirish» guruhining a’zolari M.Avezovning «Abay yo‘li» romani (4 kitob) tilining chastotali lug‘ati so‘zligini kompyuter yordamida 50 soat davomida tuzib chiqqanlar. Mazkur chastotali lug‘atda 20000 dan ziyodroq leksema va 60000 so‘z shakli («glossema») mavjud bo‘lib, u 466 000 marta qo‘llanilgan. Guruh a’zolari bu lug‘atni tuzish uchun atigi sakkiz oy vaqt sarflaganlar. Vaholanki, shu ish oddiy qo‘l kuchi bilan bajarilganda, mazkur guruh a’zolari tinimsiz 10 yil, bir tilchi esa kamida 100 yil ishlagan bo‘lar edi. Shu tariqa ushbu ulkan ish qozoq tilshunosligida kompyuter lingvistikasining rivojlanishiga asos bo‘ldi.

O‘zbekistonda matnni tekshirishda lingvostatistik metodlardan foydalanish

Rus va o‘zbek tillarining qiyosiy fonetikasi bo‘yicha dastlabki statistik tadqiqot V.M.Popovning “O‘zbek va rus tillarini qiyosiy o‘rganishda statistik metodni qo‘llash” nomli maqolasi (1949) sanaladi. Bu maqolada har ikki tildagi tovushlarning nutqdagi o‘rni, ishlatilishi, miqdori, yumshoqlik va qattqlik xususiyatlarini aniqlash bo‘yicha olib borilgan tekshirishlarning natijalari keltirilgan.

A.Pankrateva 60-70-yillarda rus va o‘zbek tillarida so‘zlarning qo‘llanish chastotalarini M.Sholoxovning «Tinch Don» epopeyasi misolida tahlil etgan edi. Olimaning hisob-kitoblariga qaraganda, o‘zbek tilida 187 ta rang bildiruvchi so‘z mavjud, rus tilida esa 147 ta rang ifodalovchi so‘z bor. Ana shu 147 rang bildiruvchi so‘zlardan 45 tasi, ya’ni 33,0 % i o‘zbek tilida o‘z ekvivalentiga ega emas.

Tilshunos olim B.Bafoyevning Alisher Navoiy asarlari leksikasiga oid monografiyasining dastlabki bobi "Alisher Navoiy asarlari leksikasini statistik o‘rganish natijalari" deb nomlanadi. Ishning "So‘z boshi" qismida Alisher Navoiy asarlari tilini statistik jihatdan o‘rganish bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar, e’lon

qilingan lugʻatlar, "Abushqa", "Sangloh", "Badoe ul-lugʻat" singari bir qator qoʻlyozma lugʻatlardagi izohlangan soʻzlar miqdori haqida qisqacha maʼlumot berilgan. B.Bafoev Alisher Navoiy asarlari tilida forsha-tojikcha va

arabcha soʻzlar miqdori haqida aniq tasavvur hosil qilish uchun shoirning "Gʻaroyib us-sigʻar" devoniga kiritilgan bir gʻazaldagi 100 ta soʻzni olib, ularning 55 tasi oʻzbekcha, 20 tasi arabcha, 19 tasi forsha-tojikcha ekanligini qayd etadi hamda bu maʼlumotlarni ulugʻ shoirga yaqin zamondosh boʻlgan Gadoiy, Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Husayniy sheʼriyatidan olingan xuddi shunday miqdoriy koʻrsatkichlar bilan qiyoslaydi va quyidagi haqqoniy xulosaga keladi: 1) barcha ijodkorlar ijodida, arabcha, forsha-tojikcha soʻzlar deyarli bir xil sonni tashkil qiladi; 2) Alisher Navoiy oʻz asarlarida arabcha, forsha-tojikcha soʻzlarni, koʻp qoʻllagandek tuyulsa-da, bu koʻplik uning asarlarining hajmi bilan bogʻliqdir.¹⁸¹ Eng muhimi, bu monografiyada Alisher Navoiyning 24 ta asari qoʻlda, EHMsiz miqdoriy tahlil qilinib, ularda jami 26035 ta soʻz qoʻllangani haqidagi aniq statistik maʼlumotlar keltirilgan.

Oʻzbek tilshunosligida matnning lugʻaviy tarkibini miqdoriy jihatdan oʻrganish sohasida V.V.Reshetov (1934), A.K.Borovkov (1940), F.Abdullayev (1949), M.Mirzayev (1951), I.Rasulov (1951), G.Muhammadjonova (1972), N.Gʻulomova (1975) kabi olimlar amalga oshirgan ishlar keyinchalik ayrim olimlar tomonidan tanqid qilindi. Masalan, prof.E.Begmatov matn leksikasini tahlil qilishning bunday miqdoriy usullarini oʻz mohiyatiga koʻra noilmiy, nazariy jihatdan yetarli asoslanmagan bir urinish, deb hisoblaydi. Prof.E.Begmatov oʻzining bu fikrini quyidagi dalillar bilan asoslashga intiladi: 1. Matnlarda koʻp bor takror qoʻllanuvchi soʻzlar (masalan bogʻlovchilar, atoqli otlar va b.) miqdoran qanday hisoblangani bu ishlarda noaniq. 2. Oʻzlashma soʻzlar asosida oʻzbek tilida yasalgan soʻzlarning oʻz qatlamga kiritilgani yoki oʻzlashma qatlamga kiritilgani ham nomaʼlum. 3. Olib borilgan tahlillarda asosiy diqqat oʻzlashma

¹⁸¹ Ёўлдошев Б. Матни ўрганишнинг лингвостатистик методлари. –Самарқанд, 2008. –Б. 26.

qatlamning miqdoriy nisbatini aniqlash va baholashga qaratiladi, xolos.¹⁸²

Shulardan kelib chiqib, E.Begmatov leksikaning miqdoriy nisbatini belgilash uchun qo'llanilgan statistik usul tilshunoslik fani manfaatlariga emas, balki ko'proq mafkuraviy, siyosiy manfaatlarga xizmat qilib keldi, degan xulosani bayon etadi. Bu xulosada qisman jon bor, chunki totalitar tuzum davrida lingvostatistik metod natijalari haqiqatdan ham ruscha-baynalmilal so'zlar miqdorining tilimizda ko'payib borayotganligini ta'kidlash uchun xizmat qilgan. Lekin shunga asoslanib, lingvostatistik metodlardan foydalanishni cheklash mumkin emas.

Keyingi yillarda mamlakatimizda lingvostatistik metod yordamida bir qator leksikografik ishlar ham amalga oshirildi. Jumladan, bir guruh olimlar "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati" ni yaratishda leksik birliklarni to'plash, ularni kompyuter xotirasiga kiritish, muayyan maqsad ostida ularga ishlov berishda kompyuter texnologiyalaridan unumli foydalandilar. Hozirgi o'zbek tili materiallarining ijtimoiy-siyosiy matnlarda eng ko'p aks etishini inobatga olib "Yoshlik", "Tafakkur", "Guliston", "Sharq yulduzi" kabi jurnallar hamda bir qator gazetalarda qo'llangan barcha so'zlar maxsus dastur asosida 94 ta faylda sahifalab chiqildi. Bu fayllar ichidan ajratib olingan so'zlar 8168 sahifani tashkil etdi. Har bir sahifada 200 tadan so'z mavjud bo'lib, jami ishlatilgan so'zlar (turli grammatik shakllarda) 1633600 tani tashkil etdi. Kompyuter yordamida bu so'zlarning qo'llanish chastotasi aniqlab chiqildi. Eng kamida 4 marta qo'llangan lug'aviy birlikka nisbatan faol so'z deb qaraldi va bunday lug'aviy birliklar lug'atga kiritish uchun tanlab olindi. Natijada bunday faol so'zlar tilimizda 15000 tani tashkil qilishi aniqlandi, shu asosda lug'atning so'zligi yaratildi hamda alifbo tartibi bilan muayyan leksemalarga izohlar yozildi.¹⁸³

Sh.Egamova Alisher Navoiy asarlari tilidagi qadimgi turkiy leksikaning lingvostatistik tahlilini amalga oshirdi. Olib borilgan bu lingvostatistik tahlil natijasida Navoiy asarlari tilida tahminan

¹⁸² Ёўлдошев Б. Матни ўрганишнинг лингвостатистик методлари. –Самарқанд, 2008.-Б. 26.

¹⁸³ Ёўлдошев Б. Матни ўрганишнинг лингвостатистик методлари. –Самарқанд, 2008.-Б. 28.

1400 ga yaqin qadimgi turkiy va eski turkiy tilga taalluqli soʻzlarning qoʻllanishda davom etganligi aniqlandi. Ot turkumiga oid leksemalar yuqorida keltirilgan 1400 ta leksik birlikning deyarli 25,1 % ini, yaʼni 583 tasini tashkil qiladi. Sifat kategoriyasiga oid 116 ta qadimgi turkiy leksema Navoiy asarlarida qoʻllanishda davom etgan. Qadimgi turkiy tildagi son turkumiga oid soʻzlarning 44 tasi Navoiy asarlarida ham qoʻllangan. Statistik tahlil Navoiy asarlari soʻz boyligida 33 ta olmoshlar keng qoʻllanganligidan dalolat beradi. Navoiy asarlarida qoʻllanishda davom etgan leksemalarning 557 tasi (24,0 %)ni feʼl kategoriyasiga oid soʻzlar tashkil etadi, bu feʼllarning 183 tasi tub, qolgan 374 tasi esa yasama ekanligi aniqlandi.¹⁸⁴

Oʻzbek tili materiallari boʻyicha statistik tadqiqotlar olib borgan yana bir olimlar S.Rizayev va S.Muhamedovlardir. Mazkur olimlar ham asosan kompyuter lingvistikasining statistik tahlil yoʻnalishi boʻyicha ishlarni amalga oshirishgan. S.Muhamedov oʻzining R.R.Piotrovskiy bilan hammualliflikda yozgan «Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов» nomli kitobida lingvistik modellar, modellashtirish va uning umumiy tamoyillari haqida fikr yuritib, oʻzbekcha matnlarning kvantitativ modellarini keltiradi. Mualliflar, shuningdek, mazkur asarda turk gazeta matnlarining leksik-morfologik mashina tarjimasini ham berganlar (ishning oldingi sahifalarida qayd etilgan A.Babanarovning tadqiqotlariga munosabat sifatida). Mazkur asarda sunʼiy intellekt yaratish va injener lingvistikasi metodlari bilan oʻzbekcha nutqni avtomatik qayta ishlash jarayonida foydalanish uchun zaururiy boʻlgan oʻzbekcha matnlarning leksik – morfologik tuzilishining statistik tahlili natijalari keltirilgan. Albatta, bunday yirik, jiddiy ilmiy asarni yaratishda S.Muhamedov bu sohadagi oʻz izlanishlariga suyanagan. Yaʼni uning «Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов» (nomzodlik dissertatsiyasi) va «Oʻzbek tilining alfavitli–chastotali lugʻati (gazeta tekstlari asosida)» asarlari yuqoridagi asarning yozilishida manba boʻlib xizmat qilgan.

S.Rizayev «Kibernetika va tilshunoslik» asarida tilshunoslikda aniq metodlarning qoʻllanilishi va bunda EHMni qoʻllash, til va nutq hodisalariga statistik yondashishining sabablari hamda matnlarni

¹⁸⁴ Йўлдошев Б. Матни ўрганишнинг лингвостатистик методлари. –Самарқанд, 2008. -Б. 29.

avtomatik qayta ishlash va mashina tarjimasi muammolari, shuningdek, harflar chastotasini aniqlashda EHMdan foydalanishga doir ma'lumotlar bergan⁵. S.Rizayevning ko'plab boshqa ilmiy ishlari ham asosan kompyuter lingvistikasining statistik tahlil yo'nalishiga oiddir. Shu jumladan, olimning nomzodlik dissertatsiyasi ham o'zbek adabiy tilining grammatik va fonologik sistemasini statistik tekshirishga bag'ishlangan. S.Rizayev 2008 -yilda "O'zbek tilining statistik tadqiqi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Doktorlik ishida fonetik, morfologik va leksik sath birliklarini statistik tadqiq qilish metodlari ko'rsatilgan.

Demak, o'zbek tilshunosligida ham keyingi yillarda statistik metodlardan foydalanish sohasida muayyan natijalarga erishilgan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matnni o'rganishdagi lingvostatistik metodga izoh bering.
2. Lingvostatistik metodlarning dunyo tilshunosligida qo'llanilishi haqida ma'lumot bering.
3. O'zbekistonda lingvostatistik metodlarning qo'llanilishi haqida ma'lumot bering.
4. Matnni o'rganishdagi lingvostatistik metod vositasida qanday chastotali lug'atlar tuzilgan?
5. O'zbek tilshunosligida asosan qanday matnlar lingvostatistik metodlar orqali tekshirilgan?

MATNNING KOGNITIV-DISKURSIV TAVSIFIY XUSUSIYATLARI

O'quv qo'llanmaning yuqoridagi sahifalarida matnning turlicha jihatlarini tadqiq qilish mumkinligi haqida fikr bildirildi. Keyingi vaqtda matnning kognitiv-diskursiv xususiyatlarini ham tadqiq qilish borasida ilmiy izlanishlar vujudga kelmoqda. Quyida shu haqida fikr yuritmoqchimiz. Ammo matnning kognitiv-diskursiv tavsifiy xususiyatlari borasida fikr bildirishdan avval kognitiv lingvistika, uning vujudga kelishi, asosiy tushunchalari va yo'nalishlari xususida ma'lumot berish o'rinli deb hisoblaymiz, chunki kognitiv lingvistika borasida o'zbek tilida manbalar juda kam.

Til birliklari va “ular asosida yotuvchi bilim strukturalari” mental birliklardir, ular o‘zlarini belgilar sistemasi sifatida namoyon qilib, borliqni anglashda va mavjud bilimlarni uzatishda faol ishtirok etadi. F. de Sossyur fikricha, belgilar sistemasi ifoda plani va mazmun planiga ega bo‘lgan holda ma’lumotni muayyan shaklda uzatuvchi inson ishtirokini taqozo qiladi. An’anaviy lingvistikada, asosan, belgining ifoda plani va mazmun planiga e’tibor qaratilar edi, kommunikatsiya jarayonining realizatori bo‘lgan insonning o‘zi esa tadqiqotchilarning nazaridan chetda qolib keldi. Vaholanki, “ifoda plani ham mazmun plani ham ushbu jarayonni amalga oshirayotgan inson tomonidan tanlanadi”.

¹⁸⁵ Bu tanlov inson tomonidan uning falsafiy, ensiklopedik, etnografik, lingvokulturologik bilimlari, kommunikativ akt kechayotgan vaziyat, insonning emotsional holati va b. asosida amalga oshiriladi. Shu tariqa, qiyosiy-tarixiy, struktur, funksional va kommunikativ lingvistika bilan bir qatorda kognitiv lingvistika ham shakllanib bordi. Kognitiv lingvistika tilni “inson ongida fikrlarni shakllantiruvchi va ifodalovchi, bilimlarni saqlovchi va tashkil qiluvchi vosita” sifatida o‘rganadi. ¹⁸⁶ Tilni shunday tushunish va uni tadqiq qilishga bo‘lgan bunday yondashuv **tilga kognitiv yondashuv** nomini oldi.

Tilni kognitiv yondashuv asosida tadqiq qilish kognitsiyaning til ifodasini o‘rganish bilan bog‘langan. N.N.Boldirev fikricha: “Kognitsiya –bu ma’lumotlarni, bilimlarni olish, qayta ishlash, eslab qolish, xotirada tiklash va foydalanishning har qanday ongli yoki ongsiz jarayonidir. U o‘zida quyidagi psixologik jarayonlarni mujassamlashtiradi: 1) dunyoni qabul qilish; 2) kuzatish; 3) kategoriyalarga ajratish; 4) tafakkur; 5) nutq; 6) tasavvur “. ¹⁸⁷

Kognitiv lingvistikaning shakllanishida tilshunoslikdagi quyidagi yo‘nalishlar nazariy asos sifatida xizmat qildi:

- 1) semasiologik nazariya (Y.D.Apresyan, N.V.Nikitin va b.);
- 2) semasiologik grammatika nazariyasi (Y.S.Stepanov);
- 3) tilni mantiqiy analiz qilish nazariyasi (N.D.Arutyunova);
- 4) nutqiy tafakkur nazariyasi (S.D.Katsnelson);
- 5) nominatsiya nazariyasi yoki onomasiologik nazariya (E.S.Kubryakova);

¹⁸⁵ **Абиева Н.А.** Биологическая обусловленность семиозиса // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. –С.106.

¹⁸⁶ **Болдырев Н.Н.** Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. –С.18.

¹⁸⁷ **Болдырев Н.Н.** Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. –С.23.

6) germeneytika (G.I.Bogin);

7) nutqiy faoliyatning psixologik konsepsiyalari (A.R.Luriya, A.A.Leontev va b.).¹⁸⁸

Tilshunoslikni kognitsiyaning bilimlarni til shaklida kodlashtirilgan turli strukturalari bog‘langan aspekti qiziqtiradi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, **kognitiv lingvistikaning asosiy vazifasi** tilda aks etgan bilimlar sistemasini, ya’ni bilimlarni uzatish, saqlash, tashkil qilish, xotirada tiklash va bilimlarga ta’sir etishning til shakllarini o‘rganishdir. **Kognitiv lingvistikaning asosiy maqsadi** – “tilni tadqiq qilish orqali bilimlarning turli strukturalariga kirib borish hamda til va ular o‘rtasidagi bog‘liqliklarni tavsiflash”dan iboratdir.¹⁸⁹

Kognitiv lingvistikaning bosh tadqiq obyekti sifatida kognitiv faoliyat sifatidagi til qatnashadi, zero til “bilishning ajralmas qismi bo‘lib, madaniy, psixologik, kommunikativ va funksional faktorlarning o‘zaro aloqasini aks ettiradi”.¹⁹⁰

Kognitiv lingvistika XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab juda tez rivojlandi. U *kognitiv fan* zahirida shakllandi. Kognitiv fan fanlararo bog‘liqlik xususiyatiga ega fan bo‘lib, u “insonning kognitiv imkoniyatlarini yagona mental mexanizmga birlashtirish va ularning o‘zaro aloqasi hamda o‘zaro ta’sirining umumiy prinsiplarini tadqiq qilish bilan shug‘ullanadi”.¹⁹¹ Kognitiv lingvistikaning paydo bo‘lishi tadqiqotchilarning borliq, tafakkur, ong va tilning o‘zaro aloqasi hamda fikr ijod qiluvchi va nutqni vujudga keltiruvchi insonga bo‘lgan qiziqishining o‘sishi bilan bog‘liqdir. Bu bilan bog‘liq ravishda til “borliqning inson aqli tomonidan qay tarzda ko‘rilganligi va tushunilganligini, borliq ong tomonidan qay tarzda qayta ishlanib, kategorizatsiya qilinganligini aniqlovchi vosita” sifatida qarala boshlandi.¹⁹²

“Ong, -deb yozadi E.S.Kubryakova, bu miyaning shunday tarkib toptiruvchi infrastrukturasi, unda inson hayoti davomida to‘planilgan tasavvurlar, taassurotlar, his-tuyg‘ular va fikrlar ko‘rinishidagi

¹⁸⁸ Болдырев Н.Н. Кўрсатилган мақола. –С.22.

¹⁸⁹ Болдырев Н.Н. Кўрсатилган мақола. –С.23.

¹⁹⁰ Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика сегодня: интеграционные процессы и проблема метода // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. –С.37.

¹⁹¹ Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. –С.6.

¹⁹² Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. -М., 1997.-С.37.

obrazlarni yoki yagona konseptual sistemaning konseptlarini aks ettiruvchi barcha mental tajriba mujassamlangan bo‘ladi”.¹⁹³

Ong “kognitiv daraja sifatida” ikki qismga bo‘linadi: til ongi va tilga taalluqli bo‘lmagan ong. “Inson ongi nafaqat o‘zaro bog‘langan mantiqiy hukmlar, tushunchalar va aqliy xulosalar sistemasi shaklida to‘planilgan hayotiy tajriba, borliq va o‘zi haqidagi bilimlar yig‘indisini, balki verbal bilimlar, tilni, uning morfologik, fonologik, mantiqiy, pragmatik, sintaktik va b. sistemalarini bilishni ham o‘zida mujassamlashtiradi. Bu bilan til ongi boshqa “bilimlar bloki”ning ichiga kirib boradi va ongimizning eng muhim qismi hisoblanadi”.¹⁹⁴ Shu tariqa, til ongi, bu – ongning “til ma’nolariga ega yig‘indidan iborat qismidir”.

Kognitiv lingvistika nuqtayi nazariga ko‘ra ong to‘plangan bilimlar hisoblansa, ushbu bilimlarning yig‘uvchisi bo‘lib tafakkur hisoblanadi. Ko‘rinadiki, “tafakkur va ongning mavjud bo‘lishi va joriylanishi o‘zaro shartlangan: ong (to‘plangan bilimlar holati) tafakkur jarayonini ta’minlab beradi, u esa, o‘z navbatida, bilimlar (ongning) to‘planish va sistematzatsiya qilinish manbai hisoblanadi”. Inson tomonidan bilimlar to‘plash, ya’ni tafakkur jarayoni ikki vaziyatning mavjudligi sharti bilan kechadi. Bu, birinchi tomondan, tafakkur jarayonida borliqning aks etishi bilan, ikkinchi tomondan, uni kodlashtiruvchi belgi sifatidagi tilning mavjudligi bilan bog‘lanadi. T.A.Fesenko ta’kidlaganidek: “Agar ong (tafakkur ham) fikrning mantiqiy shakllarida borliqni aks ettiruvchisi bo‘lsa, til (turli til formulalari vositasida) tafakkurimizning ifodalovchisi sifatida qatnashadi”. Shunga ko‘ra, kognitiv lingvistika borliq, tafakkur, ong va tilning o‘zaro bog‘liqligidan kelib chiqib, “bilim olish, uni qayta ishlash, qayta fikrlash va uni matnlarda voqelanish jarayonlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni o‘rganadi”.

Kognitiv lingvistikaning bugungi kunda quyidagi asosiy yo‘nalishlari mavjud:

1. Bilishning biologik nazariyasi. U biosemiotika ma’lumotlariga asoslanadi. Biosemiotika tadqiqotchilari ishlarida nafaqat

¹⁹³ Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. –С.13.

¹⁹⁴ Фесенко Т.А. Концептуальный перевод в структуре взаимоотношения «деятельность – мышление-сознание-язык» // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. –С.112.

inson, balki boshqa aqlli mavjudotlarning tafakkur jarayoni haqidagi fikrlar bildirilgan.

2. Bilishning biomadaniy nazariyasi. Ushbu nazariyaga ko‘ra oddiy tirik mavjudotlar uchun borliq faqat jismoniy ahamiyat kasb etsa, inson uchun u ham jismoniy, ham madaniy ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra inson to‘rt tipdagi qadriyatlarga ega bo‘ladi: 1) stimuli; 2) assotsiativ; 3) taqlidiy; 4) ramziy.¹⁹⁵

Shu tariqa, ushbu yo‘nalishlarda til va bilishning biologik asoslari insonning qabul qilish, emotsional holati, empirik tajribasi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi.

3. Sun‘iy intellekt yaratish nazariyasi. Bu nazariya asoslari informatika fanidan olingan bo‘lib, unda sun‘iy intellekt va inson ongi, tili o‘rtasidagi bog‘liqliklar o‘rganiladi.

4. Kognitiv semantika yo‘nalishi. Kognitiv semantikani yana “tildagi konseptualizatsiya va kategorizatsiya nazariyasi” deb ham atashadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra til birligining ma’nosi boshqa kognitiv strukturalar kontekstida aniqlanishi zarur, chunki ushbu bilimlar bloki mazkur ma’nolar ortida turadi va ularni tushunishni ta’minlaydi”.¹⁹⁶ Kognitiv strukturalar *kognitiv sferalar*, *kognitiv kontekstlar* (R.Lenker), *mental makonlar* (J.Fakone, Dj.Lakoff) yoki *freymlar* (Ch.Filmor) deb ham ataladi. Kognitiv strukturalar “til analiziga til hamda tilga aloqasi bo‘lmagan (ensiklopedik) bilimlarni jalb qilgan holda semantik nazariyaga ko‘p darajali xarakterni bahsh etishni” taqozo qiladi.¹⁹⁷ U yoki bu kognitiv strukturalarda aniqlanayotgan til birliklari ma’nolari u yoki bu konseptlar asosida shakllanadi. N.N.Boldirevning ta’kidashicha, konseptlar til kategoriyalari shakllanishining asosida yotadi. Shunga ko‘ra til birliklari va til kategoriyalari ma’nolarini kognitiv semantika doirasida tadqiq qilish konseptual analiz metodi asosida amalga oshiriladi. Konseptual analiz til birliklari va shakllarida ifodalangan dunyoni anglash, tushunish, fikrlash, bilish usullarini o‘rganishni taqazo qiladi. Bunda ma’nolar so‘zlar, so‘z birikmalari, jumlar va, umuman, matnlar bilan ifodalanishi mumkin. Konseptual analiz konseptlar mazmunini va bu bilan bir qatorda yashirin, assotsiativ va b. konseptual xarakteristikalarini aniqlaydi.

¹⁹⁵ Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика сегодня: интеграционные процессы и проблема метода // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. –С.45.

¹⁹⁶ Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. –С.26.

¹⁹⁷ Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. –С.26.

Konsept kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchasi hisoblanadi. Kognitiv adabiyotlarda **konseptga** falsafiy, psixologik, leksik kategoriya sifatida qaraladi. Kognitiv lingvistika, xususan, kognitiv semantika nuqtayi nazaridan konseptning o‘zi nima degan savol tug‘iladi. Olimlar konseptga turlicha ta’rif berishadi. N.Tixonovanning fikricha: “**Konsept** grammatik kategoriya bo‘lib, u o‘zining formal ko‘rsatkichlariga va shu kategoriya ichidagi differensial belgilariga egadir”.¹⁹⁸ M.V.Nikitinning ta’kidlashicha esa: “**Konsept** sxolastik strukturaga ega bo‘lgan diskret ko‘pfaktorli mental birlikdir”.¹⁹⁹ Konseptning ta’riflari haqidagi ko‘plab fikrlarni umumlashtirib quyidagilarni aytish mumkin: 1. Konsept – bu ongda “nimanidir” bir lahzada chaqnashi. 2. Konsept – bu har bir elementi abstraksiyaning yuqori darajasiga intiluvchi irearxik tashkil qilingan struktura. 3. Konsept – bu yagona butunlik bo‘lib, u elementlari o‘zaro bog‘langan va o‘zaro harakatda bo‘lgan maydon tushunchasi bilan bog‘lanadi. 4. Konsept – bu so‘zlarning predmet yoki tushuncha sohasiga taalluqli ekanligiga qarab guruhlanishi. 6. Konsept –bu operativ mazmunliy xotira, mental leksikon, konseptual sistema va ong tili birligidir.

Konseptlarning turli tiplari mavjud: 1. *Ontologik konseptlar* dunyoning ontologik strukturasini tavsiflaydi: vaqt, makon, xususiyat, sifat va b. Ular qo‘llanish sohasi yoki foydalanish maqsadiga ko‘ra cheklanmagan. 2. *Pragmatik konseptlar* tor qo‘llanish sohasiga ega, ular bir ma’noli va bilishning quroli sifatida xizmat qiladi. 3. *Aprior konseptlar*. Ular his qilish tajribasini umumlashtirish, predmetlar bilan bevosita operatsiyalar o‘tkazish orqali shakllanadi. 4. *Lingvokreativ konseptlar* til muloqoti va til birliklari semantikasi orqali dunyoni bilish asosida vujudga keladi va til belgisining mazmun planini o‘zida mujassamlashtiradi. 5. *Konsept-universaliyalar*. Ular dunyo xalqlariga xos konseptlardir. 6. *Konsept-unikaliyalar*. Ular faqat muayyan bir xalqqa xos konseptlardir. Ularni etnodeymalar – “dunyoni ko‘rish konseptlari” deb ham atashadi, chunki ularda muayyan xalqning dunyoni ko‘rishi uning milliy-madaniy xususiyatlari asosida amalga oshishi ifodalanadi.²⁰⁰

¹⁹⁸ Тихонова Н.Н. Концепт в системе современных лингвистических представлений // Семантика языковых единиц: Докл. Международ.науч.конф.Т.1. –М., 1998. –С.69.

¹⁹⁹ Никитин М.В. Развёрнутые тезисы о концептах // Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов, 2004. –С.53.

²⁰⁰ Алифференко Н.Ф. Этноэйдемический концепт и внутренняя форма языкового знака // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. –С.70.

Bugungi kunda tilshunoslikda markaziy konseptlar²⁰¹ sifatida soʻzning asosiy grammatik sinflari bilan semantik mutanosiblikka ega boʻlgan quyidagi konseptlar ajratiladi: *obyekt, harakat, jarayon, oʻrin, makon, vaqt, tafakkur, sifat, xususiyat va b.*²⁰²

Maʼlumki, voqelik parchasining, maʼlum hodisalarning lisoniy voqelanishi odiiy jarayon emas, bu jarayon tafakkur va lisoniy faoliyatlarning uygʻunlashuvini, hamkorlikdagi faoliyatini talab qiladi.²⁰³ Kognitiv tilshunoslik sohasi vakillarining fikricha, “moddiy dunyo idroki, ayni paytda, idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushuncha tugʻilishini, keyinchalik, ushbu tushunchaning mental namuna - konsept sifatida shakllanib, moddiy koʻrinish olishini taqozo etadi”.²⁰⁴ Konsept voqelikning tafakkurdagi inʼikosi – obrazning qayta ishlanishi natijasida hosil boʻladi va uning bevosita lisoniy voqelanishi yana bir tafakkur akti ijrosining taʼminlanishini taqozo etadi. Ushbu akt maqsadli, ongli tafakkur faoliyatining namunasi boʻlib, u konseptlarning lisoniy voqelanish rejasini amalga oshirishni moʻljallagan “botiniy nutq” sharoitida yuzaga keladi.

“Botiniy nutqning” kyechishi ham oʻziga xos xususiyatlarga ega. Dastlabki oʻrinda uning kuzatilayotgan axborotning kognitiv asosini hosil qilishiga eʼtibor berishi kerak. Nutqiy tuzilma vositasida yetkaziladigan har qanday xabar ushbu xabar obyekt boʻlgan voqelik hodisasining mantiqiy kategoriallashuvi va konseptuallashuvini taʼminlovchi kognitiv asosga egadir. Boshqacha aytsak, voqelikning konseptuallashuvi va lisoniy voqelanishi bir butun jarayonning ikki ajralmas qismi boʻlib, ularning har ikkisida ham soʻzlovchi (muallif)ning hayotiy tajribasi, bilim doirasi, maqsad va qiziqishlari oʻz ifodasini topadi. Bunda lisoniy qurilma va birliklar “obyektiv borliq va shaxs ongi, uning hayotiy faoliyati davomida hosil boʻladigan tajribasi oʻrtasidagi bogʻlovchi halqa rolini oʻynaydi”.²⁰⁵

Yuqoridagilardan maʼlum boʻladiki, konseptuallashuv jarayonida matn yaratilishi uchun poydevor yaratiladi. Zero, matn

²⁰¹ Тихонова Н.Н. Концепт в системе современных лингвистических представлений // Семантика языковых единиц: Докл. Международ.науч.конф.Т.1. –М., 1998. –С.69.

²⁰² Мухамедова С. Когнитив лингвистика: вужудга келиши ва асосий тушунчалари // «Систем-структур тилшунослик муаммолари» номли Республика илмий-назарий конференция материаллари.- Самарқанд, 2017.-Б. 189-191.

²⁰³ Боймирзаева С. Матн мазмунида темпораллик семантикаси. –Тошкент:ЎзМЭ, 2009.-Б.73.

²⁰⁴ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. - Жиззах: Сангзор, 2006. -Б.25.

²⁰⁵ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. -Б.23.

ma'lum bir voqelikning inson tomonidan idrok etilishi natijasida yuzaga keladigan hodisadir. Voqelikni idrok etish uchun esa inson uning mohiyatini to'la tasavvur etishi, boshqacha aytganda, to'g'ri «hazm qila bilmog'i» yoki anglamog'i lozim. Faqat shundagina mazmunan aniq va tugal matn yaratiladi. Demak, matn, shubhasiz, kognitiv tilshunoslikni tahlil obyekti bo'la oladi hamda ushbu yo'nalish doirasida uning mazmuniga xos botiniy xususiyatlar, konseptuallashuv jarayonida hosil bo'ladigan mental qolipining tuzilishi o'rganiladi.

Matnning kognitiv tahlil obyekti sifatida e'tirof etilishi bevosita uning tabiati haqidagi tasavvurlarning ham ma'lum darajada o'zgarishiga sabab bo'ladi. Natijada I.P.Susovning matn tabiatan ikki jihatga ega («текст двулик по своей природе»)²⁰⁶ degan tavsifi o'z paytida (o'tgan asrning 80-yillarida) qanchalik to'g'ri deb qabul qilingan bo'lishiga qaramasdan, bu qarash hozirgi kunda tadqiqotchilarni qoniqtirmay qo'ydi. Matnning ko'p jihatli va ko'p qirrali hodisa ekanligi tinimsiz ta'kidlanayotgan bir paytda, biz matnning lisoniy voqelikda tutgan o'rnini tasvirlovchi zanjirga yana bir xalqani qo'shishni ma'qul ko'rgan bo'lar edik va bu xalqa voqelik haqidagi tasavvurning konseptuallashuvini aks ettiradi.

Kognitiv tilshunoslikka xos tadqiq uslublarining matn tahliliga tatbiq qilinishi, birinchi navbatda, matnning kommunikativ tizim va umuman, insonning borliq haqidagi bilimining asosiy unsuri sifatida e'tirof etilishi bilan bog'liqdir. Bunday e'tirof esa, o'z navbatida, tadqiqotchilar e'tiborini matnning ichki tuzilishi, strukturaviy xususiyatlaridan uning yaratilishi va mazmunan idrok etilishi (retsipient tomonidan qabul qilinishi) jarayoniga ko'chishiga sabab bo'ladi.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasini «lisoniy jarayonlar, lisoniy birlik va kategoriya kabilarni ularning xotira, tasavvur, idrok, ong bilan munosabatida o'rganish» deb bilgan E.S.Kubryakova²⁰⁷ keyinchalik ushbu vazifani «lisoniy strukturalar va bilim strukturasi o'rtasida mavjud bo'lgan doimiy muqobillikni yoritish» darajasigacha kengaytirdi.²⁰⁸ Matn, eng muhim lisoniy struktura bo'lish bilan bir

²⁰⁶ **Сусов И.П.** О двух путях исследования содержания текста // Значение и смысл речевых образований.- Калинин, 1979. –С. 90.

²⁰⁷ **Кубрякова Е. С.** Размышления о судьбах когнитивной лингвистики // Вопросы философии, 2001. № 1. - С 32.

²⁰⁸ **Кубрякова Е. С.** Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. -Москва, 2004. -С. 9.

qatorda, boshqa har qanday tuzilmaning ajratilishi uchun asos xizmatini o'tar ekan, u kognitiv-diskursiv tahlilda ham asosiy «sinov maydoni» bo'la olishga qodir. Darhaqiqat, matn tilshunosligining taraqqiyoti davrida «matn» tushunchasi ancha tor ma'noda talqin qilinib, tadqiqotchilar e'tiborini asosan uning moddiy jihatlari tortib kelayotgan edi. Matn yaratilishi va idrokini uzluksiz jarayon sifatida tasavvur qilish lozimligi faqat tilshunoslik fanida yuzaga kelgan «kognitiv inqilob»²⁰⁹ sharoitidagina ayon bo'ldi.

Ma'lumki, kommunikatsiya statika va dinamika, jarayon va natija qarama-qarshiligi hamda mushtarakligida kechadi. Xuddi shu tarzda qarama-qarshiliklar va munosabatlar tizimida yaratiladigan matnni haqiqiy kommunikativ birlik sifatida e'tirof etib, uning kategorial xususiyatlari haqida so'z yuritishimiz mumkin. Shu jihatdan, ayrim tilshunoslarning «matn nihoyatda mavhum xaraktyerga ega va uni kommunikativ faoliyatdan ajratib olish mumkin»²¹⁰ degan da'volari, bizningcha, g'ayritabiiydir. Kichik hajmdagi matnlarning mazmuniy xususiyatlari bilan shug'ullangan olim V.I.Yuganovning ushbu da'vosi bir qarashda asosidek tuyuladi, chunki qayta takrorlanish va o'qish imkoniyatiga ega bo'lgan yozma (ayniqsa, badiiy) matn nutq vaziyati bilan bevosita bog'liqlik xususiyatiga ega emasdek ko'rinadi. Ammo yozma matn ham muloqot vaziyatiga aloqadorlik xususiyatini hech qachon yo'qotmaydi. Ma'lumki, situativlik matnning doimiy kategorial belgilaridan biridir va buning isbotini biz dastlab matnning qayta takrorlanishi sharoitlarida o'z asosiy kommunikativ mazmunini saqlab qolishida yaqqol ko'ramiz. Har qanday muloqot sharoitida matn vositasida uzatilayotgan axborotning qiymati saqlanadi, zero, uzatilayotgan axborotga nisbatan qo'yiladigan asosiy talab - uning ushbu muloqot sharoiti uchun yangiligi, muhimligidir. Albatta, bunda matn muallifi axborotni uzatishning eng ma'qul usulini topishi zarur bo'lganidek, retsipient ham matn tuzilishiga tayangai holda muallif unga qanday axborotni yetkazish niyatida ekanligini zukkolik bilan to'g'ri anglay bilishi muhimdir.

²⁰⁹ Демьянов В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность, интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. -Москва. 1994. - №4. - С. 18.

²¹⁰ Юганов В.И. Текст как продукт коммуникативного акта // Коммуникативно-прагматические и семантические функции речевых единств. - Калинин, 1980. -С 73.

Nutqiy tuzilmalarniig matn maqomini olishida kommunikativ faoliyat ishtirokchilarining munosabati ham muhimligini unutmaslik lozim. A.A.Zalevskayaning sharhicha, har qanday nutq qatori uning faqat muallif yoki retsipient bilan munosabatda faollashuvidagina matn bo'la oladi. Matn inson tomonidan yaratiladi va idrok etiladi, insonning ishtirokisiz tasavvur qilinayotgan matn faqatgina «moddiy gavda» ko'rinishini oladi ²¹¹. Taniqli psixolingvist A.A.Zalevskayaning fikriga batamom qo'shilishni istasak ham, lekin bir kichik e'tirozimizni bildirmaslikning imkoni yo'q. Haqiqatdan ham matn unga mazmun bag'ishlovchi faoliyatning ijrochisi (muallif yoki retsipient)siz hech qanday qiymatga (olimaning ta'biricha - «ichki quvvatga») ega bo'lmaydi, ammo matnning o'z-o'zicha, alohida «gavda» sifatida mavjud bo'lishini tasavvur qilish qiyinligini olima unutgandek ko'rinadi. Balki, bu uning tilshunoslikda hanuz hukmron bo'lib turgan matn va diskurs hodisalarini keskin qarama-ñarshi qo'yish an'anasidan to'liq voz kecha olmaganidan bo'lsa kerak. Bu ikki hodisaning ziddiyatini faollik - nofaollik, dinamik-statik xususiyatlarning qarama-qarshiligi bilan bog'lashga intilayotganlar oxir-oqibatda matnni yozma nutq mahsuli, diskursni esa og'zaki muloqot mahsuli sifatida ta'riflashga harakat qiladilar. Ushbu yo'sindagi talqin, so'zsiz, ularning birini (matnni) moddiy hosila, ikkinchisini (diskurs) esa nomoddiy natija ko'rinishida tasavvur qilishga undaydi.²¹²

Matn va diskurs munosabati masalasi hamda ularning ziddiyatli hodisalar sifatida talqin qilinishi matn tilshunosligi taraqqiyoti uchun noxush holatlar tug'dirishi mumkinligi tilshunoslarimiz tomonidan e'tirof etilgan.²¹³ Biz ham ularning fikrlarini quvvatlagan holda matnning yozma va og'zaki ko'rinishda mavjud bo'lishini batamom e'tirof etamiz. Shu bilan birgalikda, «diskurs» va «matn» tushunchalarini to'liq muqobillikka ega bo'lgan sinonim tushunchalar

²¹¹ **Залевская А. А.** Текст и его понимание. - Тверь: ТвГУ, 2003. -С.25.

²¹² **Архипов В. К.** «Знак - предмет» и «знак - ситуация»: текст и дискурс. В кн.: **Архипов В.** Человеческий фактор в языке. -СПб., 2003. -С.102. **Сафаров Ш.** Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. - Б. 224.

²¹³ **Хегай В. О.** О понятии дискурс // Филология масалалари. 2006, № 2 (11). -С.63-66.; **Сафаров Ш.** Прагмалингвистика. -Тошкент: ЎЗМЭ, 2008.- Б.222-229; **Йўлдошев М.** Бадий матн лингвопоэтикаси. - Тошкент: Фан, 2008. - Б. 48.

sifatida qarash ham unchalik ma'qul bo'lmasa kerak. Bizningcha, Sh.Safarovning «diskurs inson ongli faoliyatining bir turi, turkumi bo'lsa, matn uning ko'rinishidir», degan ta'rifi yergashgan ma'qul.

Matn yaratilishini diskursiv faoliyatning bir turi sifatida talqin qilish ushbu hodisaning dinamik xususiyatlariga, jarayonli belgilariga ko'proq etibor qaratishni talab qiladi. Matnni o'zgarmas, harakatsiz, turg'un xususiyatlarga ega bo'lgan hodisa ko'rinishida tasavvur qilib bo'lmaydi. Matnning maqomini, kategorial belgilarini aniqlash uchun uning ongli diskursiv faoliyat bilan bog'liq tomonlariga e'tiborni kuchaytirish lozim bo'ladi. Lisoniy hodisalar talqiniga yangicha yondashuv natijasida tadqiq maqsadi matn yaratishning inson kognitiv qobiliyati bilan bog'liq jihatlarini aniqlash sari yo'naladi. Subyektning kommunikativ-ijtimoiy hamda til tizimi qoida-normalariga mos ravishda matn yaratish va uni mazmunan idrok etish qobiliyati nutqiy tafakkur faoliyatining samarasini ta'minlovchi asosiy omillardandir.

Kognitiv tilshunoslikning vazifalari, uning asosiy tamoyillarini aniqlashga harakat qilgan V.Z.Demyankov ushbu yo'nalishdagi tahlilda «kognitiv muqobillik» va «bevosita muqobillik» tamoyillarini farqlash muhimligini alohida uqtiradi. «Kognitiv muqobillik», olimning ta'biricha, biror bir birlik haqida tasavvur qilish yoki uning haqida fikr yuritishda ushbu birlikning qanday idrok etilishi va hosil bo'lgan tushunchaning qay darajada kognitiv voqelikka mos kelishini anglatadi. Ushbu tamoyil «bevosita muqobillik» holatiga ziddir. Binobarin, oxirgi tamoyilga binoan lisoniy voqelanish unsurlarining mazmuni bevosita voqelikdagi hodisalar mohiyatiga mos keladi. Buning izohini ingliz kognitologi R.Uilinski keltirgan «Bruklin ko'prigi» so'z birikmasi tahlilida ham ko'rish mumkin. Bu lisoniy birlikning referenti obyektiv borliqdagi predmetdir. Bu predmet ko'prik ko'rinishiga ega va uni «Bruklin ko'prigi» deb atashadi (chunki u Bruklinda qurilgan). Agarda kognitiv muqobillik tamoyiliga amal qiladigan bo'lsak, «Bruklin ko'prigi» atamasi real borliqdagi aniq bir predmet bilan bog'liq emas, balki bu voqelikning kognitiv tasavvurdagi mohiyatiga yoki boshqacha ifodalaydigan bo'lsak, voqelikning tafakkurda qoldirgan «izi»ga mos kelishi kerak.²¹⁴

²¹⁴ Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность, интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. -Москва. 1994. - №4. - С. 18.

«Kognitiv muqobillik» tamoyiliga amal qilish nutqiy tuzilmalar (shu jumladan, matn) mohiyati, mazmunini bevosita «lisoniy birlik (belgi) - ma'no» zanjirida talqin qilish an'anasidan voz kyechishga undaydi. Lekin shuning bilan birgalikda, kognitiv-diskursiv tahlil amallari hech qachon lisoniy voqelikni inkor etmaydi, chunki har qanday kognitiv tuzilma negizida lisoniy birliklarga xos ma'no ifodasi yotadi. So'zsiz, matn va boshqa lisoniy hodisalar tuzilishini to'liq tasavvur etish uchun ularning denotativ-referentiv tavsifi yetarli emas. Bu holatda matnning strukturaviy tuzilishi ahamiyatsizdek ko'rinadi. Ammo lisoniy belgining ixtiyoriyligi haqidagi Sossyur g'oyasini absolyutlashtirish yo'lidagi bunday qarashning samarasiz ekanligini semiotiklarning o'zlari ham allaqachon sezishgan. «Lison, - deb yozadi Y.Kelemen, -faqatgina bilim to'plash va uzatish vositasigina bo'lib qolmasdan, balki ushbu bilimni o'ziga xos strukturalar asosida moddiylashtirish vositasi hamdir, shuningdek, u hayotning ma'lum shakli, uslubidir».²¹⁵

Kognitiv tahlil vazifalari va metodlarini chegaralash istagida bo'lgan yana bir rus tilshunosi A.E.Kibrikning e'tirof etishicha, «kognitiv tilshunoslik, uning har qanday ko'rinishdagi talqini va tavsifida kognitiv strukturalarning tilga nisbatan birlamchi ahamiyatga molik bo'lishiga tayanadi va bunda til birliklari va qoidalari kognitiv struktura va jarayonlarning grammatik tus olishi ko'rinishida tasavvur qilinadi».²¹⁶ Albatta, kognitiv strukturalarni ajratish har qanday lisoniy tuzilmaning yaratilishi, uning yuzaga kelish tarixini o'rganish uchun muhimdir. Lekin ushbu strukturalarning ustuvorligi ularning lisoniy voqelanishi bilan bog'liq bo'lgan hodisalarni orqaga surib qo'yishga yoki, eng yomoni, inkor qilishga sabab bo'lmasligi kerak. Har qanday lisoniy birlikning kommunikativ qiymati, mazmunini uning shakliy tuzilishidan ajratgan holda tasavvur qilish qiyin. Mazmun va shakl hodisalarining bunday mushtarak munosabati matn hodisasiga ham taalluqlidir. Shunga binoan matnning tuzilishi o'rganilganda, asosan semantik-sintaktik kategoriyalarga tayaniladi va bunday yondashuv ma'noviy hamda formal-sintaktik ko'rsatkichlarning birini ikkinchisidan ajratgan

²¹⁵ Келемен Я. Текст и значение // Семиотика и художественное творчество. – М.: Наука, 1977. -С.106.

²¹⁶ Кибрик А. Е. Константы и переменные языка. -СПб., 2003.-С.51.

holda o'rganilishiga nisbatan ijobiy natijalar berayotganligi barchaga ma'lumdir.

Sintaktik shaklning gap semantikasining hosil bo'lishidagi o'rni tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etib kelinmoqda. Matn mazmunining shakllanishida uning formal belgilari muhim rol o'ynaydi. Lekin matn mazmuni uchun asosiy tayanch nuqta uning kompozitsion qurilishidir. Kompozitsion shakl, birinchidan, matnni boshqa nutqiy tuzilmalardan (ayniqsa, gaplarning tasodifiy qatoridan) farqlash uchun xizmat qilsa, ikkinchidan, unga tayangan holda matn turlarini ajratish mumkin bo'ladi.

Kompozitsion shakl hodisasini matn tilshunosligi nuqtayi nazaridan tahlil qilishga intilgan moskvalik germanist O.I.Moskalskaya matnning makrokompozitsiya va mikrokompozitsiya qurilishi haqida gapirgan edi.²¹⁷ Bulardan birinchisi yaxlit matnning qurilishi bo'lsa, ikkinchisida matn qismlarining ichki qurilishi o'z ifodasini topadi. Mikrokompozitsiya matnning yaxlit kompozitsion qurilishini (makrokompozitsiyasini) ta'minlaydi. Barcha turdagi matnlar, ular yozma yoki og'zaki ko'rinishda bo'lishidan qat'i nazar, ma'lum bir kompozitsion matritsa - sxema asosida yaratiladi. Masalan, epistolyar janrdagi matnlarning asosiy kompozitsion qolipi «sana - murojaat - asosiy qism - xotima va ehtirom - imzo» ko'rinishida bo'lsa, arizaning qolipi boshqacharoq: «murojaat shaxsi - murojaat bayoni - ehtirom - imzo».²¹⁸

Biror bir matn kompozitsiyasi qurilishining qoliplashganlik darajasini aniqlash uchun matnning ichki tuzilishini tahlil etish bilan chegaralanib qolish to'g'ri emas, balki turli turkumdagi matnlar qatorini qiyoslash amalidan ham foydalanish lozim bo'ladi. Bunda matn qismlari bajarayotgan vazifalardan (masalan, «kirish», «bayon», «izoh», «xulosa» kabilar) tashqari, u yoki bu belgining matnning kompozitsion tartibiga ta'sirini ham aniqlash imkoni tug'iladi. Bu ta'sirning darajasi esa turli matnlarda turlicha bo'ladi. Matnlarning tuzilishidagi farqlar va ularda lisoniy unsurlarning qo'llanish darajasini kuzatgan uslubshunoslar turg'un va erkin strukturali matnlarni farqlashni tavsiya qiladilar. Har ikkala tipdagi matn uchun uning kompozitsion va mazmuniy strukturasini ifodalovchi

²¹⁷ **Москальская О.И.** Грамматика текста. -Москва: Вс. школа, 1983. -С.78-96.

²¹⁸ **Жўраев Т.** Ҳозирги ўзбек адабий тилида эпистоляр жанрининг тили ва услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз.... дис. автореф. – Самарқанд, 1994; **Сулаймонов М.** Дастхат эпистоляр жанрининг бир тури сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2006. - №4. - Б. 85-88; **Чориева З.** Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2006. - 23 б.

vositalarning o'zgarib turish xususiyati xosdir. Lekin bunday o'zgarishlar (variativlik)ning miqyosi turg'un strukturali matnlarda, erkin strukturali matnlarga nisbatan bir oz chegaralangan. Uslubshunos N.M.Razinkinaning ta'kidlashicha, matn kompozitsion tuzilishida kuzatiladigan variativlikning miqyosi yoki darajasi matn mazmunida ifodalanayotgan mazmuniy-faktual axborot xarakteri bilan bog'liqdir.²¹⁹

Ma'lumki, matn tarkibida doimo zohiriy ifoda topadigan mazmuniy-faktual axborot «atrofimizdagi haqiqiy yoki tasavvurdagi olamda bo'lgan, bo'layotgan, bo'ladigan faktlar, voqea-hodisalar, jarayonlar haqidagi axborotlarni o'z ichiga oladi». Turg'un strukturali matnlarda bu turdagi axborot ko'pincha bevosita voqelik bilan bog'liq bo'lib, u ushbu voqelik haqidagi aniq ma'lumotlarni ifodalaydi. Shu sababli bayon qilinayotgan voqealar tipiklashtirilib, ular qat'iy stereotip-qoliplar qamroviga olinadi. Erkin strukturali matnlarda esa mazmuniy - faktual axborot bayoni unchalik qat'iy qoliplashmagan, ularning variativlik imkoniyatlari kengroq. Bunday holatni biz, ayniqsa, badiiy matnlar kompozitsion tuzilishida aniqroq kuzatamiz. Yagona bir syujet yoki fabulani turli strukturaviy hajmda yoki kompozitsion tuzilishda bayon qilish imkoniyatiga ega bo'lgan badiiy matnda mazmuniy-faktual informatsiya asar mazmunining denotativ-referentiv qobig'ini tashkil qiladi. Badiiy asar mazmunining asosiy negizini esa «badiiy-estetik xaraktyerdagi axborot», ya'ni mazmuniy-faktual informatsiya vositalari bilan tavsiflangan hodisalar o'rtasidagi munosabatlarning muallif nigohidagi talqini, bu munosabatlarning sabab-oqibat aloqalari, ularning ijtimoiy-madaniy qimmatining muallif tomonidan anglashinilishini taqozo etuvchi mazmuniy konseptual axborot tashkil qiladi. Qisqaroq aytadigan bo'lsak, mazmuniy-konseptual axborot subyektning borliqni idrok etishi natijasida hosil bo'lgan g'oya, fikrning individual talqinidir. Ushbu turdagi axborot ilmiy-ommabop asarlar matnida aniq lisoniy birliklar vositasida ifodalanadi, badiiy matnda esa mazmuniy-konseptual axborotni anglash uchun u «to'g'ridan-to'g'ri verbal ifodalamaganligi uchun» retsipient tafakkur yuritishi, ya'ni «aqliy faoliyat» amalini bajarishi lozim bo'ladi.

Haqiqatan ham badiiy asar mazmunining negizini tashkil qiluvchi mazmuniy-konseptual axborot zohiran ifodalanmaydi. Bunday

²¹⁹ Разинкина Н. М. Функциональный стиль. -Москва: Высшая шк., 1989. -С.125.

axborotning botiniy ko'rinishda bo'lishini ruhshunoslar ham e'tirof etishgan. «Har qanday hikoya (povest, roman)ning mazmuni, *-deb* yozadi ruhshunos V.V.Znakov, - predmetlik ma'nosida, «fabula»sida emas, balki o'quvchining o'zi o'qigan manbaga munosabatida mavjuddir. Bu munosabatlar o'quvchining talqinida, xulosalarida, taxminlarida, savollarga javob izlashida namoyon bo'ladi». Ammo badiiy matn mazmunining, unda ma'lum qilinayotgan axborotning estetik qimmatini faqatgina o'quvchining idroki, tafakkur qobiliyatiga bog'lasak, mazmunni butunlay subyektivlik bilan bog'lab qo'yishimiz mumkin. To'g'ri, matn mazmunini «chaqish» retsipientning vazifasi bo'lganidek, uning mazmuniy yaxlitligini (kogerentligini) va tugalligini aniqlash ham uning (retsipientning) ixtiyoridadir. Biroq, u bajarayotgan har qanday kognitiv amallarni harakatga keltiruvchi «kuch», mexanizm matnning o'zi, uning kompozitsion qurilishidir. Matn ma'lum strukturaviy ko'rinishga ega bo'lmasa, o'quvchida axborotni qabul qilish imkoniyati bo'lmaydi.

Matnning mazmuniy yaxlitligi va kogerentligining o'zi kognitiv jarayondir, bu jarayonda retsipient matn kommunikativ-pragmatik maqsadini anglash majburiyatini olgan faol shaxs hisoblanadi. Matn va uni idrok etuvchi shaxs o'rtasidagi munosabat ikki tomonlama kechadigan dialektik jarayondir. Bu jarayonda o'quvchi, bir tomondan, nutqiy axborot adresanti bo'lsa, ikkinchi tomondan, ushbu axborotni anglovchi va tahlil qiluvchi subyektdir. Matn ma'lum kommunikativ maqsadni ko'zlagan holda tartiblashtirilgan lisoniy struktura bo'lib, uning tarkibida adresantning mazmun idrokiga yo'naltirilgan aqliy intellektual faoliyatiga ta'sir o'tkazuvchi turli kommunikativ-lisoniy «ishoralar ham mavjud bo'ladi.

Yuqorida bayon qilinganlardan shunday xulosa qilish mumkinki, matnning kategorial xususiyatlarini uni yaratuvchi va idrok etuvchi subyektlarsiz o'rganib bo'lmaydi. Matn mazmuni ikki tomonlama faoliyat natijasi bo'lganligi uchun ham uning kategorial belgilari muallif va adresant tomonidan bir xilda idrok etilishi lozim. Faqat shu yo'sindagina u yoki bu belgining barqarorlik darajasini aniqlash imkoni tug'iladi. Kichik hajmdagi matnlarni kognitiv tahlil etgan E.V.Levchenko matnning birlamchi, barqaror, muallif va o'quvchi ta'siridan xoli xususiyatlari bilan bir qatorda, uning ikkilamchi, subyektning bevosita matn bilan munosabatga kirishishi jarayonida yuzaga keladigan xususiyatlari ham mavjudligiga e'tibor

qaratish lozimligini uqtirgan.²²⁰ Albatta, matn maqomini aniqlash, uning nutqiy muloqot jarayonida, tutgan mavqeini bilish uchun ushbu hodisaga xos bo'lgan barcha turdagi xususiyat va belgilarni o'rganish lozimligini hech kim inkor qilmaydi. Lekin tahlil qilinayotgan hodisaning obyektiv xususiyatini aks ettirmaydigan, o'tkinchi belgilar ko'p holatlarda subyekt tomonidan ushbu hodisaga beixtiyor qo'shib berilayotgan nisbat bo'lishi ham mumkin. Kategorial belgi uchun asosiy ko'rsatkichlar barqarorlik, turg'unlik, barcha sharoitlarda takrorlana olish xususiyatidir.

Demak, matn tahliliga kognitiv-diskursiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashadigan bo'lsak, uning mohiyatini invariant xususiyatlar zanjiri belgilashini e'tirof etishimiz lozim. Xususiyatlarning invariantligi matn yaratilishi va idroki jarayonlarining uzluksizligini, ularning davomiyligi va biri ikkinchisini taqozo etishini ta'minlaydi. Invariantlikning turli sharoitlarda (matnlarda) voqelanishi esa uning variantli qo'llanish imkoniyatlarini namoyon qiladi. Invariantlik va variantlik xususiyatlari munosabatlarining uzviyligi sharhini A.Hojiyevning boshqa turdagi lisoniy hodisalar mohiyatidagi umumiylik va xususiylilik belgilari muqoyasasida bildirgan fikrida ham ko'ramiz. Olimning qayd qilishicha, paradigma - bir umumiy ma'nosida birlashuvchi xususiylilik ma'noli shakllar guruhidir. Bu guruh va unga xos ma'no tilning ma'lum sathiga xos kategoriya hisoblanadi. Masalan, fe'lining zamon kategoriyasi harakatning nutq paytiga munosabatini ifodalaydi. Zamon shakllarining hammasi uchun umumiy bo'lgan bo'lgan xususiyat ushbu kategoriyaning tub mohiyatini belgilaydi. «Zamonning har bir turi esa, - davom etadi A.Hojiyev, - o'zicha umumiylik va xususiyliliklarga ega. Masalan, o'tgan zamon fe'li harakatning nutq momentigacha bo'lishini bildiradi - bu umumiylik - o'tgan zamon fe'lining mohiyati. Bu zamonning shakllari ana shu umumiy ma'no asosida birlashadi. Har biri esa o'ziga xos xususiyatga ega».²²¹

Olimning umumiylik va xususiylilik munosabati haqida bildirayotgan ushbu sharhi matnning kategorial va nokategorial belgilarini farqlash tamoyillariga to'la mos keladi. Bundan tashqari,

²²⁰ Левченко Е. В. О первичных и вторичных свойствах текста // Стереотипность и творчество в тексте.- Пермь, 2004. Вып. 7. -С. 179.

²²¹ Хожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиши тизими. - Тошкент: Ўқитувчи, 2007. - Б.53.

kategorial belgilar majmuasi matnning barcha turlariga bir xilda xos bo'lishini ham tasavvur qilish qiyin. Binobarin, badiiy matn uchun xos bo'lgan belgilar ish yuritish hujjatlari matnida unchalik aniq ko'rinishga ega bo'lmasligi mumkin. Shuningdek, ayrim belgilar ma'lum turdagi matnlarda yetakchilik qilsa, boshqalari esa ularni kuchaytirish, aniqlashtirish vazifasini ado etishadi. Shu sababli bo'lsa kerak, ayrim nemis kognitologlari kategorial belgilarning matnda tartib topishini gradual hodisa sifatida qarashni lozim deb hisoblaydilar.

Bundan ikki-uch yil oldin kognitiv tilshunoslikka oid o'quv qo'llanmalaridan birining muallifi «kognitiv tilshunoslik til tahlilini nutq tahlili bilan to'ldiradi» degan g'oyani isbotlamoqchi bo'ldi.²²² Biz nutq lingvistikasini til tizimi tahlilining oddiy ilovasi sifatida tavsiflashdan yiroqmiz. Zotan, kognitiv tahlilda nutqiy faoliyat jarayonini ta'minlovchi vositalar, uni harakatga keltiruvchi mexanizmlarni aniqlash maqsadi ko'zlanadi. Kognitiv tilshunoslikning predmeti va vazifalarini aniqlash vazifasini ko'zlayotgan tadqiqotchilar muhokama qilinadigan asosiy muammo insonning voqelik bilan munosabatida hosil bo'lgan tajriba-bilimning kategoriallashuvi ekanligini ta'kidlashmoqda. Voqelikni idrok etish jarayonida hosil qilingan bilimni kategoriyalashtirish qabul qilingan (o'zlashtirilgan) axborotni tartiblashtirish usulidir. Ushbu usulning amalga oshishida esa til tizimi birliklaridan foydalaniladi. Voqelikni idrok etish yo'li bilai hosil bo'ladigan mental birlik - konseptdir.

Konsept voqea-hodisalarni tipiklashtirish, modellashtirish xizmatini o'tab, tafakkur va lisoniy faoliyatlarni tutashtiradi va ularni obyektiv borliqni bilish jarayonida o'zaro birlashtiradi. Bilish jarayonining bir tekis kechmasligi ma'lum, bu jarayonda predmet-hodisalarning umumiy va xususiy belgilarini taqqoslash asosida ularni farqlamasdan turib, kategoriyalashtirib bo'lmaydi. Bu turdagi mental amallarning bajarilishi negizida kognitiv strukturalar majmuasi turadi. Kognitiv strukturalar (tuzilmalar) mohiyatan voqelikni idrok etish va shu idrok jarayonida yuzaga kelgan bilim (axborot)ni lisoniy voqelantirishning ramziy sxemasidir. Shunga binoan lisoniy tafakkur faoliyatida til tizimining rolini aniq tasavvur qilish imkonini beradigan kognitiv strukturalar - freym, skrept, ssenariy, propozitsiya kabilarning

²²² **Маслова В.А.** Введение в когнитивную лингвистику. - Москва: Флинта-Наука, 2006. - С.27.

o'rganilishi til va nutq hodisalarining ilmiy-nazariy tahlilida muhim o'rinni egallashiga aminmiz.

Bunday yondashuvning istiqboli, ayniqsa, matn tilshunosligi sohasida yaqqol ko'rinadi. Matnning yaratilishi va qabul qilinishi bosqichlarida voqelikda sodir bo'layotgan hodisa kognitiv obrazining tasavvur qilinishi birlamchi shartdir. Bu obraz, o'z navbatida, umumiy propozitsiyalardan tashqari, kommunikativ faoliyatni shartlovchi muloqot qoidalari, normasi, an'anasi kabi bilimlar zaxirasini ham qamrab oladi. Ushbu bilimning barchasi freym yoki ssenariy ko'rinishida ifoda topadi. Freym inson ongida mavjud bo'lgan (aniqrog'i, yuzaga keladigan) kognitiv strukturadir.²²³ Voqelikdagi tipik vaziyatlar haqidagi ma'lumotga ega bo'lish natijasida shakllanadigan matn freymi markazida asosiy mavzu yoki makropropozitsiya tursa, uning tugunlari (slotlari) esa alohida propozitsiyalar bilan to'ldiriladi. Matn kommunikativ-pragmatik mazmunini anglash maqsadida bajariladigan kognitiv amallar negizida xuddi shu turdagi mental strukturalar tarkibiy qismlarining o'zaro munosabatlarini aniqlash vazifasi turadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Kognitiv lingvistikaning obyekti nima?
2. Kognitiv lingvistikaning predmeti nima?
3. Kognitiv lingvistikaning qanday yo'nalishlari bor?
4. Konsept nima?
5. Konseptosfera nima?
6. Matnning yaratilishi va qabul qilinishi bosqichlarida voqelikda sodir bo'layotgan hodisa kognitiv obrazining tasavvur qilinishida qanday ahamiyatga ega?
7. «Kognitiv muqobillik» tamoyili qanday tamoyil?
8. Konseptuallashuv jarayoni matn yaratilishi uchun qanday ahamiyatga ega?

²²³ Бу ҳақда қаранг: Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. - Жиззах: Сангзор, 2006. - Б.41-46; Турниёзов Н., Турниёзова К. Фрейм ва унинг прагматик мавқеи ҳусусида баъзи мулоҳазалар // Хорижий тил таълимининг когнитив-прагматик тамойиллари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Самарқанд, СамДЧТИ, 2007. - Б. 6-8; Нурмонов А., Исқандарова Ш. Умумий тилшунослик. - Андижон. 2007. -Б.194.

9. Konseptlarning lisoniy voqelanish rejasini amalga oshirishga mo'ljallagan "botiniy nutq"ni ta'riflang.

MATNNING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK MAZMUNI

Ma'lumki, matn - axborot almashish birligi va u asosan shu vazifani bajarish uchun xizmat qiladi. Shunday ekan, uning mazmuni ham muloqot va axborot almashinuv kabi vazifalarning uyg'unligini taqozo etadi.

Odatda, matn kommunikativ-axborot tuzilishining ikki bosqichli hodisasi sifatida qaraladi. Bularidan birinchisi, matnning tema-rema qurilishi bo'lsa, ikkinchisi uning mazmuniy (mavzuviy) markazi yoki asosidir. Matn mazmunining dinamik (harakatdagi) va statik (turg'un holatdagi) qobiqlarini tashkil qiladi deb hisoblanib kelinayotgan bu ikki xususiyatni alohida, ayri holda o'rganish odat tusiga kirib qolgan. Buning sababini, bizningcha, qo'llanilayotgan tadqiq uslublarining nomutanosibliigi bilan izohlash mumkin. Binobarin, gapdan yuqori birliklarning tema-rema qurilishi masalasi ushbu birliklardagi qismlarning o'zaro munosabatga kirishishi va shu munosabat asosida yagona yaxlitlikning tadrijiy shakllanish sharoitiga nisbatan o'rganilsa, mazmuniy markaz hodisasi esa shakllangan yaxlit tuzilma - matnga nisbatan qaraladi. Bundan tashqari, mazmuniy markaz aksariyat holatlarda matnning mavzusi, ya'ni tasvirlanayotgan voqelikdagi asosiy obyektning nomlanishi, xabar predmeti kabilar bilan bir xil hodisa sifatida qaraladi. Mazmuniy markaz va tema-rema tuzilishi munosabati ham bir tomonlama tavsiflanib kelinmoqda: matn mazmuniy markazining tavsifida uning tarkibidagi gap (lar)ning tematik jihatlariga ahamiyat berilib, rema tomoni esa nazardan chetda qolmoqda. Bunday holatda gap qurilishiga oid ayrim hodisalarga xos belgi-xususiyatlarning matn qurilishi tahliliga to'g'ridan-to'g'ri ko'chib qolish xavfining paydo bo'lishi muqarrardir.

Tema-rema munosabatlarini jumladan yuqori pog'onada turadigan tuzilmalar tarkibidan izlash harakati o'z-o'zidan yuzaga kelgani yo'q. Gap mavhum birlik, qolip sifatida qaralganda, uning qurilishi aktual yoki boshqacha aytganda, biror bir mazmuniy bo'linishga ega bo'lishini tasavvur qilish qiyin masala. Mazmuniy bo'linish hodisasi

va tema-rema munosabatlari faqatgina nutqiy voqelangan kommunikativ tuzilmalargagina xosdir. Shu sababli bu hodisa va munosabatlarni matn grammatikasi nuqtayi nazaridan o'rganish ma'quldir.

Lekin matn grammatikasi yo'nalishida bajarilayotgan tadqiqotlarda ham tema-rema munosabatlarining yaxlit matn mazmuniy markazi shakllanishidagi o'rni haqida aniq ma'lumotlar deyarli yo'q. Bu yo'nalishdagi ishlarda asosiy e'tibor mazmuniy markazning shakllanishi masalasi faqatgina tematik munosabatlarining yuzaga kelishi bilan bog'lanib, matn kommunikativ-axborot tuzilishining boshqa jihatlari nazardan chetda qolgan. Fikrimizcha, matn mazmuni, semantikasini uning yaxlitligini ta'minlovchi omillarning umumiyligida, tarkibiy qismlarning kommunikativ harakatida, ya'ni ushbu qismlar tema-rema munosabatlarining matn mazmunining shakllanish jarayonida bajaradigan vazifasi darajasida tahlil etish maqsadga muvofiqdir.

Matn - nutq birliklarining umumiy kommunikativ vazifani bajarish maqsadiga bo'ysundirilishi, yagona bir pog'onani mazmuniy-semantik butunlik tarkibida birikishidir. Har bir matn o'ziga xos mazmunga ega, unda aniq bir kommunikativ reja ifodalanadi va u ongli ravishda bajariladigan nutqiy ijod jarayonida shakllanadi.²²⁴

Nutqiy muloqotga kirishayotgan shaxs ma'lum maqsadni ko'zlaydi va shu maqsadga nisbatan o'z muloqot rejasini tuzadi. Ushbu rejasini amalga oshirish uchun u til tizimi zaxiralariga murojaat qiladi. Kommunikativ reja nutqiy xabar ko'rinishini olishga qodir tuzilma bo'lib, u yashirin mantiqiy predikat shakliga egadir. Matn semantikasi muammosi bilan batafsil shug'ullangan A.I.Novikov eslatganidek, so'zlovchida dastlab o'zi axborot berish istagida bo'lgan ma'lum predmet haqida tushuncha, fikr bo'lishi kerak.²²⁵ Xuddi shu fikr konseptual tuzilma sifatida matnning mazmuniy markazini tashkil qilishi ehtimoldan xoli emas.

Albatta, har qanday nutqiy birlik kabi matn ham tashqi ko'rinish, shaklga ega. Shakl va mazmun uyg'unligi yoki asimmetrik

²²⁴ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М.: Наука, 1981. - С.3.

²²⁵ Новиков А. И. Семантика текста к её формализация. - М.: Наука, 1983. -С.49.

nomutanosibligini sezish uchun esa uni idrok etish lozim bo'лади. Idrok etiladigan, anglanishi lozim bo'lgan narsa - matnning ichki, botiniy shaklidir. Botindagi shakl matnning mazmuni va mundarijasini hosil qiladi. Matn mazmuni «tafakkurdagi tuzilma bo'lib, u inson ongida shakllanadi va tashqi shakl bilan tashkil qiluvchi qismlar (elementlar) bog'lanishida emas, balki barcha lisoniy vositalarning butun bir yaxlitlik hosil qilishi bilan bog'liqdir». Zero, «har qanday lisoniy hodisa ayni paytning o'zida shakl va ma'no uyg'unligiga ega bo'lmasa yoxud unda moddiylik va mavhumlik-ramziylik belgilari o'zaro uyg'unlashmasa, mazmun ifoda etish qobiliyatini yo'qotadi». ²²⁶ Matnning shakliy va mazmuniy tuzilishi o'rtasidagi munosabat masalasi muhimdir. Bu munosabatni o'rganishda tadqiqotchilar turli tadqiq metodlari va me'yorlariga asoslanib kelmoqdalar. Bularning ayrimlari «sof» tilshunoslik yo'nalishidagi tahlil uslublari bo'lsa (masalan, distributiv tahlil, bevosita ishtirokchilarga ajratish kabilar), boshqalari esa mainiqiy-vazifaviy xaraktyerdagilardir (masalan, nutqiy tuzilmalarning aktual bo'linishi nazariyasiga asoslangan tahlil metodi).

Keyingi yillarda matn tuzilishini bevosita muloqot muhiti, vaziyati bilan bog'lab o'rganishni taqozo etuvchi psixolingvistik tahlil metodlari keng tus olayotganligi ma'lum. Lekin qo'llanilayotgan metodlar qaysi yo'nalishga xos bo'lishidan qat'i nazar matn tuzilishi tadqiqi uch asosiy me'yorga tayanishi shubhasiz. Bu tadqiq me'yorlari quyidagilardir: a) tuzilma tarkibidagi bo'laklarning xarakteri (xususiyatlari); b) ularning o'zaro munosabati; v) ushbu munosabatlarning yaxlit mazmun ifodalanishidagi o'rni.

Bu me'yorlarni inobatga olish tadqiqotchining diqqatini har qanday holatda ham matnning formasi, shakliy tuzilishiga yetaklaydi. Ilmiy-texnik mavzudagi matnlar mazmuni tadqiqi bilan shug'ullangan N.N.Leonteva ko'rsatilgan yo'ldan borib, matn mazmuni shakllanishi va tahlilining lisoniy va axborot uzatish ko'rinishlarini farqlashga undaydi. Lisoniy yondashuv gap semantikasi tahliliga tayanadi. Boshqacha aytganda, matn ma'nosi alohida gaplar semantik tuzilishining aksidek yoki ularning to'plamidek tasavvur qilinadi. Ikkinchi yondashuvda esa uzatilayotgan axborotning butun bir

²²⁶ Леонтьева Н. Н. Семантика связного текста и единицы информационного анализа // Научно-техническая информация, серия 2. - М., 1981. - № 1.

matnning mazmunini aks ettirishi e'tiborga olinadi. Axborot tuzilishidagi mazmunda umumiy ma'no strukturasining alohida gaplar ma'nolariga taqsimlanishi e'tiborga olinmaydi. Axborot tuzilmalari murakkab, yetarli darajada katta hajmdagi butunliklar bo'lib, ular ifodada umumiy tushunchalar, kontseptlar shaklini olishi mumkin.

N.N.Leonteva bu ikki yo'nalishni bir-biridan farqlashga har qancha urinmasin, matn tuzilishi tahlili borasida u taklif qilayotgan uslublar bari bir ushbu tuzilmaning shakliga, formal xususiyatlariga borib taqaladi, ularga tayanadi. Matnning shakliy va mazmuniy xususiyatlari bog'liqligiga bu tarzda (ya'ni matn grammatikasi doirasida) yondashish struktur-sistem tilshunoslikka xos bo'lgan tadqiq maqsadi va rejasining amalga oshishidan boshqa narsa emas. Matn sintaksisi bu holda umumiy sintaksis nazariyasining yakuniy bosqichi hisoblanadi, zero, xuddi shu bosqichda so'z va gapdan yuqori «tabaqa»dagi, ularga nisbatan murakkabroq tuzilmalar qurilishi qonuniyatlarini o'rganish, nutq qurilishining tamoyil va qoidalarini tadqiq qilish imkoniyati hosil bo'ladi. Natijada matn «gap - so'z - morfema - fonema» pog'onali qatorida joylashtirilib, unga eng yuqori bosqichdan o'rin ajratiladi. Matnning bu qatorga kiritilishi unga til tizimi birligi maqomining berilishiga sabab bo'ladi. Unda ushbu hodisa tahlili kichik birliklarning o'zaro birikishidan boshlanib, ularning mazmunan va shaklan o'zaro munosabatga kirishishi hamda oxir-oqibatda yagona yaxlit «mahsulot» mazmunini aniqlashga qarab intiladi.

Matn mazmuni - inson tafakkurida uning kommunikativ maqsadi, g'oyasi bilan bog'lik holda shakllanadigan semantik tuzilma sifatida ta'riflanishi lozimligini A.I.Novikov taklif etganligini yuqorida eslatdik. Ammo psixolog olimning ushbu taklifi tilshunoslarni qanoatlantirmaydi. Birinchidan, olimning o'zi e'tirof etganidek, tavsiflanayotgan semantik tuzilma har qanday holatda ham tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi kerak, ammo berilayotgan ta'rifda undagi qismlarning o'zaro munosabati e'tiborga olinmagan. Ikkinchidan esa, matn faqatgina tasavvur, his etish, idrok etish kabi hissiy kechinmalar, harakatlar mahsuli emas, balki u nutqiy va intellektual harakatlar uyg'unligini taqozo etuvchi, ma'lum faoliyat jarayonida hosil bo'luvchi hodisadir. Shuningdek, u barcha lisoniy qurilmalardek, botiniy va zohiriy sathlarga ega bo'lgan, mazmun va shakl uyg'unligi

doirasida hosil bo'ladigan hodisadir. U ko'p qirrali nutqiy tafakkur faoliyati mahsuli sifatida, o'z tarkibidagi bo'laklarning mazmuniy mundarijasiga ta'sir o'tkazadi.

To'g'ri, matn sintaksisi doirasidagi mazmuniy tahlil dastlabki o'rinda mazmunning denotat va referent bo'laklarini, ya'ni ushbu mazmunning voqelik bo'lagi bilan bog'liqligini aniqlashni talab qiladi. Biroq modallik, emotivlik, temporallik (voqeaning malum zamon doirasida kyechishi) kabi mazmunning qator kommunikativ-pragmatik xususiyatlari matn mazmunining ajralmas qismi ekanligini ham unutmash lozim.

Shu paytgacha bo'lgan kuzatishlarda matn mazmuni muammosiga oid ikki tushuncha, ya'ni «mavzu» va «mazmuniy markaz» tushunchalarini farqlamaslik holatlari uchrab turadi. Ushbu tushunchalar farqiga e'tiborsizlikning sababi matn mazmuni yoki uzatilayotgan axborotda voqelikdagi predmet-hodisalar xususiyatlarining aks topishidadir. Ammo mavzu (tema) ko'proq ifodalanayotgan ma'noning predmetlik xususiyati yoki referenti bilan bog'liq bo'lsa, mazmuniy markaz asosan voqelikdagi predmet-hodisa haqidagi fikrdir. Matn mazmuni tahliliga denotativ-referent yondashuvida qo'llaniladigan asosiy usullardan biri bayon qilinayotgan voqelikning alohida qismlari bog'liqligiga ishora qiluvchi tayanch so'zlar va iboralar majmuasini aniqlashdir.

Yana bir keng tarqalgan usul kechayotgan hodisaning asosiy ishtirokchilari, shu jumladan, bayon «qahramoni»ni ajratishdir. Bu esa, o'z navbatida, matnga sarlavha tanlash imkoniyatini beradi. (Ushbu holatni ko'proq matbuotda e'lon qilinadigan maqolalar, maktab insholari mavzularida ko'rish mumkin.) So'zsiz, mavzu referent vaziyatining - poydevori, shu poydevor asosida mazmun shakllana boshlaydi.

Ma'lumki, matn mazmunida denotativ va signifikativ qatlamlar ajraladi. Matn denotati tasvirlanayotgan voqelikdir, shuning uchun ham uning mazmuni ko'p jihatdan bayon qilinayotgan voqealar, hodisalar o'rtasidagi bog'liq munosabatlarni aks ettiradi. Psixolingvistlarning ta'biricha, matn denotati nutqiy faoliyatning dinamik birligidir va bu birlik bizning ongimizda ma'lum bir voqelik parchasining tasviri sifatida aks topadi. Matn denotativ mazmuni uzatilayotgan axborotning idrok etilish hamda tushunilish jarayonida anglanadi. Uzatilayotgan axborotni mazmuni, mohiyatini fahmlash uchun esa o'quvchi

mental faoliyat ko'rsatmog'i, dalillar izlashi kerak bo'ladi. A.I.Novikov va G.D. Chistyakovalarning izoh berishlaricha, matnni tushunish faqat lisoniy bilim bilan chegaralanmaydi, bunda axborotni uzatuvchi va qabul qiluvchi uning mazmunini voqelikdagi yagona bir hodisa bilan bog'lashi g'oyat muhimdir. Shuning bilan birgalikda, yagona bir denotatning nutqiy tasviri muallif ko'zlayotgan g'oya, niyatga nisbatan turlicha bo'lishi mumkinligini ham unutmaslik kerak. Mualliflarning e'tirof etishicha, «g'oya mavzular tanlovi asosida matn boshlanishi va tugallanishini muvofiqlashtiradi hamda bo'lajak matnni yaratadi».

227

Shunday qilib, matn mazmuni muallif ko'zlayotgan g'oya, maqsad va muloqot muhiti asosida muallif ongida shakllantirilgan semantik tuzilmadir. Muallif g'oyasining shakllanishi va voqelanishi asosida matn mavzusi tug'iladi. Lekin referent vaziyati nafaqat predmetlar, balki belgi, munosabatlar harakatini ham qamrab oladi. Shunga nisbatan matnda denotatlar asosan ot turkumiga oid birliklar bilan ifodalansa, ular o'rtasidagi munosabatlar fe'l yoki boshqa predikatlar vositasida belgilanadi. Harakatdagi munosabatlar qamrovini aks ettiruvchi ma'noviy asosni aniqlash uchun esa, predmetlik xususiyatidagi denotativ-referent vaziyat tavsifiga ko'ra, signifikativ bog'liqlikka nisbatan beriladigan tavsifga tayanish ma'qulroqdir.

Matn mazmuni signifikativ qismining shakllanishi ham voqelik (denotat)ning nutqiy tafakkurdagi tasviri asosida kechadi. Ammo bu nutqiy-tafakkur faoliyati ikkinchi bosqichdagi faoliyat bo'lib, uning yuzaga kelishida muallif g'oyasi, kommunikativ maqsadini anglashdan tashqari, kommunikatlarning bilim darajasini hisobga olish ham muhim. Subyektiv va obyektiv bilish individual va umumiy (ijtimoiy) bilimlarning o'zaro munosabati matnning mazmuniy tuzilishini belgilaydi (yaratadi).

Matn mazmuniy markazi yoki, boshqacha aytganda, uning semantik mohiyati voqelik va uning nutqiy - tafakkur idroki jarayonida) tug'iladigan tushuncha hamda lisoniy tuzilma o'rtasidagi signifikativ ramzidir (aksidir). Bunday lisoniy va ruhiy-mantiqiy bog'liqlik propozitsiya ko'rinishini oladi hamda ushbu turdagi

propozitsiya faqat kechayotgan voqea haqidagi xabargina bo‘lib qolmasdan, yetkazilayotgan xabarning tasdig‘i hamdir.

Predikatlarning mantiq‘i sohasidan o‘zlashtirilgan propositsiya tushunchasi tilshunoslikda anchadan buyon qo‘llanib kelinmoqda. Mantiqda bu atamaga voqelik haqidagi hukmni nomlash uchun murojaat qilinadi. Shuning uchun ham mazmuniy sintaksisda propositsiya - gaplar qatorining semantik invarianti sifatida tavsiflanadi.²²⁸ Masalan, «*Abbos menga kitobni berdi*», «*Abbos menga kitobni beradimi?*», «*Abbos, menga kitobni ber!*», «*Abbos menga kitobni berishi kerak*» kabi gaplarning propositsiyasi yagonadir: «*Abbosda kitob bor va uni menga beradi*». Ko‘rinib turibdiki, propositsiyaning ma‘noviy va sintaktik tuzilishi voqelikdagi hodisa tuzilishiga mos keladi.

Ammo bunday strukturaviy mutanosiblik asosan gap sathida, ya‘ni propositsiyaning zaxiraviy belgilarida saqlanadi, ya‘ni «*Abbos*», «*kitob*» otlari va «*men*» olmoshi referensiyasi va «*bermoq*» predikatining mantiqiy munosabatini hosil qiluvchi semantik tuzilmaning lisoniy voqelanishini ta‘minlovchi qolip mavjudligida namoyon bo‘ladi. Virtual propositsiyaning asosiy vazifasi voqelik haqidagi bilimning xotirada, ya‘ni ongda saqlanishini ta‘minlash va uning lisoniy ifodalanishi uchun zamin tayyorlashdir. Yagona bir zaxiraviy propositsiya turli muloqot muhitida, matnlarda turli darajada ifodalanishi mumkin. Bunda propositsiyaning predikat qismi turli modallik va zamon xususiyatlariga ega bo‘lishidan tashqari, uning ma‘no strukturasi ham muloqot maqsadi, shartlariga moslashadi. Faol yoki kommunikativ propositsiya mazmunan va shaklan nafaol, zaxiradagiga nisbatan murakkab ko‘rinishga ega bo‘lishi mumkin. Eng asosiysi, faol propositsiyalar qatoriga tayangan holda matn mazmuniy markazini ajratish, uning negizida shakllanadigan qismlar o‘rtasidagi semantik munosabatlar miqyosini aniqlash imkoni tug‘iladi. Bu yo‘nalishdagi tahlilda asosiy tayanch, albatta, faol propositsiyalardir, zero, aynan ularning doirasida gap tema-rema tuzilishidan matn uchun yaxlit bo‘lgan tema-rematik tarkibga o‘tish jarayoni kuzatiladi. Faol propositsiyalarning matn

²²⁸ Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992. - Б. 28-30; Лутфуллаева Д. Гапнинг семантик-синтактик қурилиш қолипи ва пропозитив структураси ўртасидаги муносабат. Филол.фан.докт... дис. -Тошкент, 2006. - 269 б.

mazmuni shakllanish jarayonida tutgan o‘rnining muhimligi yana shundaki, matn semantikasi lisoniy faoliyatning ikki muhim qismi bo‘lgan nomlash va kommunikatsiyani bir xilda qamrab oladi. Shuning uchun ham matn mazmuni tahlili voqelikdagi vaziyatlarni lisoniy ifodalash, ya’ni nomlash bilan chegaralanib qolmasdan, balki muloqot jarayonida yuzaga keladigan matn mazmuni, boshqacha aytganda, inson faoliyati haqidagi axborotlarning ifodalanishini ham qamrab olishi lozim.

G.V.Kolshanskiyning matn mazmunini nominativ va kommunikativ vazifalar uyg‘unligida qarash lozimligi haqidagi fikrlari matn hodisasini kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish jarayonida o‘z tasdig‘ini topmoqda. Ma’lumki, shu paytgacha, ayniqsa, matn grammatikasi doirasida, asosiy e’tibor matnning ichki tuzilishiga va ushbu tuzilishning mazmun-ma’no shakllanishiga, ta’siriga oid muammolarga qaratilib kelinmoqda edi, endilikda esa diqqat-e’tibor matnning mazmunan va shaklan yaratilishi hamda uning mazmunini idrok etish masalasiga ko‘chdi.

Matnning yaratilishi va mazmunining to‘g‘ri qabul qilinishi - kognitiv va nutqiy-kognitiv faoliyat natijasidir. Bu faoliyat dinamik xususiyatga ega bo‘lganidek, uning mahsuli bo‘lgan matn ham turg‘un (statik) holatda qolmaydi. Ma’lum bir gaplar zanjiri haqiqiy matnga aylanishi uchun uni yaratuvchi va qabul qiluvchi shaxs bilan aloqada, munosabatda bo‘lmog‘i darkor. Matn inson tomonidan yaratiladi va idrok etiladi. Insondan alohida qaralayotgan matn «hech qanday ichki energiyaga ega emas».

Matn mazmuni hodisasini to‘liq yoritish uchun matn qismlarining o‘zaro birikishi, yaxlitlikni hosil qiluvchi omillar (kogeziya, kogerentlik kabilar)ni sanab o‘tishning o‘zi yetarli emas. Matn mazmunining shakllanishi uni yaratuvchi shaxsning kognitiv va kommunikativ qobiliyati bilan bog‘liq. Xuddi shuningdek, retsipient ham ushbu qobiliyatga ega bo‘lishi kerak. Bu ikki tomonning kognitiv-kommunikativ qobiliyati va imkoniyati keskin farq qilgan taqdirda mazmun noto‘g‘ri idrok etiladi, natijada ko‘zlangan kommunikativ maqsad amalga oshmaydi.

Shunday qilib, matn mazmuni hodisasining har tomonlama, shu jumladan, kognitiv-kommunikativ yo‘nalish doirasida tahlil qilinishi

faqat nazariy ahamiyatga ega bo‘lmasdan, balki lisoniy faoliyat amaliyoti uchun ham muhimdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matn kommunikativ-axborot tuzilishining nechta bosqichli hodisasi sifatida qaraladi?
2. Matnning tema-rema qurilishi nechanchi bosqich?
3. Uning ikkinchi bosqichi qanday bosqich?
4. Kommunikativ reja nima va u qanday tuziladi?
5. “Mavzu referent vaziyatining - poydevori, shu poydevor asosida mazmun shakllana boshlaydi” fikrini izohlang.
6. Matn mazmunida qanday qatlamlar ajratiladi?
7. Propozitsiya matnda qanday ahamiyat kasb etadi?
8. “Matn mazmunining shakllanishi uni yaratuvchi shaxsning kognitiv va kommunikativ qobiliyati bilan bog‘liq” fikrini izohlang.

GLOSSARIY

Anafora -	She'riy misralarning boshida yoki nasriy asardagi gaplarning oldida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z va iboralarning takrorlanib kelishi.
Antiteza -	Badiiy asarda bir-biriga zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash, qarshilantirish san'ati.
Antifraza-	Ironiyaning bir ko'rinishi bo'lib, biror shaxs yoki predmetga xos bo'lgan u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgili intonatsiya bilan inkor qilishga aytiladi.
Allegoriya-	Qochirim, kesatish, pichingga asoslangan ma'no ko'chishi
Alliteratsiya-	Misralar, undagi so'zlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishi: <i>Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing qiz...</i>
Amfiboliya-	Ikki xil talqin etish, ikki ma'noda tushunish mumkin bo'ladigan gap. <i>Bu //ahmoq odam emas. Bu ahmoq // odam emas.</i>
Apastrofa-	Jonsiz predmetlarga jonli narsadek murojaat qilish va shunday munosabatda bo'lish
Argo-	Yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifa vakillari o'rtasida tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan lug'aviy birliklar.
Arxaizm-	Ma'lum davr uchun eskirgan, iste'moldan chiqib boshlagan til birligi.
Assonans-	Aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdoshlik.
Aferezis-	Oldingi so'zning so'nggi tovushi ta'sirida keyingi so'z boshidagi tovushning tushishi. <i>Aytar edi → aytardi.</i>
Varvarizm-	Ona tiliga o'zlashmagan, o'zga til hodisasi sifatida qo'llangan so'z yoki ibora: madam, missis, mersi...
Vulgarizm-	Adabiy tilga kirmaydigan dag'al so'z va iboralar.

Geminatsiya-	Qo'sh undoshlik. Ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi: <i>uchchida, teppasida...</i>
Giperbola-	Narsa-hodisa, jarayonlarning belgi-xususiyatini, holatini o'ta bo'rttirib tasvirlash.
Gradatsiya-	Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytirib borishidan iborat uslubiy jarayon.
Demunitiv shakl-	Kichraytirish shakli (deminutiv shakl, deminitus): <i>qizcha, tugunchak, kelinchak</i> .
Jargon-	Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib ishlatadigan so'z va iboralari.
Jonlantirish-	Jonsiz predmet, mavhum narsalarga insonga xos xususiyatlar berib tasvirlash usuli. Personifikatsiya. Tashxis.
Intellektual leksika-	Ma'lum bir tushunchanigina ifodalab, qo'shimcha emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lmagan so'zlar
Ironiya-	So'z va iboralarning kesatiq yoki piching bilan o'z ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi.
Kakofemizm- (disfemizm)	Ayrim tushunchalarni qo'pol va dag'al usulda ifodalash. Evfemizmning teskarisi. Masalan: <i>o'ldirmoq-jonini jahannamga jo'natmoq, asfalasofilinga ravona qilmoq</i> kabi ifodalar.
Kalambur-	So'z o'yini. Ko'p ma'noliligiga, fonetik tuzilishi bir xilligiga yoki yaqinligiga asoslanadigan usul
Kanselyarizm- Kataxraza- (Oksyumoron)	Rasmiy stilga xos so'z va nutq shakllari Qarama-qarshi tushunchalarni bog'lash, so'zni o'z asl ma'nosiga muvofiq bo'lmagan holda qo'llash: <i>oq tunlar, qizil siyoh</i> kabi.
Kinoya-	Til birligini uning haqiqiy ma'nosiga nisbatan qarama-qarshi ma'noda, kesatiq, piching bilan ishlatishdan iborat ko'chim.
Kontaminatsiya-	Biror munosabat, tasavvurga ko'ra o'zaro bog'liq bo'lgan ikki so'z yoki iborani

	birlashtirish yo‘li bilan yangi so‘z yoki iboraning hosil bo‘lishi. Masalan, <i>yerga tegmoq // turmushga chiqmoq = yerga chiqmoq</i>
Ko‘chim-	Badiiy ifodalilikni oshirish uchun ko‘chma ma’noda qo‘llangan nutq birligi, ramz bilan qo‘llangan so‘z.
Litota-	Narsa, hodisa yoki belgining hajmi, kuchi kabilarni kamaytirib tasvirlash.
Majoz-	Mavhum tushuncha yoki g‘oyalarni aniq obraz orqali ifodalash. Ayyorlik belgisiga egalik-tulki.
Maqol-	Chuqur ma’noli, tuzilishi gapga teng, alohida ritmik-melodik xususiyat larga ega bo‘lgan folklor janri
Metateza-	So‘zdagi tovushlarning o‘rin almashinishi: <i>kiprik-kirpik, tuproq-turpoq</i> kabi.
Metafora-	Bir predmetning nomini boshqa predmetga shakl, belgi va harakat o‘xshashligini e’tiborga olib ko‘chirish.
Metonimiya-	Bir predmet, belgi, harakat nomini o‘zaro tashqi yoki ichki bog‘liqlik asosida boshqa predmet, belgi yoki haraktga nisbatan qo‘llash.
Monolog-	So‘zlovchining o‘ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e’tiborda tutmaydigan nutq.
Muvaqqat ma’no-	So‘zning ma’no tuzilishida shakllanib etmagan, ma’lum individual qo‘llanishda yuzaga chiqadigan ma’no. Okkazional ma’no. <i>San’atimiz gullari, shabada yo‘rg‘aladi</i> kabi.
Okkazionalizm-	Mahsuldor bo‘lmagan model asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning o‘zida qo‘llangan so‘z, individual-uslubiy neologizm.
Oksyumoron- (Kataxraza)	Mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki tushunchani qo‘shib qo‘llash. <i>Baqirgan sukunat, qizil qor, shirin g‘am</i>
Parallelizm-	Yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil

	sintaktik qurilishga ega bo'lishi.
Parafraza-	Tasviriy ifoda. Narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalash. <i>Zangori olov-gaz, dala malikasi- makkajo 'xori</i> kabi.
Professionalizm-	Tildagi kasb-hunarga oid bo'lgan so'z va iboralar
Ritorik so'roq-	Faqat so'roq shaklida ifodalanib, kuchaytirishdan iborat uslubiy vosita; javob talab qilmaydigan so'roq gap.
Sarkazm- Simvol-	Achchiq zaharxanda, istehzoli ta'na, piching Badiiy nutqda hayotiy voqea, tushuncha va predmetlar ifodasi uchun so'zlarning ma'lum ravishda ko'chma ma'noda ishlatilishi.
Sinekdoxa-	Bir predmet nomining boshqa predmetga butun va qism munosabati asosida ko'chishi, butunning nomi qismning nomi yoki aksincha bo'lib qolishi
Tabu-	Diniy e'tiqod, irim, qo'rqish va shu kabilar ta'sirida so'zning ishlatilishini cheklash yoki man etish. <i>Chayon-oti yo 'q, bo 'ri-jondor</i> kabi
Tavtologiya-	Bir fikrni boshqa so'z yoki so'zlar bilan takroran ortiqcha qo'llash: <i>oyoq bilan tepish, gap gapirmoq</i> kabilar.
Takror-	Ayni bir so'z, ibora yoki sintaktik shakllarning muayyan maqsad bilan qaytarilishi.
Figural ma'no-	Voqelik bilan bevosita bog'lanmaydigan, narsa, belgi, haraktning nomiga aylanmagan ma'no. Figural ma'no voqelik bilan nomlovchi ma'no orqali bog'lanadi. <i>Ovozining shirasi qochgan.</i>
Evfemizm-	Narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi, <i>ikkifat-og 'iroyoqli, homilador.</i>
Evfoniya-	Nutqning tovushlar takrori orqali yuzaga chiqariladigan xushohangligi.
Ekzotizm-	O'zlashgan so'zlar, nutqqa alohida bir o'ziga xoslik berish uchun qo'llaniladigan so'zlar.
Ekspressiya-	Nutqning ta'sirchanligi, ifodaliligi va

	ma'nodor bo'lishi.
Emotsiya-	Insoniy his-tuyg'u, kechinma va hissiyotlarning til birliklarida ifodalanishi.
Emfaza-	Nutqning ko'tarinki ruhda bo'lishi, emotsionallikning kuchli bo'lishi: <i>Amr et, Tojixon, amr et...</i> Emfaza takror yordamida yuzaga chiqyapti.
Enantiosemiya-	Bir so'zning semantik tuzilishida zid ma'nolarning yuzaga kelishi. <i>Chiqmoq-ichkaridan tashqariga harakatlanish, transportda ichkariga harakatlanish. Bosh-yo'lning boshlanishi va yakuni</i>
Epifora-	Anaforaning teskarisi. Parallel tuzilgan nutq parchalari oxirida ayni bir elementning takrorlanishidan iborat uslubiy vosita
O'xshatish-	Ikki narsa yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, aniqroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berish.

1. Mazmun belgisiga ko'ra matn tiplari qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A. Hikoya mazmunli matn, nasihat mazmunli matn, tasviriyl matn, xabar mazmunli matn.
- B. Mikromatn, makromatn, gipermatn, minimal matn, maksimal matn.
- D. Minimal matn; maksimal matn, nasihat mazmunli matn.
- E. Minimal matn, o'rta matn, xabar mazmunli matn, argumentli matn.

2. Hajm belgisiga ko'ra matnning uch tipi mavjudligi haqidagi fikr qaysi asarda berilgan?

- A. «Matnning lingvistik tahlili».
- B. «Adabiyotshunoslik asoslari».
- D. «Badiiy matnning lisoniy tahlili».
- E. «Tekst lingvistikasi».

3. Qaysi qatorda maksimal matn berilgan?

- A. «O'tkan kunlar».
- B. «Na'matak» (Oybek).
- D. «Tilla baliqcha» (A.Oripov).
- E. «Sadoqat» (O'.Hoshimov).

4. Qaysi qatorda minimal matn hisoblanadigan asar berilgan?

- A. «Na'matak» (Oybek).
- B. «Ikki eshik orasi» (O'.Hoshimov).
- D. «Bobur» (P.Qodirov).
- E. «O'tkan kunlar».

5. Qaysi qatorda abzas komponentlari to'g'ri berilgan?

- A. Xabarning boshlanishi, rivojlantirilishi, yakunlanishi, xulosa yasash.
- B. Qisqa xabar, bog'lovchilar, xabar shakllari, xulosa.
- D. Qisqa xabar, bog'lovchilar, xabarning to'ldirilishi, xulosa.
- E. Qisqa xabar, to'liq xabar, mavzu, reja.

6. Tema-rematik munosabat to'g'ri belgilangan gapni toping.

- A. Ukamga // tug'ilgan kunida kitob sovg'a qildim.
- B. Ukamga tug'ilgan kunida // kitob sovg'a qildim.
- D. Ukamga tug'ilgan kunida // kitob // sovg'a qildim.
- E. Ukamga tug'ilgan kunida kitob sovg'a // qildim.

7. Qaysi gapda tema-rematik munosabat to'g'ri belgilangan?

- A. Bugun // fakultetimizda shoirlar bilan uchrashuv bo'ladi.
- B. Turg'un bugun darsga // kelmadi..
- D. Havo isib daraxtlar // kurtak yoza boshladi.
- E. Turg'un betoblighi uchun // darsga kelmagan ekan.

8. O'zgarmas temali bog'lanish qaysi gapda berilgan?

- A. Alisher darsga kelmadi. Shanbalikda ham qatnashmadi. Bayram tantanasida ham, teatrdam ham ko'rinmadi.
- B. Bahor bu yil har qachongidan erta keldi. Daraxtlar ham shunga monand erta kurtak yozdi. Daralarim bugun erta tugadi.
- D. Bu xotin butun kecha bo'yi juda tinch va xotirjam uxlaganga o'xshaydi.
- Asrlar birma-bir o'tar va axir, Yuksalar qarshimda eng baxtli odam.
- E. Qishloqda hamma uni Vali tog'a deydi.

9. Izchil tema-rematik bog'lanish qaysi gapda misol berilgan?

- A. Qo'shninga o'g'li mashina olib berdi. Mashinasi kumushrang «Mercedes» ekan. «Mercedes»ni ko'rganlarning ko'zlari qamashadi.
- B. Sevgi - ilohiy kuch. Qalbida muhabbat tuyg'usi bor odam razillik qilmaydi. Dunyo shunday ekan. Dod solishdan nima ma'no?
- D. Ilk muhabbat bahor osmonidagi bulutga o'xshaydi. Oppoq. Pokiza. Shaffof.
- E. Erkak bilan ayol munosabatida aybni nuqul erkakdan izlash insofdan emaD. Sham yonmasa, parvona yaqin kelmaydi.

10. Qaysi qatorda ifoda mazmuniga ko'ra matn tiplari to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Hikoya mazmunli matn; tasviriyl matn; izoh mazmunli matn; nasihat mazmunli matn; xabar mazmunli matn; buyruq mazmunli matn; hissiy ifoda mazmunli matn.

B. Hikoya mazmunli matn; tadrijiy matn; izoh mazmunli matn; nasihat mazmunli matn; xabar mazmunli matn; buyruq mazmunli matn; hissiy ifoda mazmunli matn.

D. Hikoya mazmunli matn; tarixiy matn; izoh mazmunli matn; nasihat mazmunli matn; xabar mazmunli matn; buyruq mazmunli matn; hissiy ifoda mazmunli matn.

E. Hikoya mazmunli matn; tasavvufiy matn; izoh mazmunli matn; nasihat mazmunli matn; xabar mazmunli matn; buyruq mazmunli matn; hissiy ifoda mazmunli matn.

11. Qaysi matn tipida «muallif yoki asar qahramoni o'zi boshidan o'tkazgan, eshitgan, o'qigan yoki guvoh bo'lgan biror bir voqeani hikoya qilib beradi» ?

A. Hikoya mazmunli matnda.

B. Tasviriyl matnda.

D. Nasihat mazmunli matnda.

E. Hissiy ifoda mazmunli matnda.

12. Tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisa qaysi matn tipida batafsil tasvirlanadi?

A. Tasviriyl matnda.

B. Hikoya mazmunli matnda.

D. Buyruq mazmunli matnda.

E. To'g'ri javob berilmagan.

13. Aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltirish qaysi matn tipiga xos?

- A. Izoh mazmunli matnda.
- B. Tasviriy matnda.
- D. Nasihat mazmunli matnda.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

14. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil sabablar keltirish qaysi matn tipiga xos?

- A. Izoh mazmunli matnda.
- B. Xabar mazmunli matnda.
- D. Nasihat mazmunli matnda.
- E. Hissiy ifoda mazmunli matnda.

15. Voqelikni batafsil ta'riflashga asoslangan matn tiplari qaysi javobda berilgan?

- A. Tasviriy matn, xabar mazmunli matn.
- B. Nasihat mazmunli matn, buyruq mazmunli matn.
- D. Izoh mazmunli matn, tasviriy matn.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

16. Paremlar qaysi matn tipida uchraydi?

- A. Nasihat mazmunli matn va buyruq mazmunli matnlarda.
- B. Didaktik matnlarda.
- D. Izoh mazmunli matn va tasviriy matnlarda.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

17. Hikmatli so'zlar keltirish orqali xulosa chiqarishga o'rgatish qaysi matn tipiga xos?

- A. Nasihat mazmunli matnlarga.
- B. Buyruq mazmunli matnlarga.
- D. Hissiy ifoda mazmunli matnlarga.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

18. Xabar berish asosiga qurilgan matn qaysi matn tipiga xos?

- A. Informativ matnlarga.

- B. Didaktik matnlarga.
- D. Nasihat mazmunli matnlarga.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

19. Informativlikning oddiy kundalik xabarlardan farqi nimada?

- A. To'g'ri javob berilmagan.
- B. Farqi yo'q.
- D. Semantik jihatdan farqli.
- E. Grammatik jihatdan farqli.

20. Badiiy matndagi xabarning kundalik hayotdagi xabarlardan farqi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Xabarning ifodalanish shaklida.
- B. Xabarning qay daraja aniqligida.
- D. Zamon va makonga munosabatida.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

21. Maslahat va nasihat berish ohangi qaysi matn tipida yyetakchilik qiladi?

- A. Eksplikativ matnlarda.
- B. Informativ matnlarda.
- D. Buyruq mazmunli matnlarda.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

22. Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini o'ziga xos pafos bilan ifodalash maqsadida tuzilgan matnlar

- A. Hissiy ifoda mazmunli matnlar deyiladi.
- B. Nasihat mazmunli matnlar deyiladi.
- D. Xabar mazmunli matnlar deyiladi.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

23. O'ziga xos ko'tarinkilik, tantanavorlik bo'rtib turadigan matnlar

- A. Hissiy ifoda mazmunli matnlar deyiladi.
- B. Xabar mazmunli matnlar deyiladi.
- D. Buyruq mazmunli matnlar deyiladi.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

24. Ushbu matn qaysi usul bilan hosil qilingan: *Yeyish uchun yashash emas, yashash uchun yeyish kerak.*

- A. Xiazmatik konstruktsiya orqali.
- B. Leksik-grammatik takror orqali.
- D. Antiteza usulida.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

25. Paronamaziya hodisasi to'g'ri izohlangan qatorni belgilang.

- A. Badiiy matnda qo'llanilgan paronimlarga asoslangan uslubiy figuraga.
- B. Barcha javoblar to'g'ri.
- D. O'xshash talaffuzli tovushlarga asoslanib tuzilgan matnlarga.
- E. So'z talaffuzidagi o'xshashlikka asoslanib uslubiy effekt maqsadli matnlarga.

26. Tuyuqlar hosil qilishda...

- A. Omonimlardan foydalaniladi.
- B. Sinonimlardan foydalaniladi.
- D. Antonim so'zlardan foydalaniladi.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

27. Qaysi qatorda paronamaziyani hosil qiluvchi vosita berilgan?

- A. Paronim so'zlar.
- B. Shakldosh so'zlar.
- D. Omonimlar.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

28. Mumtoz adabiyotshunosligimizda tashbeh deb atalgan badiiy san'at hozirda nima deb yuritiladi?

- A. O'xshatish.
- B. Antifraza.
- D. Alliteratsiya.
- E. Assonans.

29. Mumtoz adabiyotshunosligimizda takofu deb atalgan badiiy san'at Yevropa filologiyasida nima deb yuritiladi?

- A. Antiteza.
- B. Kataxraza.
- D. Oksyumoron.
- E. Paronamaziya.

30. Qaysi javobda barqaror birikmalar tarkibi to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Iboralar, maqol-matallar, aforizmlar.
- B. Oksyumoron, antiteza, alliteratsiya.
- D. Paronamaziya, antiteza, parema.
- E. Antiteza, apastrofa, frazema.

31. Barqaror birikmalar deb yuritilayotgan hodisa YYevropa filologiyasida nima deb yuritiladi?

- A. Parema.
- B. Paronim.
- D. Paronamaziya.
- E. Parafraza.

32. Paremalar tarkibi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. Frazemalar, maqollar, matallar, aforizmlar.
- B. Omonimlar, sinonimlar, aforizmlar, antonimlar.
- D. Paronimlar, dialektizmlar, aforizmlar, vulgarizmlar.
- E. Aforizmlar, istorizmlar, arxaizmlar, frazemalar.

33. Nazmiy asarning boshida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z va iboralarning takrorlanib kelishiga nima deyiladi?

- A. Anafora deb ataladi.
- B. Antiteza deb ataladi.
- D. Varvarizm deb ataladi.
- E. Parafraza deb ataladi.

34. Bir-biriga zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash, qarshilantirish san'atiga nima deyiladi?

- A. Antiteza deb ataladi.
- B. Anafora deb ataladi.
- D. Varvarizm deb ataladi.
- E. Parafraza deb ataladi.

35. Bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishiga nima deyiladi?

- A. Alliteratsiya deb ataladi.
- B. Assonans deb ataladi.
- D. Gradatsiya deb ataladi.
- E. Giperbola deb ataladi.

36. Aynan yoki yaqin unlilarning takror qo'llanishi nima deb ataladi?

- A. Assonans deb ataladi.
- B. Alliteratsiya deb ataladi.
- D. Gradatsiya deb ataladi.
- E. Giperbola deb ataladi.

37. Mumtoz adabiyotshunoslikda tashxis deb ataladigan badiiy tasvir vositasi hozirgi o'zbek filologiyasida nima deb ataladi?

- A. Jonlantirish deb ataladi.

- B. Alliteratsiya deb ataladi.
- D. Assonans deb ataladi.
- E. Giperbola deb ataladi.

38. Ma'lum bir hududdagina qo'llaniladigan so'zlar....

- A. Dialektizmlar deb ataladi.
- B. Assonans deb ataladi.
- D. Vulgarizm deb ataladi.
- E. Giperbola deb ataladi.

39. O'zga til hodisasi sifatida qo'llangan so'z va iboralar...

- A. Varvarizmlar deb ataladi.
- B. Assonans deb ataladi.
- D. Vulgarizm deb ataladi.
- E. Giperbola deb ataladi.

40. Ma'lum bir ijtimoiy guruh, toifa vakillarigina ishlatadigan lug'aviy birliklar...

- A. Argolar deb ataladi.
- B. Varvarizmlar deb ataladi.
- D. Vulgarizm deb ataladi.
- E. Giperbola deb ataladi.

41. Narsa-hodisa, jarayonlarning belgi-xususiyatini, holatini me'yordan orttirib tasvirlashga...

- A. Mubolag'a deyiladi.
- B. Maqol deyiladi.
- D. Tasviriy ifoda deyiladi.
- E. Kichraytirish deyiladi.

42. Nutqda so'z ma'nosining ketma-ket kuchayib borishiga asoslangan uslubiy jarayonga...

- A. Gradatsiya deyiladi.

- B. Maqol deyiladi.
- D. Tasviriyl ifoda deyiladi.
- E. Kichraytirish deyiladi.

43. Narsa-hodisalarning belgi-xususiyatini, holatini o'ta kichraytirib tasvirlashga...

- A. Kichraytirish deyiladi.
- B. Mubolag'a deyiladi.
- D. Maqol deyiladi.
- E. Tasviriyl ifoda deyiladi.

44. Ifodalilikni oshirish uchun ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlarga...

- A. Ko'chim deyiladi.
- B. Mubolag'a deyiladi.
- D. Kataxraza deyiladi.
- E. Kichraytirish deyiladi.

45. Alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega bo'lgan folklor janri...

- A. Maqol deyiladi.
- B. Ko'chim deyiladi.
- D. Kataxraza deyiladi.
- E. Kichraytirish deyiladi.

46. Predmet nomini boshqa predmetga shakl, belgi va harakat o'xshashligini e'tiborga olib nom ko'chirishga...

- A. Metafora deyiladi.
- B. Monolog deyiladi.
- D. Kataxraza deyiladi.
- E. Parallelizm deyiladi.

47. O'zaro tashqi yoki ichki bog'liqlik asosida ma'no ko'chishiga...

- A. Metonimiya deyiladi.
- B. Monolog deyiladi.
- D. Dialog deyiladi.
- E. Parallelizm deyiladi.

48. Qaysi qatorda ichki bog'liqlik asosida nom ko'chishiga nisbatan ishlatiladigan atama berilgan?

- A. Metonimiya.
- B. Metafora.
- D. Sinekdoxa.
- E. Kinoya.

49. Belgi o'xshashligi asosida nom ko'chishi tilshunoslikda nima deyiladi?

- A. Metafora deyiladi.
- B. Metonimiya deyiladi.
- D. Kinoya deyiladi.
- E. Parema deyiladi.

50. Paremlar tarkibi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. Frazemalar, maqollar, matallar, aforizmlar.
- B. Omonimlar, sinonimlar, aforizmlar, antonimlar.
- D. Paronimlar, dialektizmlar, aforizmlar, vulgarizmlar.
- E. Aforizmlar, istorizmlar, arxaizmlar, frazemalar.

51. "So'z estetikasi" kitobi mualliflari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Abdurahmonov X., Mahmudov N.
- B. Mamajonov A., Abdullayev A.
- D. Boboev T., Boboeva Z.
- E. Jamolxonov X., Yunusov R.

52. “Tekst lingvistikasi” kitobi muallifi to’g’ri ko’rsatilgan javobni belgilang.

- A. Mamajonov A.
- B. Xojiyev A.
- D. Mahmudov N.
- E. Yo’ldoshev M.

53. Nasriy matnlar qanday qismlardan tashkil topadi?

- A. A va B javoblar.
- B. Nom, epigraf, epilog, abzas.
- D. Bob, fasl, qism, bo’lim.
- E. Nazmiy asarda satr, bayt, misra.

56. Hozirgi kun tilshunosligida tilning eng katta biriligi nima deb topilgan?

- A. Matn.
- B. Gap.
- D. Murakkablashgan qo’shma gap.
- E. Jumla.

57. Matnni bir butun birlik sifatida o’rganish qachon va qaysi tilshunoslikdan boshlangan?

- A. XX asrning 30-yillari rus tilshunosligidan.
- B. IX asrning 20 yillari, hind tilshunosligidan.
- D. VIII asr boshlari grek tilshunosligidan.
- E. XIX asr oxiri yEvropa tilshunosligidan.

58. Rus tilshunoslari A.B.Peshkovskiy, B.B.Vinogradov, L.A.Bulaxovskiy va boshqalar o’z asarlarida matnning qanday xususiyatlari borligini isbotlashga harakat qilganlar?

- A. Javoblarning hammasi to’g’ri.
- B. Matnning mayl xususiyatiga egaligini.

D. Shaxs ma'nosini ifodalashini.

E. Matndagi shaxs ma'nosi va bilan muallif shaxsi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalash xususiyati mavjudligini.

59. XX asrning 60-yillaridan boshlab tilshunoslik fanida qanday burilish yuz berdi?

A. Gapdan yirikroq butunlik borligi isbotlandi.

B. Fonemani o'rganish tugatildi.

D. Morfema, leksemani o'rganishga e'tibor susaydi.

E. Gaplarni o'rganish tus oldi.

60. Tilshunos R.Gironing fikricha:

A. Matn o'zaro bog'langan birliklar butunligi.

B. Har qanday matn jarayon, sintaktik va semantik xususiyatga ega.

D. Matn - bu jumla.

E. Javoblarning hammasi to'g'ri.

61. Matnning uch lingvistik parametri ko'rsatilgan qatorni aniqlang

A. Jarayon, sintaktik va semantik parametriga ega.

B. Mavzu, fokus va bog'lanish parametriga ega.

D. Fonema, semema, hodisa parametriga ega.

E. A va B javoblari to'g'ri

62. Mavzu, fokus va bog'lanish parametrlari matndan boshqa yana qanday til birliklariga ham xos?

A. Gapga.

B. Tovushga.

D. So'zga.

E. So'z birikmasiga.

63. Matnning asosiy xususiyati ko'rsatilgan qatorni aniqlang

A. Javoblarning hammasi to'g'ri.

- B. Uzil-kesil tugal fikr anglatishi.
- D. Yirik grammatik tuzilmadan iboratligi.
- E. Uning nashr orqali aks ettirilgan nutq yoki nutq parchasi ekanligi.

64. Matn tilshunosligi bilan bog'liq yana bir masala nima?

- A. Uning birligi masalasi.
- B. Matnda ifoda sathi masalasi
- D. Matnning tuzilishi.
- E. Javoblar noto'g'ri.

65. Matn deb atalgan til birligi qanday ajratiladi?

- A. A va D javoblar
- B. Ifoda qobig'i, semantikasi va grammatikasiga.
- D. Gapga, leksemaga, harfga.
- E. Tovushga, so'zga, gapga.

66. Matn mazmuni deganda nima tushuniladi?

- A. Matn asosida yotgan axborot.
- B. Matn tarkibidagi butunliklar.
- D. Matn birliklari.
- E. Javoblar noto'g'ri.

67. Matnning ifoda qobig'i deganda nima tushuniladi?

- A. Matnlarning tovushlardan tashkil topishi.
- B. Matn asosida yotgan axborot.
- D. Matnni tashkil etuvchi birliklar.
- E. Matn asosida yotgan asosiy g'oya.

68. Olimlarning fikricha, matnni tashkil etuvchi birliklar orasidagi bog'lanish qanday munosabatlar orqali amalga oshadi?

- A. Presuppozitsiya va implikatsiya orqali
- B. Pauza orqali

- D. Tema va rema orqali
- E. Ohang orqali.

69. Kommunikativ tilshunoslikda matn qanday turlarga ajratiladi?

- A. Mikromatn, makromatn va gipermatnga.
- B. Mikromatnga va gapga.
- D. Makromatnga, jumla va minimal matnga.
- E. Gap va frazaga.

70. Mikromatn va makromatn qanday shaklda namoyon bo'ladi? To'g'ri va to'liq javobni belgilang.

- A. Abzats, sintaktik butunlik va period shaklida.
- B. Tovush, so'z va gap shaklida.
- D. Abzats va sintaktik butunlik shaklida.
- E. Sintaktik butunlik va period shaklida.

71. Matn turlari to'liq va to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang

- A. Og'zaki, yozma (qo'lyozma, bosma va ommaviy kommunikatsiya).
- B. Og'zaki, ilmiy, rasmiy.
- D. Publitsistik va adabiy.
- E. Rasmiy va so'zlashuB.

72. Yozma matn turlari qaysilar?

- A. Epigrafik, nuizmatik, sfragistik va poleografik.
- B. Ilmiy, rasmiy, og'zaki.
- D. Og'zaki, so'zlashuv, badiiy.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

73. N.E.Enkvistning tasnifiga ko'ra matnning uchta asosiy belgisi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A. Mavzu, fokus, aloqadorlik.

- B. Mavzu, ifodalilik, bog'lanuvchanlik.
- D. Yaxlitlik, bo'linuvchanlik, uzviylik.
- E. Ekspressivlik, emotsionallik, tizimlilik.

74. Hajm belgisiga ko'ra matnning uch tipi mavjudligi haqidagi fikr muallifi va asari qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A.E. Qilicheyv. "Matnning lingvistik tahlili".
- B. B.T. Boboev. "Adabiyotshunoslik asoslari".
- D. H. Jamolxonov. "Badiiy matnning lisoniy tahlili".
- E. A. Mamajonov. "Tekst lingvistikasi".

75. Qaysi javobda o'zgarmas temali bog'lanishga misol berilgan?

- A. Oybek darsga kelmadi. Shanbalikda ham qatnashmadi. Bayram tantanasida ham, teatrdan ham ko'rinmadi.
- B. Bahor bu yil har qachongidan erta keldi. Daraxtlar ham shunga monand erta kurtak yozdi. Darstlarim bugun erta tugadi.
- D. Bu xotin kecha bo'yi juda tinch va xotirjam uxlaganga o'xshaydi.
- E. Asrlar birma-bir o'tar va axir, Yuksalar qarshimda eng baxtli odam. Qishloqda hamma uni Vali tog'a deydi.

76. Qaysi javobda izchil tema-rematik bog'lanishga misol berilgan?

- A. Ilk muhabbat bahor osmonidagi bulutga o'xshaydi. Oppoq. Pokiza. Shaffof.
- B. Sevgi—ilohiy kuch. Qalbida muhabbat tuyg'usi bor odam razillik qilmaydi. Dunyo shunday ekan. Dod solishdan nima ma'no bor?
- D. Erkak bilan ayol munosabatida aybni nuqul erkakdan izlash insofdan emas. Sham yonmasa, parvona yaqin kelmaydi.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

77. Qaysi matn tipida "tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki

qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisa batafsil tasvirlanadi?

- A. Tasviriyl matnda.
- B. Hikoya mazmunli matnda.
- D. Buyruq mazmunli matnda.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

78. Qaysi matn tipida “asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil sabablar” keltirilgan?

- A. Izoh mazmunli matnda.
- B. Xabar mazmunli matnda.
- D. Nasihat mazmunli matnda.
- E. Hissiy ifoda mazmunli matnda.

79. Maqol-matallar hamda hikmatli so'zlar qaysi matn tipida uchraydi?

- A. Didaktik matnlarda.
- B. Nasihat mazmunli matn va buyruq mazmunli matnlarda.
- D. Izoh mazmunli matn va tasviriyl matnlarda.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

80. Aforizm keltirish orqali xulosa chiqarishga o'rgatish qaysi matn tipiga xos?

- A. Nasihat mazmunli matnlarga.
- B. Buyruq mazmunli matnlarga.
- D. Hissiy ifoda mazmunli matnlarga.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

81. Biror voqea-hodisa haqida xabar berish qaysi matn tipiga xos?

- A. Informativ matnlarga.
- B. Didaktik matnlarga.
- D. Nasihat mazmunli matnlarga.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

82. Adabiy tilga kirmaydigan dag'al so'z va iboralar...

- A. Vulgarizm deb ataladi.
- B. Alliteratsiya deb ataladi.
- D. Assonans deb ataladi.
- E. Giperbola deb ataladi.

83. Rema gapda qanday maqsadni ifodalaydi?

- A. Fikr asosi va rivojini.
- B. Fikr harakatining boshlanishini.
- D. Fikrning tugashini.
- E. Javoblar to'g'ri.

84. Oddiy so'zlashuv uslubining me'yorlari qaysi qatorda keltirilgan?

- A. Betakalluflik, erkin muomala, sodda til elementlaridan tuzilgan matn ko'rinishi...
- B. Adabiy normalarga xos, ishlangan, tartibga solingan matn ko'rinishi...
- D. Sheva elementlari va jargonlardan foydalanilgan matn ko'rinishi.
- E. Tabiat va ijtimoiy hayotdagi hodisalarning ifodalanishidan iborat matn ko'rinishi.

85. So'zlashuv uslubiga xos so'zlar qaysi katorda berilgan?

- A. Javoblarning hammasi to'g'ri.
- B. Non, osh, tuz, men, u.
- D. Ko'z, qloq tomoq men, u.
- E. Kilo, metr, men, osh.

86. Apostrofa deb nimaga aytiladi?

- A. Jonsiz narsaga jonli narsadek ifodalanishi.
- B. Predmetlarning o'xshashligi asosida fikr ifodalash.
- D. Qismning nomini butun orqali ifodalash.

E. Javoblar noto'g'ri.

87. Allegoriya qaysi janrda ko'p qo'llaniladi?

- A. Masal janrida.
- B. Hikoya janrida.
- D. Ertak janrida.
- E. Roman janrida.

88. " Beg'ubor, juda ham beg'ubor shabada esdi" gapi qaysi sintaktik figuraga misol bo'ladi?

- A. Takrorga.
- B. Metaforaga.
- D. Ritorik so'roqqa.
- E. Epiforaga.

88. Nutqni ta'sirchan bayon qilishda va uslubning rangdor bo'lishini ta'minlashda qaysi leksik vositadan foydalaniladi?

- A. Sinonim.
- B. Omonim.
- D. Antonim.
- E. Metafora.

89. Kishi yoki predmetning tabiati va mohiyatiga xos bo'lmagan zid belgini unga nisbatan qo'llash hodisasi qaysi atama bilan aytiladi?

- A. Oksimoron.
- B. Antonim.
- D. Sinonim.
- E. Javoblar noto'g'ri.

90. Logik jihatdan qarama - qarshi bo'lgan ikki fikrni qiyoslash hodisasi nima deyiladi?

- A. Antiteza.
- B. Graditsiya.
- D. Takror.
- E. Anafora.

91. "Sotuvchi, xaridor bilan xushmuomalada bo'l!" gapi tropning qaysi turiga misol bo'ladi?

- A. Metonimiya.
- B. O'xshatish.
- D. Metafora.
- E. Sinekdoxa.

92. Yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishiga nima deyiladi?

- A. Parallelizm.
- B. Okkozionalizm.
- D. Dialektizam.
- E. Varvarizm.

93. Ayrim gaplar yoki sintagmalarning sintaktik jihatdan bir xil qurilishga ega bo'lishi nima deyiladi?

- A. Parallelizm.
- B. Dialektizm.
- D. Okkozionalizm.
- E. Varvarizm.

94. Qaysi tamoyilda matndagi tashqi va ichki muvofiqlik, aloqadorlik va bog'lanishni tekshirish talab qilinadi?

- A. Shakl va mazmun birligi tamoyilida.
- B. Makon va zamon birligi tamoyilida.
- D. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyilida.
- E. Javob berilmagan.

95. Qaysi tamoyilda matndagi voqealar o'rne va voqealar bo'lib o'tgan davr o'rtasidagi muvofiqlik, aloqadorlik va bog'lanishni tekshirish talab qilinadi?

- A. Makon va zamon birligi tamoyilida.
- B. Shakl va mazmun birligi tamoyilida.
- D. Xususiylkdan umumiylikka o'tish tamoyilida.
- E. Javob berilmagan.

96. Qaysi tamoyilda matndagi yakka holatlar, qahramonlar o'rtasidagi muvofiqlik, aloqadorlik va bog'lanishni tekshirish talab qilinadi?

- A. Xususiylkdan umumiylikka o'tish tamoyilida.
- B. Shakl va mazmun birligi tamoyilida.
- D. Makon va zamon birligi tamoyilida.
- E. Javob berilmagan.

97. Qaysi javobda "Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya" kitobining muallifi to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. B.B.Odintsov.
- B. E.N.Shmelev.
- D. I.R.Galperin.
- E. Z.Ya.Turayeva.

98. "Matnning lingvistik tahlili" kitobining muallifi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Qilichyev E.
- B. Mirzayev I.
- D. Yo'ldoshev B.
- E. Lapasov J.

99. Til sathlaridan biri bo'yicha amalga oshiriladigan tahlilga nima deyiladi?

- A. Tematik tahlil deyiladi.
- B. Kompleks tahlil deyiladi.

- D. Lisoniy tahlili deyiladi.
E. To'g'ri javob yo'q.

100. Tilning barcha sathlari bo'yicha amalga oshiriladigan tahlilga nima deyiladi?

- A. Kompleks tahlil deyiladi.
B. Tematik tahlil deyiladi.
D. Lisoniy tahlili deyiladi.
E. To'g'ri javob yo'q.

 Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. **Абдурахмонов Ғ., Мамажонов Н.** Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: Ўзбекистон, 1985.
2. **Абдурахмонов Х., Махмудов Н.** Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981.
3. **Абдурахмонов Ш.А.** Ўзбек бадиий нутқида кулги кўзғатувчи лисоний воситалар. –Тошкент, 1997.
4. **Абдуллаев А.** Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. –Тошкент, 1983.
5. **Абдупаттоев М.Т.** Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар. –Тошкент, 1998.
6. **Боймирзаева С.** Матн мазмунида темпораллик семантикаси. –Тошкент: ЎзМЭ, 2009.
7. **Галперин И.Р.** Текст как объект лингвистического исследования. –М.: Наука, 1981.

8. **Йўлдошев Б.** Матни ўрганишнинг лингвостатистик методлари. –Самарқанд, 2008.
9. **Йўлдошев М.** Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. –Тошкент: Фан, 2007.
10. **Йўлдошев М., Ядгаров Қ.** Бадиий матннинг лисоний таҳлили. –Тошкент, ТДПУ, 2007.
11. **Йўлдошев М.** Бадиий матн лингвопоэтикаси.-Тошкент: Фан, 2008.- 160 б.
12. **Каменская О.Л.** Текст и коммуникация.-М.: Высш.шк., 1990.
13. **Лапасов Ж.** Бадиий матн ва лисоний таҳлил. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
14. **Ляпон М.В.** Смысловая структура сложного предложения и текста. –М.: Наука, 1986.
15. **Мамажонов А.** Текст лингвистикаси.-Тошкент, ТДПИ, 1999.
16. **Мамажонов А., Маҳмудов У.** Услубий воситалар. –Фарғона, 1996.
17. **Мамазияев О.Х.** Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. –Фарғона, НДА, 2004.
18. **Маҳмудов Н.** Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти., 1987, №4. 34-36-б.
19. **Маҳмудов Н.** Ҳар бир сўз берсин садо // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, 13 феврал, №7.
20. **Маҳмудов Н.** Ойбек шеърлятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти., 1985, №6. 48-51-б.
21. **Москальская О.И.** Грамматика текста. –М.:Высш.шк., 1981.
22. **Омонтурдиев А.Ж.** Ўзбек нутқининг эвфемик асослари.
–Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.
23. **Рахимов З.** «Кўҳна дунё» романи поэтикаси. –Фарғона, 2005.
25. **Умирқулов Б.** Поэтик нутқ лексикаси.–Тошкент: Фан, 1990.

26. **Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж.** Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили.-Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
- 27.**Қиличов Э.** Матннинг лингвистик таҳлили. — Бухоро, 2000.
28. **Ҳожиёв А.** Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. —Тошкент, 2002.
28. **Ҳакимова. М.** Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. — Фарғона, 2004.
29. **Wellek Rene.** Edebiyat teorisi. -Izmir, Akademi kitabevi, 1993.
30. <http://www.ege.edebiyat.org>. R.Filizok. Metin tipleri.
31. <http://www.edunet.tn>. Anne-Marie Albisson. Бадиий матн анализи.
32. http://window.edu.ru/app.php/catalog/resources?p_rubr=2.2.73.12.5
33. <http://www.ruthenia.ru/apr/textes/jacub/jacub1z.htm>
34. <http://rus.1september.ru/article.php?ID=200202607>
35. <http://teneta.rinet.ru/rus/me/milevskat-discourseandtextdfn.htm>
36. <http://www.isuct.ru/e-lib/node/414>
37. <http://www.philology.ru/linguistics1/searle-86.htm>.

MUNDARIJA

Matn lingvistikasi fanining maqsadi, vazifasi, obyekti va predmeti	4
Tilshunoslikda matn muammosining o'rganilishi.....	7
Matn ta'rifi masalasi.....	18
Matn birliklari.....	32
Matn tiplari	43
Ifoda maqsadi va mazmun belgisiga ko'ra matn tiplari.....	48
Matn tarkibiy qismini bog'lovchi vositalar	57
Matnda parsellyatsiya hodisasi.....	64
Matn va uning lingvistik tahlili. Badiiy matnning fonetik-fonologik xususiyatlari.....	76
Badiiy matnning leksik-semantik xususiyatlari	83
Badiiy matnning morfologik xususiyatlari.....	97
Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari.....	98
Ko'chimlar	106
Badiiy matn va uni shakllantiruvchi vositalar.....	112
Badiiy matnni tahlil qilish metodologiyasi	118
Badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishda nimalarga e'tibor qaratish zarur	125
Matnni lingvostatistik usullarda o'rganish	129
Matnning kognitiv-diskursiv tavsifiy xususiyatlari	136
Matnning kommunikativ-pragmatik mazmuni	151
Glossariy	159
Matn lingvistikasi fanidan test savollari	163
Foydalanish uchun adabiyotlar.....	182

M.YO‘LDOSHEV, S.MUHAMEDOVA, M.SAPARNIYAZOVA

MATN LINGVISTIKASI

5611600 – Noshirlik ishi ta’lim yo‘nalishi uchun
o‘quv qo‘llanma

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: T. Raxmatullayev
Musahhah: N. Ismatova
Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 2. 244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 26.11.2021 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog‘ozi. “Times New Roman”
garniturası. Hisob-nashr tabog‘i. 9,5.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 90.

«ZEBO PRINTS» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh., Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha.

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN